

Національна академія наук України
Інститут історії України

Серія «Студії з інституціональної історії»

Олександр УДОД

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ДИДАКТИКА: АКАДЕМІЧНИЙ ДИСКУРС

(До 80-річчя Інституту історії України)

Київ
2016

УДК 930:(477)+37.026"1936/2016"

УДОД Олександр

Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України) / За ред. Валерія Смолія. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2016. — 214 с. (серія «Студії з інституціональної історії»).

ISBN 978-966-02-8028-1 (серія)

ISBN 978-966-02-8030-4

У монографії висвітлюється діяльність Інституту історії України НАН України протягом 1936–2016 рр. у галузі української історичної дидактики, головним напрямком якої було творення підручників з історії. Навчальна книга з історії розглядається як історіографічне явище та інструмент політики пам'яті. Доповнюють панорамну картину історії українського підручника документи і матеріали сучасного етапу розвитку української історичної дидактики.

УДК 930:(477)+37.026"1936/2016"

За редакцією академіка НАН України Валерія СМОЛІЯ

Редколегія серії:

В. СМОЛІЙ (головний редактор),
Г. БОРЯК, В. ДАНИЛЕНКО,
І. КОЛЕСНИК, О. РЕЄНТ, О. РУБЛЬОВ,
О. УДОД, О. ЮРКОВА, О. ЯСЬ

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України,
протокол № 9 від 4 жовтня 2016 р.*

ISBN 978-966-02-8028-1 (серія)

ISBN 978-966-02-8030-4

© Олександр Удод, 2016

© Наталка Пазюра, упорядкування, покажчик, 2016

© Інститут історії України НАН України, 2016

Зміст

Вступ	5
Розділ I. Дослідницькі практики Інституту історії другої половини 1930-х — початку 1950-х рр., або у пошуках моделі «ідеального» сталінського підручника	7
Розділ II. Академічні історики та національний компонент республіканських підручників та посібників другої половини 1950-х — початку 1970-х рр.	25
Розділ III. Концептуальні стандарти та історична дидактика 1970-х — кінця 1980-х рр.	37
Розділ IV. Інститут і становлення сучасної історичної дидактики (кінець 1980-х — 2016 рр.)	49
Документи і матеріали	
1. Іваненко В., Удод О. «Про минуле заради майбутнього» (рецензія на підручник з новітньої історії України Ф. Турченка (К.: «Генеза», 1995)	87
2. Висновок комісії, створеної в Інституті історії України НАН України у зв'язку з депутатським запитом В. Кузьєва і Є. Краснякова від 16 травня 1997 р.	89
3. Удод О. «Повернути підручник у сім'ю»	91
4. Кульчицький С., Удод А., Мироненко В., Малаховський В. «Мы — страна с непредсказуемым прошлым (О преподавании истории в школе)». Круглий стіл у редакції газети «День» 5 січня 2002 р.	93
5. Дубас О., Удод О., Кульчицький С., Шаповал Ю. «Підручник – це втілення знань у життя». Круглий стіл у редакції газети «День» 8 листопада 2002 р.	105
6. Стаття газети «Освіта України» про проведення симпозіуму «Нову історію в нову добу. Сучасні підходи та матеріали сучасної освіти». 21 травня 2004 р.	111
7. «Це потрібно не мертвим — це потрібно живим, або чи можна монополізувати істину». Відкритий лист Президенту України В. Ющенку, Голові Верховної Ради В. Литвину, Прем'єр-міністру України Ю. Тимошенко. 9 квітня 2005 р.	114

8. Удод О. «Дидактика історії: яким має бути універсальний підручник з української історії»	118
9. Удод О. «Зміст української історичної освіти в сучасній російській історіографії: імперські стереотипи і міфи». Виступ на міжнародній конференції «Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації» (Київ, 15–16 грудня 2005 р.)	132
10. Удод О. «В історії не повинно бути кумирів». Інтерв'ю газеті «Україна Молода» 23 серпня 2006 р.	140
11. Удод О. «Шкільний підручник як історіографічне явище»	145
12. Удод О. «Календар як компроміс і подразник». Інтерв'ю газеті «Голос України» 13 лютого 2009 р.	152
13. Удод О., Яковенко Н. «Концепція викладання історії України в школі (проект)»	154
14. Удод О. «Підручник має стояти в центрі шкільної освітньої системи». Інтерв'ю газеті «Освіта України» 28 серпня 2009 р.	163
15. Удод О. «Шкільний підручник може написати кожен, хто має до цього хист». Інтерв'ю газеті «Урядовий кур'єр» 17 листопада 2010 р.	169
16. Удод О. «Спільного підручника бути не може». Інтерв'ю газеті «День» 30 грудня 2010 р.	173
17. Удод О. «Історики повинні вести діалог»	181
18. Удод А. «Пути и проблемы реформирования исторического образования в Украине». Доповідь на міжнародній конференції «Стан і перспективи гуманітарного знання і освіти в країнах СНД» (Санкт-Петербург, РФ; 13–17 червня 2012 р.)	183
19. Удод О. «Спільний підручник: Очевидна загроза й неочевидна користь». Інтерв'ю газеті «День» 11 жовтня 2012 р.	195
20. Удод О. «Дискусія про підручник історії — тема, яку порушуватимуть вічно». Інтерв'ю газеті «Урядовий кур'єр» 21 червня 2013 р.	201
21. Удод О. Відкритий лист головному редакторові щоденної всеукраїнської газети «День» Ларисі Івшиній. 11 листопада 2013 р.	205
Іменний покажчик	209

Вступ

Інститут історії України Національної академії наук України має славу і, водночас, непросту історію свого понад 80-річного інституціонального буття. Діяльність інституту завжди була в центрі уваги суспільства. У «внутрішній» історії установи, як у дзеркалі, відбилися всі перипетії політичної, соціально-економічної, культурної історії української держави. На всіх етапах української історії академічний інститут покликаний був, окрім розвитку і нарощування нових знань у галузі вітчизняного минулого, так само фундаментально і відповідально стверджувати історичні знання у суспільстві. Історія інституту — це й історія української історичної дидактики, історія такого наукового і суспільного феномену як шкільний та вузівський підручник з історії. Підручник з історії об'єктивно має подвійну сутність: з одного боку, він є продуктом вітчизняної історіографії, а, з іншого, — інструментом політики пам'яті як свідомого процесу вибудовування співзвучних настроїв епохи і викликам часу образів минулого й модусів поведінки. Образи минулого, створювані підручниками, виконують роль соціального посередника між минулим і сучасним на кожному новітньому етапі розвитку соціуму. Підручники з історії ніколи не можуть застаріти, втратити наукову цінність. Навіть вилучені з використання, або заборонені підручники потрапляють у розряд історіографічних пам'яток і стають цінним джерелом історичних знань. Через історію шкільного підручника можна відтворити величезну множину сторінок минулого тієї чи іншої країни. Який підручник — така й держава. Розвинені суспільства зусиллями держави підтримують підручник з історії, перетворюють його у своєрідну візитівку.

Навчальні книги з історії все частіше стають об'єктом прискіпливої уваги з боку як вітчизняних, так і зарубіжних політиків, що спонукає істориків до наукового аналізу їх змісту та всіх обставин створення і функціонування.

Неможливо створити повне уявлення про минуле Інституту історії України НАН України без відтворення цілісної картини шкільного підручникотворення в Україні. Впродовж останнього десятиріччя об'єктом історіографічного дослідження поступово стає історична дидактика, що, відповідно, приводить до залучення нових історіографічних джерел. До них останнім часом усе частіше зараховують і шкільні підручники. Сформувалося коло істориків та педагогів, які фахово досліджують цю проблему, опубліковані нові джерела, опрацьовані новітні методики історико-педагогічних досліджень, вивчено зарубіжний досвід. Все це є

надійною передумовою, що може забезпечити адекватне вивчення української історичної дидактики та роль у її розвитку Інституту історії України.

Історія українського підручника з історії, основні етапи минулого головної академічної інституції історичного профілю чітко співпадають з найголовнішими періодами вітчизняної історії, де виразно виділяються друга половина 1930-х — початок 1950-х рр., друга половина 1950-х — початок 1970-х рр., середина 1970-х — кінець 1980-х рр. та сучасний період — з кінця 1980-х рр. до 2016 р.

Розділ I

Дослідницькі практики Інституту історії другої половини 1930-х — початку 1950-х рр., або у пошуках моделі «ідеального» сталінського підручника

Утворення Інституту історії України АН УРСР у 1936 р. акумулювало в собі кілька взаємопов'язаних явищ і фактів, що адекватно відображали стан тогочасної науки, насамперед суспільствознавчої, її надмірну політизацію і одержавлення, радикальну перебудову історичної освіти, взаємини центру та республіканських органів у творенні наукової інфраструктури радянського зразка.

Початковий період існування Інституту історії України був занадто суперечливий, що знайшло відображення як у його науковій продукції, так і в історіографії перших років існування установи. Навіть назва інституції в документах 1936–1937 рр. була ще не усталеною: Інститут історії УРСР (за протоколом засідання Президії АН УСРР від 27 липня 1936 р.), Інститут історії УАН (за протоколом засідання політбюро ЦК КП(б)У від 23 листопада 1936 р.), Інститут історії України (за доповідною запискою С. Белоусова до ЦК КП(б)У від 19 червня 1937 р.)¹. Проголошувалося утворення академічної установи, що мала продукувати фундаментальні наукові знання, розробляти нові теорії, едиційну продукцію. Але утворення Інституту співпало також у часі з реалізацією основного завдання партії і держави на ідеологічному фронті — написання підручника з історії, який відповідав би компартійним уявленням про минуле, новій марксистсько-ленінській методології та класовому і формаційному підходу до історії.

Справа полягала в тому, що після встановлення радянської влади в Україні дореволюційні підручники з історії стали непридатними. Сам предмет історії, особливо її громадянський зміст, не влаштовував комуністичний режим. Серед партійного керівництва і педпрацівників поширювалася думка про навчання учнів взагалі без підручників. Гасло «Геть підручник!» заперечувало необхідність фіксованих обов'язкових програм. Пропагувався метод безпосереднього вивчення життя, а книга розглядалася лише як додатковий засіб. Перевага надавала-

¹ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: у 2 кн. Кн. 1: 1936–1947. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2011. — С. 26, 34.

ся не системному вивченню історії, а політграмоті, історії класової боротьби. З'явився новий тип навчального посібника — «підручник-довідник», який у 1925 р. трансформувався у «робочу книгу», що містила зібрання робіт, матеріалів, інструкцій тощо. Так, у «Робочій книзі з суспільствознавства. Історія Заходу і Росії», складеної за загальною редакцією М. Покровського, курс викладався не в хронологічному порядку, а в соціологічному розрізі: 1) буржуазний лібералізм та радикалізм у Росії; 2) народницька революція; 3) пролетарська революція; 4) російський імперіалізм.

Лише на початку 1930-х рр. було прийнято рішення про повернення до навчання історії за хронологічним принципом, а тому знову постала проблема створення нових стабільних підручників.

Завдання із створення нового підручника з історії перейшло у спадок від інститутів історичного профілю ВУАМЛІН. Створити тоді «ідеальний» сталінський підручник з історії об'єктивно ще не вдалося, адже на авансцену не вийшов основний гравець — «вождь всіх народів і часів» Й. Сталін. Саме себе він бачив головним теоретиком соціалістичного будівництва, «четвертим класиком» комунізму, ідеологом нового курсу історії. За сталінізму політизація історії як науки і шкільного (вузівського) предмету була доведена до крайнощів. М. Покровський, який фактично допоміг Й. Сталіну обґрунтувати тезу про те, що історична наука повинна бути зброєю політики, вважав головною функцією праць істориків і історичних джерел саме політичну. «Історія — це політика, повернена в минуле», — постійно наголошував перший марксистський історик у СРСР. У 1931 р. у одній із своїх робіт М. Покровський писав: «“Закрити” всю ідеологію в архів — це означає перестати бути марксистом. Суть історії в тому, що це найбільш політична з усіх наук... Усі історичні праці Маркса і Енгельса і всі історичні праці і аналізи Леніна були присвячені цьому завданню і відповідали цій потребі. Жоден із наших великих учителів не займався історією заради історії. Вивченням історії заради історії... займалися завжди або тільки дуже дрібні і бездарні історики, або розумні люди, які бажали сховати свою політичну фізіономію під купою цитат і за допомогою цієї купи провести погляди, які відповідали якраз політичним інтересам того чи іншого класу. Особливо буржуазна демократія у своїй системі одурманення мас виробила цю формулу “об'єктивної” історії...”².

Інший партійний лозунг щодо історичної науки стверджував, що історія варта чогось тільки тоді, коли на неї звертають увагу більшовики. А тому з 1934 р. Й. Сталін сам взявся за реформування історичної освіти та історичної науки в СРСР. У круговерть карколомних подій, несподіваних поворотів, смертельно небезпечних інсинуацій та фактів, пов'язаних із пошуком моделі ідеального сталінського підручника, були неминуче втягнуті й українські історики.

² Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов: в 2 вып. Вып. 2. — М.-Л., 1933. — С. 393–394.

15 травня 1934 р. було прийнято постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР». У постанові було визначено, що «вирішальною умовою міцного засвоєння учнями курсу історії є дотримання історико-хронологічної послідовності у викладанні історичних подій з обов'язковим закріпленням в пам'яті учнів важливих історичних явищ, історичних діячів, хронологічних дат. Тільки такий курс історії може забезпечити необхідну для учнів доступність, наочність і конкретність історичного матеріалу, на основі чого тільки й можливі правильний розбір і вірне узагальнення історичних подій, що підводить учнів до марксистського розуміння історії»³. У цій формулі були на довгі роки зафіксовані основні постулати історичної дидактики, що домінувала в СРСР у тоталітарний період.

Постановою 1934 р. було передбачено підготувати нові підручники з історії стародавнього світу, середніх віків, нової історії, історії СРСР, нової історії залежних і колоніальних країн. Було також затверджено «список членів груп по складанню» нових підручників з історії. Керівниками груп були затверджені: з історії стародавнього світу — професор С. Ковальов, історії середніх віків — професор Є. Космінський, нової історії — М. Лукін, нової історії залежних і колоніальних країн — К. Радек, з історії СРСР — професор М. Ванаг. До групи з історії СРСР ввійшли також професори Б. Греков, Г. Панкратова, С. Піонтковський. Ці вчені не іменувались ні авторами підручників, ні членами журі відбору рукописів чи конспектів. Весь час, поки йшов процес творення сталінського підручника, всі вони займалися «складанням» підручників. Очевидно, що за цим терміном приховувалися деякі нюанси тогочасної практики написання підручників: авторська позиція не віталася, перевага віддавалася колективним, бригадним формам роботи. «Складання» означало також компіляцію матеріалів із наукових робіт істориків, які спеціалізувалися на тому, чи іншому історичному періоді.

У серпні 1934 р. Й. Сталін, А. Жданов і С. Кіров перебрали на себе ініціативу проаналізувати конспект підручника з історії СРСР, написаного групою істориків під керівництвом професора М. Ванага (1899–1937). Цей конспект підручника був написаний дуже швидко, але за обсягом — занадто громіздкий (близько 300 параграфів). У ході підготовки конспекту міністр освіти РРФСР А. Бубнов вимагав його скорочення, особливо наполягав на виключенні параграфів «Перші відомості про родовий і племінний лад», «Русь під началом Києва», «Утворення Московської держави». Позиція А. Бубнова була досить відвертою. Звертаючись до М. Ванага, він заявив: «Я вас попереджую, що цей конспект будуть дивитися з величезною увагою. У нас історія виходить якась бліда. Коли ми говоримо про Болотникова, Пугачова і Разіна, ми подаємо імена. Як тільки починається рево-

³ О преподавании гражданской истории в школах СССР. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) 15 мая 1934 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://istmat.info/node/40824>

люція, то у нас — масовий рух і тільки. Потім треба Сталіна дати більше»⁴. Ще більш жорсткими були пресловуті «Зауваження з приводу конспекту підручника з історії СРСР» (13 серпня 1934 р.) за підписом Й. Сталіна, А. Жданова і С. Кірова. Перерахувавши, що не зроблено або що зроблено незадовільно, партійні лідери зайняли при цьому досить зручну позицію мовчання: вони нібито були знайомі з істиною, але не квапилися поділитися нею. Така позиція надавала необмежені можливості карати істориків за майбутні справжні або надумані помилки.

Кілька разів перероблений і доопрацьований підручник М. Ванага так і не був надрукований. 3 березня 1936 р. у пресі було опубліковано постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію конкурсу на кращий підручник для початкової школи з елементарного курсу історії СРСР з короткими відомостями із загальної історії». Влада змінила правила гри і основних виконавців партійного замовлення. М. Ванаг у червні 1936 р. був заарештований, а 7 березня 1937 р. — засуджений до смертної кари. Вирок був виконаний на другий день — 8 березня 1937 р.

Такими були обставини, в яких історики змушені були під тиском влади творити нове покоління підручників з історії. Усім учасникам цього процесу стало зрозуміло, що підручникова справа в СРСР є смертельно небезпечною. Можна зрозуміти мотиви поведінки того покоління істориків — вчених Інституту історії, які були втягнуті владою в трагічну кампанію написання перших «марксистсько-ленінських» підручників з історії. Над ними дамокловим мечем повис сумнозвісний «Короткий курс» з його ортодоксальними сталінськими постулатами, канонами, вказівками. Ось чому українські історики вимушені були затягувати написання рукописів, очевидним було для них прагнення проявити позицію влади, вгадати нові віяння партійного курсу. Не академічна, а суспільно-політична обстановка була домінантною при визначенні стилю поведінки і діяльності вчених — істориків. Покаянні тексти, доносительство, взаємна підозра, прагнення вислужитися перед владою — все це супроводжувало істориків як обов'язкові атрибути морально-політичної атмосфери, в якій треба було працювати, виживати, виконувати владні доручення.

Перші місяці створення і діяльності Інституту історії України (липень 1936 — серпень 1937 рр.) співпали в часі якраз із проведенням конкурсу на кращий підручник з історії СРСР і безпосереднім втручанням у науково-історичну та освітньо-історичну сферу Й. Сталіна. Тобто, із самого початку своєї діяльності Інститут історії України мав творити саме сталінську модель бачення історії і її викладання. Основні контури такої моделі стали очевидними за короткий період — від конкурсу на кращий підручник з історії СРСР (березень 1936 — серпень 1937 рр.), переможцем якого став підручник А. Шестакова «Історія СРСР. Короткий курс»,

⁴ Артизов А. Н. Николай Николаевич Ванаг (1899–1937 гг.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ihst.ru/projects/sohist/papers/otechhistory/1992/6/95-109.pdf>

співавтором якого де-факто став Й. Сталін, до видруку власне «Короткого курсу історії ВКП(б)», що відбулося у вересні 1938 р. на сторінках газети «Правда».

Формальним початком роботи українських академічних істориків над підручником стало ухвалення 11 квітня 1935 р. ЦК КП(б)У спеціальної постанови «Про підготовку курсу історії України». Партія вимагала від істориків у нереальні терміни — до 1 грудня 1935 р. (тобто за 7,5 місяців) підготувати текст підручника для вищих навчальних закладів. Постановою було сформовано також авторський колектив (бригада) у складі 18 істориків. У зв'язку з нереальними строками здачі рукопису, а також подіями у Москві довкола «складання підручників», дата видання курсу історії України постійно переносилася, змінювався також і формат книжки (в трьох або чотирьох частинах). Але основною причиною затягування підготовки та видання історії України була, на нашу думку, обережна і вичікувальна позиція авторів підручника. Можна погодитися із висновком О. Юркової про те, що затягування підготовки томів «Історії України», особливо тих частин, що стосувалися історії від 1917 р., було невинуватим. Дослідники добре пам'ятали «чистку» ВУАМЛІН 1934–1935 рр. від так званих «троцькістсько-зінов'євських та націоналістичних елементів» і тому воліли дочекатись точних вказівок згори, щоб уникнути звинувачень і — відповідно — репресій⁵. Перша половина 1936 р. була ознаменована запізнілим друком (27 січня 1936 р.) відомих «зауважень» Й. Сталіна, А. Жданова і С. Кірова, програмними публікаціями вождів і теоретиків другого плану К. Радека, М. Бухаріна, В. Бистрянського, оголошенням конкурсу на кращий підручник з історії СРСР. Кон'юнктурна позиція українських істориків, прагнення підлаштувати вже написані тексти під нові партійні настанови призвели до неодноразових відтермінувань виходу підручника, аж поки в липні 1936 р. не був ліквідований ВУАМЛІН і утворений новий Інститут історії України Академії наук УРСР. На роботу в новоутворений інститут було переведено й провідних істориків — авторів майбутнього підручника: К. Гребенкіна, К. Гуслистого, В. Гуристримбу, А. Сараджєва, Т. Скубицького, М. Трегубенка. Таким чином Інститут історії України перебрав на себе як завдання «величезної важливості та значущості» — творення нового підручника з історії, так і смертельну відповідальність за це. Протягом грудня 1936 — жовтня 1937 рр. були заарештовані і згодом розстріляні автори курсу історії України на чолі з першим директором інституту А. Сараджєвим. Майже всі репресовані вчені інституту, як свідчать протоколи допитів, «признавалися» у шкідницькій позиції щодо підручника з історії України. «Окрім протягування контрреволюційних націоналістичних концепцій в роботах з історії України, які я проводив як учасник контрреволюційної організації, я також брав участь у гальмуванні

⁵ Юркова О. «Історія України» і «Короткий курс», або як у 1940 році постала «українська радянська історіографія» // Світло і тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 22–23 травня 2013 р.) / За ред. В. А. Смоля. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2015. — С. 101.

і затягуванні підготовки і випуску підручника з історії України, зриваючи завдання партії і уряду з цього питання», — такі зізнання Т. Скубицького зафіксував у протоколі від 22 червня 1937 р. слідчий Хаєт⁶. Новопризначений директор Інституту історії України АН УРСР С. Белоусов, як досвідчений вже на той час партноменклатурщик і добре обізнаний з правилами владних інтриг, намагався зіграти на випередження, а тому розпочав закидати доповідними записками ЦК КП(б)У про стан справ в інституті та про роботу з написання (складання) підручника з історії України з тим, щоб уникнути звинувачень у затягуванні видання книги. 19 червня 1937 р. він інформував ЦК КП(б)У про те, що «перед Інститутом історії України стоїть величезної важливості і значення завдання складання підручника з історії України»⁷. Далі він охарактеризував кадрову ситуацію, яка склалася в авторському колективі підручника. Найскладнішою вона була по першому тому: із 6 авторів 2 були заарештовані і засуджені, з 4 редакторів — всі теж «викриті як вороги і заарештовані». Схожа ситуація була по другому і третьому томах. Недієздатність авторського колективу пояснювалася, окрім арештів і виключень із колективу за «політичними мотивами», також роботою за сумісництвом («вони приділяють зовсім мізерний час роботі інституту»), зайнятістю за основним місцем роботи, а також тим, що по декому з авторів не було рішення ЦК, тобто їх офіційним рішенням партії не включили до авторського колективу. Очевидно, що історики розглядали роботу по «складанню» підручникам своїм партійним обов'язком, а не власним бажанням чи науковим інтересом, а тому воліли, щоб ця тяжка участь була офіційно зафіксована в партійних документах. С. Белоусов, як і слідчі, що вели справу заарештованих істориків, всіляко звинувачував своїх колег у затягуванні створення підручника «Та й, наприклад, по секції феодалізму, працюючи над І томом як основні працівники Ястребов і Гуслистий — обидва безпартійні, політично неблагонадійні, систематично зривають терміни виконання, до цього часу не можуть дати завершених своїх робіт по підручнику. Колишній керівник секції, нині заарештований Скубицький, всіма засобами гальмував справу прискорення складання підручників. Аналогічну роботу вели і Ястребов, і Гуслистий. Вважаю, що ні Гуслистий, ні Ястребов не користуються абсолютно ніяким довір'ям і навряд чи можуть залишатися в авторському колективі»⁸. Ще більш жорсткі звинувачення на адресу авторів підручника пролунали в статті С. Белоусова «На історичному фронті України», що була опублікована в газеті «Комуніст» 22 серпня 1937 р. До речі, в цей же день було оприлюднено в центральних газетах постанову журі урядової комісії за результатами конкурсу на кращий підручник для 3 і 4 класів середньої школи з історії СРСР. Кожного дня атмосфера навколо підручника все більше загострю-

⁶ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. — Кн. 1. — С. 40.

⁷ Там само. — С. 34.

⁸ Там само. — С. 35.

валася. 23 серпня 1937 р. у газеті «Комуніст» вийшла передова стаття «Марксистський підручник з історії СРСР». Шельмування авторів підручника продовжувалося: партія наочно демонструвала свої методи керівництва історичною наукою. Навішувалися ярлики контрреволюціонерів і шкідників. С. Белоусов із завзяттям таврував своїх колег: «Одними з форм шкідницької контрреволюційної роботи ворогів в Інституті історії України, як це тепер встановлено, були: добір і залучення до роботи над підручником людей, які нічого не тямлять у питаннях історії взагалі і в питаннях історії України особливо; це все розв'язувало руки лжеісториків Попову⁹ для контрреволюційної фальсифікації історії України. Систематичний зрив сторінок видання підручника, також безконечне «редагування» написаних розділів були постійним явищем. Вороги, що пробралися до інституту історії, на чолі з Поповим, протаскували в історичну науку наскрізь гнилі ідейки, глибоко ворожі марксистові-ленінізмові... Все це шкідництво і фальсифікація були можливими внаслідок антипартійних звичок, підлабузництва, що панували в інституті історії, в авторсько-редакторському колективі. Це групівщина, артільщина, що склалася в свій час в інституті, відсутність критики і самокритики, створили обстановку, коли помилки, фальсифікація і викривлення залишалися невикритими. Безприкладне зухвальство ворогів дійшло до того, що було ними запропоновано писати рукописи підручника російською мовою. Ця ворожа вилазка в той час не дістала відсічі і залишалася невикритою до останнього часу»¹⁰. Занадто смілива критика на адресу М. Попова з боку С. Белоусова була добре зрозумілою — на той час (серпень 1937 р.) М. Попов був уже заарештований і знятий з усіх постів.

В умовах такого морально-політичного тиску підготувати підручник було, звичайно, дуже важко. Всі автори і редактори розуміли свою відповідальність і були дуже обережними. Досить тривалі обговорення текстів бригадним методом, безкінечні редагування та уточнення — це не стільки «затягування» видання підручника, а, напевно, прагнення застрахуватися колективною відповідальністю. В архівах збереглося дуже багато документів (засідання Вченої ради інституту, сектору історії України доби феодалізму та ін.), які відображують кропітку роботу над текстом підручника. Так, наприклад, 15 квітня 1940 р. за участю М. Петровського, К. Гуслистого, В. Дядиченка, К. Стецюк, Д. Мишка та Р. Перчик відбулося засідання сектору історії України доби феодалізму, на якому обговорювалися розділи «Короткого курсу історії України» (розділи 1–6). Окрім загального обговорення тексту, яке супроводжувалося внесенням великої кількості

⁹ Попов М. М. (1890–1938) — радянський партійний діяч і історик. У 1933–1937 рр. — директор Інституту Маркса, Енгельса і Леніна при ЦК КП(б)У. В лютому — травні 1937 р. — секретар ЦК КП(б)У. 3 червня 1937 р. обраний третім секретарем ЦК КП(б)У, а 17 червня заарештований. Розстріляний 10 лютого 1938 р.

¹⁰ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. — Кн. 1. — С. 46–47.

дрібних поправок та змін (уточнення про появу матріархату, з'ясування причин появи скотарства, про причини еміграції з Греції, про посилення данини за князя Ігоря і т. д.), лунали також і загальні зауваження дидактичного характеру. По першому розділу (Л. Славін) пропонувалося «при остаточному редагуванні розділу слід подбати про більшу популярність викладу»¹¹. Авторам розділу VI (М. Петровський, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко) пропонувалося поділити параграфи на дві частини кожний, тобто зробити їх меншими за обсягом і дати відповідні заголовки. Це зауваження відображало прагнення авторів врахувати методику викладання історії за цим підручником, допомогти вчителю розбити зміст навчального матеріалу на реальні за часом пояснення фрагменти, не порушуючи при цьому загальну логіку історичного процесу. Але в цілому, як свідчать матеріали обговорення тексту підручника, автори переслідували мету, перш за все, дати ясний, точний і безспірний виклад фактичного матеріалу, уникати дискусійності і двозначності в тлумаченнях. Текст підручника характеризувався не тільки академічністю, а й енциклопедичністю, довідковістю. Очевидним було те, що автори виходили з тієї обставини, яка полягала в монопольному становищі тексту підручника на уроках історії. Додаткових навчальних матеріалів не було, методичні журнали для вчителів ще не виходили, преса на історичні теми в 1937–1938 рр. воліла не писати. А тому основним джерелом історичних знань виступав саме підручник. Ось чому автори намагалися втиснути в нього якнайбільше наукового матеріалу.

Підготовку підручника з історії України постійно контролювала Президія АН УРСР. На одному із засідань Президії (15 лютого 1940 р.) було констатовано, що «постанова Президії АН УРСР від 30. VII. 1939 року про підготовку «Короткого курсу історії України» до 1 жовтня 1939 р. Інститутом історії України не виконана в зв'язку з тим, що інститут примушений був останні місяці минулого року переключатися на роботу по Західній Україні»¹². Було запропоновано Інституту історії України завершити підготовку та редагування підручника до 15 квітня 1940 р. і з'ясувати з Народним Комісаріатом Освіти УРСР всі питання видання книги відповідно до потреб викладання в середній школі.

Врешті-решт багатостраждальний підручник було підписано до друку у відомчому видавництві АН УРСР 21 листопада 1940 р. За оцінкою О. Юркової, «книга була дуже ошатно оформлена. Коленкова палітурка із візерунковим тисненням по краям вирізняла цю «Історію» з-поміж інших тогочасних видань із традиційними текстурними (картонними) сірими обкладинками. До того ж на 412 сторінках «Короткого курсу» було вміщено аж 119 чорно-білих ілюстрацій та 9 чорно-білих карт. Звісно, наклад «Історії України», що складав 75 тисяч примірників, значно програвав мільйонним накладом щойно опублікованих коротких

¹¹ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. — Кн. 1. — С. 181.

¹² Там само. — С. 171.

курсів «Історії ВКП(б) та «Історії СРСР» за редакцією А. Шестакова. Однак на тлі накладів інших історичних українських видань, зокрема випусків «Нарисів з історії України» чи томів «Історії України в документах і матеріалах», що також були складені науковцями Інституту історії України та друкувались у кількості 6–10 тисяч примірників, тираж «Історії України», безперечно, виглядав дуже пристойно»¹³.

Видання у 1940 р. підручника «Історія України. Короткий курс» (фактичне розповсюдження розпочалося на початку 1941 р.) стало помітним явищем в українській історіографії і дидактичній історії. До початку війни було організовано масштабну кампанію з рекламування, рецензування та розповсюдження книги. О. Юркова нарахувала 24 рецензії та бібліографічні огляди, що були надруковані в республіканській (22) та союзній (2) пресі у грудні 1940 — червні 1941 рр. Їх значна кількість та однозначний позитивний тон безумовно свідчили про велику увагу до події¹⁴.

«Короткий курс історії України» 1940 р. як історіографічне явище отримав багато оцінок і тлумачень свого місця в українській історичній науці. Була й огульна політизована критика, особливо після серпня 1947 р., був і науковий аналіз всієї сукупності історико-наукових праць, які знаменували собою зусилля сталінізму в історіографії¹⁵. На початку 2000-х рр., коли для сучасників почали призабуватися умови сталінського тоталітарного тиску на науку, з'явилися далекі від істини, але з героїчним присмаком («вони ж боролися, страждали») оцінки цього «Короткого курсу». У 2008 р. в українському перекладі з'явилася книга канадського історика Сергія Єкельчика «Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві» (оригінал вийшов у Торонто англійською мовою в 2004 р.), в якій автор подає такий пасаж: «1940 року Інститут історії України нарешті видав 400-сторінкове [насправді — 412 сторінок. — О. У.] колективне дослідження «Історія України: Короткий курс». Ця праця, опублікована одночасно українською й російською мовами [насправді, тираж російською мовою не виходив. — О. У.], започаткувала реабілітацію національного наративу. Данило Галицький і Хмельницький фігурують у ній як великі патріоти й полководці, хоча автори не забули змалювати їх і як експлуататорів... Автори намагалися збалансувати національний наратив і класовий аналіз...»¹⁶. Очевидно, що в 1940–1941 рр. ще не доводиться говорити про «реабілітацію національного наративу».

¹³ Юркова О. «Історія України» і «Короткий курс», або як у 1940 році постала «українська радянська історіографія». — С. 89–90.

¹⁴ Там само. — С. 92.

¹⁵ Якунин В. К., Мартынов Н. Д. Клио и Сталин. — Дніпропетровськ: Промінь, 1998. — 152 с.; Удод О. А. Фальсифікована історія: наука, позбавлена душі // Удод О. А. Історія і духовність. — К.: Генеза, 1999. — С. 80–87.

¹⁶ Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К.: Критика, 2008. — С. 53.

Вихід «Короткого курсу історії України», узгодження його положень із «Коротким курсом історії ВКП(б)», навпаки, знаменували відхід від національної історіографії, повну залежність української історичної науки від позиції Москви. У цій і наступних синтетичних працях з історії України все більше і більше розмивався національний компонент, все менше і менше було ідей та позицій М. Грушевського, Д. Багалія, М. Яворського та ін. У 1947 р. «Короткий курс історії України» був нещадно розкритикований владою за «буржуазно-націоналістичні перекочення історії», а тому всі наступні проекти все далі і далі відходили від національного наративу. Про якусь реальну «реабілітацію національного наративу» можна говорити тільки відносно періоду кінця 1980-х — початку 1990-х рр. Більш наближеною до об'єктивної оцінки як стану української історичної науки в кінці 1930-х — початку 1940-х рр., так і найбільш помітних праць, які стали маркерами тієї епохи, є констатація того факту, що історична наука в сталінський час перетворилася в інструмент державної політики. В 1930-х рр. сформувався в СРСР і в Україні відповідно безпрецедентний в історії людської культури феномен репресованої науки. Об'єктом репресій стало наукове співтовариство в цілому, його ментальність. Були репресовані не тільки вчені — історики, а й цілі напрями в історичній науці, ідеї, школи, концепції, а також установи, книги, журнали і т. д. Але трагізм ситуації 1930-х рр. посилювався тим, що історична наука і сама в руках влади перетворилася в могутній засіб репресій. «Фальсифікуючи історію, деформуючи свідомість, насаджуючи міфи, — писав Ю. Афанасьєв, — історія разом із суто репресивними органами придушувала, знищувала, примушувала...»¹⁷. У подібних умовах в істориків розвивалися не самі кращі професійні та людські якості. Доноси, нашіптування, прагнення виступити перед владою стали ознаками академічного життя. Прикладів багато: лист і статті С. Белоусова проти своїх колег, позиція і висловлювання про працівників Інституту історії України АН УРСР М. Петровського, К. Гуслистою, запопадливі вибачення О. Касименка за свою «політичну безпорадність», обіцянки, що всі недоліки і прорахунки неодмінно будуть усунуті певною мірою, щоби «Павел Никитич [Гапочка. — О. У.]» к нам претензий не имел»¹⁸. За час існування сталінського режиму сформувалось щось схоже на спільноту — влада і історики прийшли до якоїсь взаємної згоди: влада намагалася все підпорядкувати собі, а історики хотіли у всьому підкорятися владі. На жаль, героїв серед академічної історичної спільноти майже не було. Протоколи допитів працівників Інституту історії України АН УРСР 1936—1937 рр. свідчать, що під тиском слідчих вчені

¹⁷ Афанасьев Ю. Н. Феномен советской историографии // Советская историография. — М.: РГГУ, 1996. — С. 9.

¹⁸ Стенограма наради у завідуючого управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У П. М. Гапочки по обговоренню розділів «Короткого курсу історії України», присвячених періоду капіталізму та радянському періоду від 6 жовтня 1948 р. // Науково-технічний архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 140, арк. 75.

і самі намовляли на себе, признавалися в неіснуючих змовах і терористичній діяльності, і зводили наклепи на своїх колег по інституту. «У своїх стосунках з істориками влада використовувала різні стратегії — батога і пряника», — писав академік В. Смолій. «З одного боку, це ідейний та адміністративний тиск, репресії й страти тих, хто не приймав її вимоги та правила гри. З іншого, у зв'язці історик–влада не остання роль належить самому історикові... Витвором радянської репресивної системи науки став і особливий тип радянського історика. Основними рисами його були інтелектуальна пасивність, безініціативність, автоматизм мислення, внутрішня самоцензура, а для українського радянського історика — навіть подвійна або потрійна самоцензура»¹⁹.

Вихід у 1940 р. «Короткого курсу історії України» знаменував собою важливий етап розвитку вітчизняної історіографії. Саме в цей час формалізувалася «українська радянська історична наука», з її подвійною ідентичністю — українською і радянською. Українські історики в той час все ж таки не могли піти так далеко, щоб побудувати альтернативну схему національної історії, а тому шукали інших виходів у рамках офіційного радянського наративу²⁰.

Окрім оцінок «Короткого курсу історії України» як історіографічного явища, феномена і продукту радянської історичної науки, важливим є його аналіз як власне підручника (навчального посібника), не тільки змістового наповнення, а й виконання ним дидактичної функції. Автори і редактори видання у передмові в першому ж абзаці заявили, що «книга призначається для учнів старших класів середньої школи та самоосвіти»²¹. Окрім того, що в передмові, яка має півтори сторінки, автори чотири рази нагадали про бригадний метод своєї роботи, також вказано й на деякі конструктивні особливості книги як підручника. А саме, компонування тексту за розділами (всього 18) та підрозділами (всього 28). У підручнику не вживається дефініція параграф, хоч майже на всіх обговореннях тексту в Інституті історії України автори посилалися саме на параграфи. Відсутня суцільна нумерація підрозділів (параграфів), що ускладнювало роботу вчителя із підручником, особливо в частині подачі і перевірки домашнього запитання. У підручнику немає також запитань для самоконтролю, що є майже обов'язковим у випадку, коли книга призначається також і для самоосвіти. Як на той час, підручник досить добре і детально проілюстрований. Ілюстрації використані трьох видів: фото артефактів, археологічних знахідок (особливо із стародавньої

¹⁹ Історик і влада: колективна монографія / Відп. ред. В. Смолій. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2016. — С. 5–6.

²⁰ Кисла Ю. Конструювання української історичної пам'яті в УРСР упродовж сталінського періоду // Міжкультурний діалог. Ідентичність. — К.: Дух і літера, 2009 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://polit.ua/analitika/2011/07/29/kisla.html>

²¹ Історія України: Короткий курс / Під ред. С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистога, О. П. Оглобліна, М. Н. Петровського, М. І. Супруненко, Ф. О. Ястребова. — К.: Вид-во АН УРСР, 1941. — С. 3.

історії); сюжетні фотографії (з так званої сучасної історії); фотореконструкції художніх полотен. В ілюстраціях переважає мілітарна тема, особливо вражаючою як для підліткової психіки, є фотографія параду Червоної армії у Львові у 1939 р. (на с. 359 підручника). Найбільшими за розмірами є фотопортрети В. Леніна і Й. Сталіна, розміщені поруч на вклейці між с. 276 і 277, а також окремо — М. Хрущова між с. 380 і 381. До того ж виконані вони на папері вищої щільності, ніж весь текст. Розміщене фото М. Хрущова вмотивоване таким текстом: «Справжня боротьба по розгрому і викорчовуванню контрреволюційних гнізд на Україні почалася з приходом вірного соратника тов. Сталіна, відданого батьківщині й народові непохитного лєнінця тов. М. С. Хрущова. Українські більшовики під керівництвом тов. Хрущова добилися величезних успіхів у цій боротьбі з ворогами народу»²².

У цілому методичний апарат підручника є досить слабким, що відображає тогочасний стан методики історії, а також те, що авторами книги є академічні вчені, практикуючі вчителі до його створення не залучалися. Якщо говорити про стиль викладу навчального матеріалу, то він однозначно є досить складним для розуміння учнями. Дефініції і терміни, які вживаються у підручнику, ще на той час не пройшли належної апробації (мамут, а не мамонт; Германія, а не Німеччина; язичество, тези́си і т. д.). Часто використовується такий методичний прийом як деталізація опису для того, щоб сформувати в учнів образне уявлення про факт чи подію. Так, на с. 5 подано досить детальний опис стоянок первісних людей, сцен полювання тощо.

У 1930-х рр. відбулося становлення радянської моделі методики історії. Сталінська модель підручника, яку так довго і трагічно шукали українські радянські історики, мала спиратися, перш за все, на емоційне сприйняття історії. Про це свого часу досить влучно писав відомий методист і автор підручників Л. Бущик. Він навів приклад подібного «вихователя» молоді: «Викладачка історії повідомляла про фрагмент свого уроку: «Говорячи про умови праці в нашій країні, я прочитала в класі документальний матеріал про слюсаря Васильєва, який працював на Прохорівській мануфактурі в царській Росії, — робітник покалічений на виробництві, був приречений на голодну смерть. Клас слухав цю страшну повість, зупинивши (затамувавши) подих. А коли читання закінчилось, хтось явно прошепотів: «У, гади!» Я відчувала: благородна ненависть до експлуататорів загорілась у серцях дітей». Ця гостра ненависть до експлуататорів і гнобителів у радянських школярів настільки була велика, що слова «буржуй», «поміщик», «куркуль», «білогвардієць» стали ганебними, образливими прізвиськами в їх середовищі»²³. Саме на емоційну сферу учнів були спрямовані тексти «Короткого курсу історії України». Матеріал, який спонукав би до критичного мислення,

²² Історія України: Короткий курс. — К., 1941. — С. 381.

²³ Бущик Л. П. Очерк развития школьного исторического образования в СССР. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. — С. 302—303.

вироблення власної самооцінки (власного бачення) історичних подій, був майже відсутній. У цьому ж руслі, наприклад, автори використовували антипольські сюжети, особливо це помітно в розділі V «Боротьба українського народу проти шляхетської Польщі. Приєднання України до Росії». Кілька сторінок М. Петровський емоційно пише про «нашесть магнатів», про потік на Україну середньої і дрібної польської шляхти, про політику спольщення і покатоличення українського народу. В голови читачів вбивалася думка про поляків як віковичних ворогів українців з тим, щоб з допомогою історичної аналогії пояснити закономірність так званого «золотого вересня» 1939 р. У той же час зовсім відсутній матеріал про німецьку експансію на слов'янські землі, ні слова про битву на Чудському озері, немає звичного для М. Петровського в 1940-х рр. виразу «німецькі пси-лицарі», адже в час, коли писався текст, гітлерівська Німеччина була фактичним союзником СРСР. Автори «Короткого курсу» тонко відчували не тільки внутрішню, але й зовнішньополітичну кон'юнктуру.

Особливістю історичної дидактики 1930-х рр., втіленням якої є «Короткий курс історії України», є надмірне цитування і спонування учнів до заучування висновків із робіт К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна. А розпочинаючи з с. 176 підручника, де мова йде про народництво, текст рясніє надмірним цитуванням «Короткого курсу історії ВКП(б)». Майже кожна більш-менш важлива теза тексту обов'язково підкріплюється словами із катехізисного курсу історії партії. Автори не тільки популяризували новостворений сталінський підручник, а й страхували свою позицію посиленнями на авторитет радянської історичної науки. Не випадково автори українського «Короткого курсу історії» так довго і трепетно чекали виходу «Історія ВКП(б). Короткий курс», щоб звірити свої тексти з сталінським мейнстрімом. Надмірне посилення на московський курс історії призвело до того, що історія ХХ ст. постала, по суті, не як громадянська історія, а більше як історико-партійний трактат. Внутрішньопартійна боротьба в РСДРП, прокльони на адресу «ліквідаторів» і «одзовістів» (с. 231), нудне перерахування партійних конференцій і питань, які вони розглядали (с. 242) могли викликати інтерес хіба що в школах молодого партійця. Для молоді, яка вивчала історію України, ці фрагменти підручника не мали ніякої користі.

Класичний марксистсько-ленінський підручник з історії, якщо він являв собою синтез і надавав матеріал із найдавніших часів до сьогодення, мав архітектоніку, яка виходила з формаційного підходу («п'ятичленка»). «Короткий курс історії України» тільки в II розділі згадував «феодальні князівства» та розділ VIII мав назву «Розвиток капіталізму на Україні». Підрозділ I «Переддень революції» дев'ятого розділу «Україна в першій російській буржуазно-демократичній революції (1905–1907)» мав невеликий абзац про вступ російського капіталізму у стадію імперіалізму, але далі це положення на конкретно-історичному українському матеріалі не розвинуто.

Навчальна література з історії, як правило, супроводжується переліком найважливіших дат (хронологією) та містить історичні карти. Обидва ці компоненти є в «Короткому курсі історії України». «Коротка хронологія» насправді виявилася досить поширеною — вона містить 352 дати на 13 сторінках. Хронологія не структурована, не виділено основні і другорядні дати, з усього масиву подій тільки 3 віднесено до розділу «До нашої ери», решта — до «Нашої ери». Як відзначали російська дослідниця Г. Орлова та український історик К. Галушко, «ідейно-пропагандистська функція «соціальної картографії» в цей (як власне і протягом усієї радянської доби) період домінувала над інформативною, тобто дидактична роль априорі переважала пізнавальну»²⁴. Цій меті було підпорядковано розміщення у підручнику 9 карт. Мала їх кількість пояснюється нерозвиненістю в радянській Україні цього дидактичного жанру. Бо тільки в 1938 р. у Москві вийшов перший комплект за весь післяреволюційний період настінних шкільних історичних карт, а перший «Атлас історії СРСР для середніх шкіл» за редакцією К. Базилевича, І. Голубцова, М. Зинов'єва з'явиться тільки в 1948 р. Перша карта (між с. 20 і 21) демонструвала розселення східних слов'ян, друга (с. 28–29) — «Київська Русь з половини IX до половини XI ст.», третя (с. 32–33) — «Руські землі в XI–XIII ст.». Четверта карта (с. 36–37) показувала «Галицько-Волинське князівство XII–XIII ст.», але вона ніяк не була історичною картою — були позначені тільки географічні назви (річки, міста, море), не визначено межі державних утворень, із сусідніх країн позначена тільки Угорщина. П'ята карта — «Українські землі під владою Литви і Польщі від XIV ст. до половини XVI ст. (1569 р.)» з акцентом на демонстрацію польської експансії (виділено міста і дати їх «завоювання» Польщею та території антипольських повстань). Не змінилася ідеологія на шостій карті — «Українські землі в другій половині XVI ст. (від 1569 р.) і в першій половині XVII ст. (до 1648 р.) під владою Польщі» (с. 84–85). Тут же (с. 88–89) вміщена карта «Україна за часів Визвольної війни (1648–1654 рр.)», яка має позначення тільки центрів козацьких полків та похід Богдана Хмельницького 1648 р. від Запоріжжя до Львова і Замостя. Події 1649–1654 рр. не зазначені. Найбільша за площею восьма карта (с. 128–129) — «Україна в кінці XVII ст. і в кінці XVIII ст.», але інформативно вона дуже бідна. Остання, дев'ята карта є за своєю суттю не історичною — «Карта політико-адміністративного поділу УРСР», але має один цікавий на сьогодні вже історико-картографічний момент. На ній на місці західних земель колишньої Польської держави позначено «Область державних інтересів Німеччини», що свідчить про визнання з боку СРСР «законності» таких інтересів, а східні польські землі вже подані як адміністративні області УРСР. На території сусідньої Угорщини показано конту-

²⁴ Орлова Г. Советская историография в сталинскую эпоху: детская версия // Неприкосновенный запас. — 2008. — №2 (58) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2008/2/or7.html>; Галушко К. Дидактичний простір минулого // Світло і тіні українського радянського історіописання. — С. 183–205.

ри Карпатської України. Вміщені в «Короткому курсі історії України» історичні карти (автор М. Ткаченко) підтверджують висновок К. Галушка: «Найбільш проблемною була візуалізація подій революції та громадянської війни, на оцінці яких найпотужніше позначився ідеологічно-пропагандистський чинник, пов'язаний з цілою купою ненаукових колізій — репресіями щодо колишніх «героїв революції», змінами в радянській національній політиці, міжнародною ситуацією»²⁵. А тому в історичній картографії ці періоди стали білою плямою.

Досвід творення підручника з історії України сталінського зразка не вичерпується «Коротким курсом» 1941 р. Війна перешкодила широкому розповсюдженню всього підручника. Накопичений досвід сприяв тому, що навіть в евакуації, в Башкирії (Уфі), науковці Інституту історії України підготували ще кілька підручників та навчальних посібників. У 1942 р. побачив світ «Нарис історії України», підготовлений авторським колективом у складі К. Воблого, К. Гуслистого, В. Дядиченка, Ф. Лося, М. Петровського, Л. Славіна, М. Супруненка та Ф. Шерстюка²⁶. Книга охоплювала виклад історичних подій від найдавніших часів до початку війни. За оцінкою Анатолія Санцевича «за своїм змістом і загальною концепцією нарис перегукувався з виданням 1941 р. «Коротким нарисом історії України». До того ж, більшість авторів залишалися ті ж самі. Але на фоні нищення гітлерівськими загарбниками надбань української національної культури вихід цієї книжки був помітним явищем. У 1944 р. нарис було перевидано в Києві, його надрукували також у Канаді»²⁷. Найвидатнішим досягненням вчених Інституту історії України під час перебування в евакуації була підготовка і публікація першого тому майбутнього (планованого) чотиритомного підручника з історії України для вищих навчальних закладів. «Скориставшись деяким послабленням більшовицького ідеологічного тиску під час війни, автори [С. Юшков, Л. Славін, М. Петровський, К. Гуслистий. — О. У.] написали підручник в кращих традиціях прогресивної української історіографії, з використанням великої джерельно-літературної бази», — так оцінив цю книгу А. Санцевич²⁸. Автори, на його думку, використали сприятливу обстановку для створення «серйозної збалансованої праці». Вийшла вона в об'єднаному на той час Інституті історії і археології АН УРСР, яким керував М. Петровський²⁹. Тираж складав 5 тис. примірників. Із дидактичного боку цей підручник дещо поступався «Короткому курсу» — не було ілюстрацій та історичних карт. Це було зрозуміло з огляду на видання книги в евакуації. Але підручник мав бібліографію «російською й укра-

²⁵ Галушко К. Дидактичний простір минулого. — С. 204.

²⁶ Нарис історії України / За ред. К. Гуслистого, Л. Славіна, Ф. Ястребова. — [Уфа:] Вид-во АН УРСР, 1942. — 212 с.

²⁷ Санцевич А. Інститут історії України Національної академії наук України: Історіографічний нарис (до 60-річчя установи). — К., 1998. — С. 21.

²⁸ Там само. — С. 21–22.

²⁹ Історія України / За ред. М. Н. Петровського. — Т. 1. — [Уфа:] Вид-во АН УРСР, 1943. — 330 с.

їнською мовами», окрім цього видавці анонсували подати більш повну бібліографію в додатку до майбутнього IV тому (який так і не з'явився)³⁰. Привертає увагу те, що автори використали та рекомендували студентам праці, які можна назвати найкращими надбаннями української і світової історіографії, але вже давно не віталися радянською владою. Серед них були книги М. Грушевського, В. Антоновича, П. Куліша, О. Єфименко, О. Лазаревського, Д. Багалія, М. Костомарова, М. Василенка, А. Стороженка, Д. Яворницького, О. Преснякова, Л. Нідерле, Г. Обермайера, М. Кояловича, К. Харламповича та ін.

У післявоєнний час всі ці три підручника — «Короткий курс історії України», «Нарис історії України», перший том чотиритомної «Історії України» — вже не задовольняли владу. На нараді в ЦК КП(б)У 29–30 квітня 1947 р. Д. Мануїльський говорив не просто про помилки у цих виданнях, а про «буржуазно-націоналістичні перекручення історії», закликав подолати «сповзання наших радянських істориків на рельси буржуазного націоналізму»³¹. Ф. Лось, вчений секретар інституту, підтримав критику Мануїльського, визнав, що за 30 років не створено в Україні «марксистсько-ленінського наукового курсу» історії. Після довгого і детального аналізу «помилки», Ф. Лось спробував назвати їх причини: «це М. Грушевський, який «впливав» на схему наших робіт. Але мені здається, що не тільки мертві хапали живих, — продовжував промовець. — Мені здається, що були і живі, які приймали участь у створенні цих робіт, які впливали на створення цієї буржуазно-націоналістичної схеми, саме я можу назвати живих людей, які приймали участь в написанні цих робіт: всім відомий професор Оглоблін, який виявився зрадником під час Вітчизняної війни, Полонська, проф. Крип'якевич, Терлецький і інші. Це люди, які були зв'язані з роботою інституту і, мабуть, вони вплинули на створення такої хибної схеми в нашій роботі»³². Самовикривальні виступи учасників наради (особливо К. Гуслистою), не врятували ситуації. Сумнозвісною постановою ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 р. всі три спроби створити марксистський підручник з історії України були визнані такими, що «фальсифікували історичний процес». Вчені Інституту історії України спробували швидко реабілітуватися. Вже під керівництвом нового директора О. Касименка в 1948 р. було підготовлено нову версію підручника з історії України, на цей раз російською мовою «Краткий курс истории Украины» (836 сторінок, добре ілюстрований, 22 розділи, виклад подій доведений до завершення Другої світової війни). Але й ця книга не стала масовим підручником. Було здійснено видрук пробного макета в 350 примірників. Макет надсилався для

³⁰ Історія України / За ред. М. Н. Петровського. — Т. 1. — [Уфа:] Вид-во АН УРСР, 1943. — С. 314–322.

³¹ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. — Кн. 1. — С. 524–525.

³² Там само. — С. 526–527.

обговорення за іменним списком, дискусії були жорсткими, кілька разів переглядалася концепція, переписувалися тексти, а книга так і не вийшла у широкий світ. У 1953 р. помер Й. Сталін і українські історики більше не поверталися до означення «короткий курс». Наступний синтетичний курс історії України вийшов у 1953 р. під назвою «Історія Української РСР»³³. Це був перший том запланованого двотомника, який теж досить швидко довелося переписувати, адже після смерті Сталіна розпочалася кампанія з розвінчання культу його особи. Перший том охоплював історію України від первісно-общинного ладу (нарешті «п'ятичленку» видно в структурі книги!) до лютневої буржуазно-демократичної революції включно. У написанні першого тому «Історії Української РСР» взяли участь вчені Інституту історії АН УРСР (у цьому ж таки 1953 р. інститут був перейменовано): К. Гуслистий, І. Бойко, К. Стецюк, В. Дядиченко, Ф. Ястребов, Ф. Лось, М. Рубач, І. Гуржій, О. Парасунько, С. Ктитарев, Ф. Шевченко, О. Єрмоленко, І. Компанієць, Й. Щербина. І розділ («Первісно-общинний лад і зародження класового суспільства») був написаний вченими Інституту археології АН УРСР І. Шовкоплясом і В. Богусевичем. Книга була добре ілюстрована, репродукції відомих картин на історичні сюжети були кольоровими. Поліпшилися історичні карти, вони теж були кольоровими з використанням прийомів якісного фону. Присутність Й. Сталіна на фотоілюстраціях зведена до мінімуму: поміщено лише один фотопортрет молодого Й. Сталіна 1890 р. та обкладинку його книги. Окрім цього на репродукції картини художника Й. Серебряного «На V (Лондонському) з'їзді РСРДПР» (с. 617) поруч з В. Леніним вгадується профіль Й. Сталіна. Книга була підписана до друку 23 грудня 1953 р., а тому видавці книги вже почали орієнтуватися на чергову політичну кон'юнктуру. Про всі перипетії творення цього першому тому, його карколомній трансформації з «Краткого курса», засилля партійних функціонерів у творенні «колективного стилю» українського радянського історіописання, численні комісії детально викладено у праці О. Яся³⁴. За оцінкою історика автори книги «повсякчас змушені були виправдовуватися та пояснювати навіть дрібні повороти своєї думки, зокрема доводячи їхню ідеологічну чистоту. Натомість їх колеги-експерти та партійні функціонери виступали в ролі «слідчих інквізиції», котрі будь-що-будь намагалися віднайти «єресь», яка б суперечила (хоча б теоретично!) догматам «єдиного правильного вчення». Відтак наукова полеміка, котра точилася на засіданні комісії, нагадувала жонглювання казуїстичними висловами, а не змагання вчених на ниві представлення нового інтелектуального продукту»³⁵. Цей двотомник «Історії Української РСР» як історіо-

³³ Історія Української РСР / Редкол.: О. К. Касименко (голова) та ін. — К.: Вид-во АН УРСР, 1953. — 784 с.

³⁴ Ясь О. В. Роль партійних функціонерів у творенні «колективного стилю» українського радянського історіописання (До історії підготовки двотомника «Історія Української РСР» кін. 1940-х — поч. 1950-х рр.) // Історик і влада. — С. 205–237.

³⁵ Там само. — С. 223.

графічне явище теж має свою незвичну історію, адже його вихід у світ знову припав на різку зміну історіографічної ситуації. Поки готувався до друку другий том (він вийшов у світ у 1956 р. на 704 с.), виникла необхідність переписувати перший том (після XX з'їзду партії в 1956 р.), а тому згодом з'явилося й перероблене друге видання обох томів (у 1955 і 1957 рр. відповідно)³⁶.

³⁶ Історія Української РСР: у 2 т. — 2-е вид. — Т. 1 / Гол. ред. О. Касименко. — К., 1955. — 906 с.; Т. 2 / Гол. ред. М. Супруненко. — К., 1957. — 779 с.

Розділ II

Академічні історики та національний компонент республіканських підручників та посібників другої половини 1950-х — початку 1970-х рр.

Друга половина 1950-х — початок 1970-х рр. в історіографії та історичній дидактиці асоціюється з так званою хрущовською «відлигою», що ознаменувалася деяким потеплінням суспільно-політичної атмосфери в країні на тлі сталінських «морозів» попереднього періоду. Розвінчання культу особи Й. Сталіна, часткова реабілітація жертв репресій тоталітарного режиму, перегляд окремих ідеологічних норм, деяке розширення прав союзних республік, зокрема в освіті, — все це, безумовно, вплинуло на розвиток академічної історичної науки та, відповідно, історичну освіту. Нехай тимчасово, але все таки в українських істориків з'явився шанс на повернення історичній науці дослідницьких функцій, а в зміст історичної освіти повернути національний компонент. У результаті зусиль істориків цього покоління з'явився такий науковий і освітній феномен як республіканські підручники. Як не дивно, але передумови для досягнення такого результату в 1960-і рр. були закладені саме в той найбільш трагічний період 1930-х — 1950-х рр. Коли головним завданням Інституту історії України АН УРСР було створення «Короткого курсу історії України» за сталінським зразком, вся увага партійних і державних репресивних органів була привернута саме до ідеологічної чистоти цього продукту. За відхилення від партійної лінії, за наведені фрази у підручнику летіли голови, розформовувались наукові інституції, безперервно змінювались керівні кадри. А ось робота повсякденна, на перший погляд рутинна, те, чим кожного дня займалися науковці і всі працівники інституту, що не виливалася одразу в завершений продукт — книгу чи підручник, не завжди піддавалася жорсткому ідеологічному контролю. Тому більш менш рівномірно йшла робота з підготовки кадрів, захищалися дисертації, інститут налагоджував співпрацю з вищими навчальними закладами, організовував методичну роботу з фахівцями. Вчені Інституту історії України АН УРСР за період 1936–1955 рр. підготували міцну наукову основу для творення майбутніх підручників. Це були, насамперед, відомі «Нариси з історії України» (6 випусків із запланованих 17-ти), «Історія України в документах і матеріалах» (2 томи), «Хронологія історії України» (2 випуски) та ін. Велике дидактичне значення мали книги (брошури) із серії «Наші великі предки», що були підготовлені і видані вченими

інституту в період війни. У цій історико-патріотичній серії розповідалося про героїчні подвиги талановитих державних та військових діячів України — Данила Галицького, Богдана Хмельницького, Семена Палія, Івана Богуна, Максима Кривоноса, Петра Сагайдачного, Івана Сірка та ін. Значну частину «патріотичних брошур» створив М. Петровський («Російський воїн на захисті України», «З героїчного минулого Києва», «Михайло Кутузов», «Незламний дух українського народу»)¹.

Велике значення для розвитку історичної дидактики мають навчальні програми. Науковці інституту постійно брали участь у творенні програм, що визначали зміст історичної освіти як для університетів, так і педагогічних вузів і середніх шкіл. Програми визначали концептуальні засади викладання історії, фіксували так звані одиниці навчального матеріалу, закладали основи перспективних змістових ліній. Результати добре підготовлених програм давалися взнаки згодом — через підготовку кадрів, видання серії методичних посібників, екзаменаційних матеріалів та ін. Так, у 1938 р. (до речі, до виходу «Історії ВКП(б). Короткий курс») Інститутом історії України АН УРСР було видано «Програму по історії України (Проект)»², яка була схвалена Народним комісаром освіти для використання в університетах і педінститутах у 1938/1939 навчальному році. Структура програми кореспондувалася із проектом «Нариси з історії України» в 17 випусках. «Хоча у “Програмі”, — як відзначала О. Юркова, — жодним словом не було згадано М. Грушевського, в її основі лежала саме його схема української історії, дивним чином “підлаштована” під нові вимоги марксистського історіописання»³.

Окрім цього документа, також мав важливе значення для історичної дидактики, формування змісту спеціальної історичної підготовки кадрів так званий «кандидатський мінімум» для аспірантури з історії України, який був затверджений Вченою радою Інституту історії України АН УРСР 11 січня 1939 р. За пропозицією О. Оглоблина було прийнято відповідне рішення: «Затвердити такий кандидатський мінімум для аспірантури з історії України: 1) Загальні дисципліни: 1. Діамат-істмат (I рік). 2. Іноземна мова (I–II роки). 2) Спеціальні дисципліни: 1. Історія України (в зв'язку з історією СРСР (I–II роки)). 2. Історія та джерелознавство (I–II роки). 3. Палеографія (I рік). 4. Допоміжні історичні дисципліни (II рік). 5. Польська мова (II рік). 3) Курсові роботи. 2 реферати (по 1 кожен рік). Також затвердити список літератури з курсу історії України в зв'язку з історією

¹ Див.: Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // Укр. іст. журн. — 1996. — №6. — С. 56; Рубльов О. С., Юркова О. В. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006 рр.) // Укр. іст. журн. — 2006. — №6 — С. 13; Удод О. А., Шевченко А. Ю. Микола Неонович Петровський (1894–1951): життя і творчий шлях історика. — К.: Генеза, 2005. — С. 50.

² Програма по історії України (Проект). — К.: Вид-во АН УРСР, 1938. — 78 с.

³ Юркова О. «Історія України» чи «Короткий курс», або як у 1940 році постала «українська радянська історіографія». — С. 104.

СРСР. Затвердити списки з тим, щоб при складанні індивідуальних планів з питань історії України XIX ст. поширювати фахову літературу»⁴. Звертає на себе увагу двічі повторена фраза «історія України в зв'язку з історією СРСР». Це був певний симбіоз національного компоненту із нав'язуванням загальносоюзним диктатом. Але пріоритет ще вдавалося утримувати за українською історією.

Часткова реабілітація жертв сталінських репресій торкнулася й Інституту історії України АН УРСР. У 1956 р. розпочався процес перегляду кримінальних справ репресованих у 1937 р. працівників інституту — членів авторського колективу Короткого курсу історії України М. Трегубенка, Т. Скубицького, Г. Слюсаренка, В. Гуристримби, В. Гребенкіна. Як свідки були допитані працівниками інституту Ф. Лось, В. Дядиченко, С. Белоусов, К. Гуслистий, Ф. Ястребов, І. Премислер⁵. Позитивні свідчення на своїх колег сприяли тому, що незаконні звинувачення з істориків були зняті і в 1956–1960 рр. відбулася їх реабілітація за рішенням суду.

Початок реабілітації жертв сталінських репресій формував хоч епізодичні, але обнадійливі підвалини для нової історіографічної ситуації, що мала визначальний вплив на діяльність вчених Інституту історії України у галузі історичної дидактики. Ідеологічну складову цього напрямку діяльності в цей час визначали партійні документи — «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)», постанова «Про культ особи і його наслідки». Під впливом рішень XX з'їзду КПРС було перероблено другий том «Історії Української РСР» (за редакцією М. Супруненка). Порівняння видань 1956 і 1957 рр. засвідчило, що автори поступово відійшли від «лакування» радянської дійсності до її частково критичного пояснення, висвітлення прорахунків, допущених в колективізації сільського господарства, у роки Другої світової війни. Поверталися в зміст двотомника імена реабілітованих діячів — М. Скрипника, П. Любченка, В. Чубаря, С. Косіора. На короткий період було дозволено згадувати навіть М. Грушевського, а деякі його праці ще до 1965 р. перебували у відкритих фондах. Але це була вибіркова реабілітація людей, а не їх ідей та наукової спадщини. Викриття «українських буржуазних націоналістів» у цей час навіть посилилося. Замість канонічного «Короткого курсу історії ВКП(б)», починаючи із середини 1950-х рр., зміст історичної освіти і, відповідно, всієї навчальної літератури визначали згадані вже тези до 300-річчя возз'єднання. Вони були взірцем не тільки для авторів підручників, а й шкільних учителів історії. Головним у цьому документі було твердження про походження російського, українського та білоруського народів з єдиного кореня — давньоруського народу, який заснував давньоруську державу Київську Русь; упродовж своєї історії український народ прагнув возз'єднатися з російським народом; возз'єднання було прогресивним актом;

⁴ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. — Кн. 1. — С. 112–113.

⁵ Там само. — С. 78–84.

упродовж усієї історії російський народ був старшим братом у сім'ї східно-слов'янських народів.

У кінці 1950-х рр. на хвилі хрущовських реформ, що торкнулися й освітньої галузі, стає популярною ідея наближення школи до життя. Верховна Рада СРСР у 1959 р. запровадила загальну обов'язкову восьмирічну освіту, а термін навчання у середній школі збільшився до 11 років. На підставі постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про деякі зміни у викладанні історії» (1959 р.) було запроваджено нову структуру шкільної історичної освіти: у 4 класі вивчали пропедевтичний (вступний) курс — епізодичні оповідання з історії СРСР, у 5 класі — історію стародавнього світу, в 6 класі — історію середніх віків, у 7–8 класах — історію СРСР з елементами нової і новітньої історії, у 9 класі — нову історію та історію СРСР до кінця XIX ст., у 10 класі — нову історію та історію СРСР з початку XX ст. до 1937 р. та новітню історію до 1937 р., у 11 класі — історію СРСР з 1938 р. та новітню історію з 1938 р. Вивчення історії СРСР, нової та новітньої історії було значно збільшено за рахунок історії стародавнього світу та середніх віків. Така структура вивчення історії в умовах, коли обов'язковою є восьмирічна освіта, а 9–11 класи — не обов'язкові, спонукає до повернення в старших класах до вивчення історії СРСР із найдавніших часів і до сьогодення. Це так звана концентрична система побудови історичної освіти. В 1965 р. одинадцятирічне навчання в середній школі, як і багато інших реформ М. Хрущова, було скасоване, введено обов'язкову десятирічну освіту. Це спричинило відновлення лінійної системи навчання історії.

Структурна перебудова історичної освіти кінця 1950-х рр. мала для України позитивні наслідки. У 1960 р. була прийнята постанова ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР «Про деякі зміни у викладанні історії в школах УРСР», відповідно до якої у 7–10 класах в курсі історії СРСР як невід'ємну його частину було запроваджено вивчення історії Української РСР.

Вчені Інституту історії АН УРСР приступили до роботи над першим у нашої історії підручником з історії України для середньої школи. Початок цій роботі було покладено ініціативою Академії педагогічних наук РРФСР, а саме розпочати вивчення в середніх школах кожної союзної республіки її історії. В «Українському історичному журналі», який з 1957 р. почав видавати Інститут історії АН УРСР, було опубліковано матеріали щодо обговорення ініціативи АПН РРФСР⁶. Підкреслювалося «велике політичне та освітнє значення» вивчення в середніх школах історії України, відзначено, що Міністерством освіти УРСР в останні роки внесено багато доповнень в навчальну програму, однак школярі не одержують достатніх знань з історії українського народу. Виконуючи волю директивних органів, учасники обговорення ініціативи АПН РРФСР висловлювалися проти окремого курсу історії України, мотивуючи таку позицію уникненням дублю-

⁶ Пунський В. О. Про шляхи перебудови викладання історії в середній школі // Укр. іст. журн. — 1959. — №5. — С. 107–110.

вання навчального матеріалу: «І Київська Русь, і возз'єднання України з Росією, і повстання на броненосці «Потемкін», і будівництво Дніпрогесу — всі ці та численні інші історичні події і факти повинні будуть розглядатися і при вивченні історії СРСР, і в окремому курсі історії України. Нам здається, що історію України краще вивчати не у вигляді окремого курсу, а в нерозривному зв'язку з історією СРСР»⁷. Але всі учасники обговорення погодилися з тим, що «така побудова шкільного курсу виправдає себе лише у тому випадку, якщо вітчизняна історія в школах республіки буде вивчатися за особливими підручниками, спеціально написаними для середніх шкіл України. Створення таких підручників (і не тільки з історії, і не тільки в нашій республіці) повністю відповідали вказівкам Комуністичної партії про принципи перебудови середньої школи»⁸.

Авторами першого радянського підручника з історії України для середньої школи стали працівники Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук, професор Ф. Лось, кандидат історичних наук, доцент В. Дядиченко і В. Спицький. 13 липня 1959 р. на засіданні Вченої ради інституту відбулося обговорення рукопису підручника. Авторську концепцію підручника представив Федір Євдокимович Лось (1908—1980), завідувачий відділом історії капіталізму. За його загальною науковою редакцією було підготовлено текст підручника. Обговорення рукопису підручника відбувалося не формально. Із зауваженнями до тексту рукопису виступило 15 науковців інституту. Ф. Лось підкреслив, що «перед колективом авторів стояло завдання висвітлити в дохідливій і зрозумілій для дітей 14–15 років формі історію 40-мільйонного українського народу, історію, що нерозривно пов'язана з історією російського, білоруського та інших братніх народів нашої країни. Автори ставили своїм завданням підкреслити, що головною рушійною силою історичного розвитку України була класова боротьба, що, виступаючи проти іноземних поневолювачів, український народ завжди спирався на братню допомогу великого російського народу, з яким у 1654 р. об'єднався в одній державі»⁹. Не випадково, що в цей час майже всі історики України говорили мовою тез «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією». Адже цей документ, за деякими свідченнями, був створений за участю українських істориків. «Хоча формально “Тези” видав ЦК КПРС у Москві, — писав Сергій Єкельчик, — українські історики відіграли головну роль у їх підготуванні»¹⁰. Відділом науки і культури ЦК КПРС було утворено робочу групу в складі Ф. Хрустова, І. Хлябіча та А. Лихолата, яка й готувала текст цього документа. Головна роль у творенні нового партійного погляду на українську історію належала А. Лихолату (1914–1993), україн-

⁷ Пунський В. О. Про шляхи перебудови викладання історії в середній школі // Укр. іст. журн. — 1959. — №5. — С. 110.

⁸ Там само.

⁹ Лавров Ю. П., Шевченко Л. А. Обговорення рукопису підручника з історії України для середньої школи // Укр. іст. журн. — 1959. — №5. — С. 114.

¹⁰ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — С. 256

ському радянському історику, який спеціалізувався на періоді революції і громадянської війни, а в 1942–1957 рр. працював в апараті ЦК ВКП(б) / КПРС¹¹. А. Лихолат долучив до підготовки «Тез» ряд провідних вчених з Інституту історії АН УРСР — І. Бойка, В. Голобуцького, К. Гуслистого, О. Касименка, Ф. Шевченка.

Рукопис підручника ще до обговорення на Вченій раді був прорецензований П. Лавровим (Київський державний університет), доцентами І. Рибалкою, М. Колісником (Харківський держуніверситет), а також Науково-дослідним інститутом педагогіки УРСР (колективна рецензія). Далі видруковувався оригінал-макет (близько 100 екз.) для широкого обговорення за участю вчителів, викладачів вищих навчальних закладів, представників партійних і радянських органів.

Члени Вченої ради Інституту історії АН УРСР висловили ряд зауважень до тексту підручника, які стосувались як змістової, так і дидактичної його складової. Ф. Шеченко запропонував вказати у передмові на значення вивчення історії українського народу, як народу, що має славне героїчне минуле, тісно пов'язане з історією інших народів нашої країни, а також краще пов'язати між собою окремі місця тексту, щоб уникнути фрагментарності у викладі навчального матеріалу. І. Бойко звернув увагу на простоту і доступність викладу, а також на необхідність врахування образного мислення у підлітків і більш повного та яскравого викладу ряду історичних подій (Бородинська битва, діяльність У. Кармалюка, Т. Шевченка та ін.). В. Голобуцький акцентував увагу на ролі українського козацтва як тієї сили, яка, перш за все, виступала проти «феодально-кріпосницького ладу», а також краще треба було, на його думку, обґрунтувати питання про ліквідацію Запорозької Січі, зв'язавши його з питанням про «антифеодальний рух українського народу і колоніальну політику царизму». О. Парасунько звернув увагу на методику подачі термінів та основних понять, зокрема слід було, на його думку, пояснити більш докладно дефініції «різничинець», «ліберал», «реформістські погляди» та ін., щоб вони були зрозуміліші учням. М. Супруненко схвалив загальну дидактичну концепцію підручника, вказавши, що автори правильно підібрали факти, дати, знайшли вірний напрям і характер викладу матеріалу. Пролунала також пропозиція відвести в підручнику більше місця для розповіді про українців — героїв війни — І. Черняхівського, П. Рибалка, І. Кожедуба та ін. І. Гуржій вказав на те, що потрібно було більш докладно викласти суть «кризи феодально-кріпосницької системи»; розповідаючи про польське повстання 1830–1831 рр., треба було чітко, на його думку, сказати про мету, яку ставили польські повстанці.

Такий детальний і скрупульозний аналіз рукопису підручника свідчив і про усвідомлення працівниками Інституту історії АН УРСР своєї відповідальності за написання першого радянського підручника з історії України, і про зрослий рівень історичної дидактики в республіці. Заслужувала також на увагу процедура

¹¹ Удод О. А. Лихолат Андрій Васильович // Енциклопедія історії України. — Т. 6. — К.: Наук. думка, 2009. — С. 193–194.

проходження рукопису підручника «по інстанціях» (дещо бюрократична і заформалізована), що гарантувало узгодження принципово важливих питань, не допускало так званого «авторського бачення» і невпинне вдосконалення методики викладу матеріалу.

13 липня 1959 р. Вчена рада ухвалила рекомендувати рукопис підручника до друку. В 1961 р. у видавництві «Радянська школа» (Київ) книга була видана українською мовою, а наступного року — перекладена російською мовою. Структура підручника була побудована на вже традиційних у той час формаційному і партійно-класовому підходах та узгоджувалась із тезами до 300-річчя возз'єднання. 12 розділів підручника відображали основні періоди в історії України: 1) Первіснообщинний лад. Давні слов'яни; 2) Розвиток феодалізму на Русі; 3) Визвольна боротьба українського народу в XV–XVI ст. Возз'єднання України з Росією; 4) Спільна боротьба російського і українського народів проти феодального гніту та іноземного поневолення (друга половина XVII–XVIII ст.); 5) Розклад феодально-кріпосницького ладу і зростання капіталістичних відносин на Україні (перша половина XIX ст.); 6) Розвиток промислового капіталізму, початок революційної боротьби на Україні (друга половина XIX ст.); 7) Україна в період імперіалізму і буржуазно-демократичної революції; 8) Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні; 9) УРСР в період іноземної інтервенції і громадянської війни, боротьба за радянську владу на західноукраїнських землях; 10) Соціалістичне будівництво в УРСР, боротьба трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання з УРСР; 11) УРСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу проти фашистської Німеччини; 12) УРСР у роки завершення будівництва соціалізму і розгорнутого будівництва комунізму. Ця структура надовго стала канонічною і повторювалась у багатьох наступних підручниках, які доповнювалися новими фактами і інтерпретаціями, зберігаючи при цьому концептуальну побудову незмінною.

Підручник В. Дядиченка, Ф. Лося, В. Спицького мав додаток — хронологію (на с. 187–188), де були вміщені обов'язкові для запам'ятовування дати. Переважали події XX ст. та радянського періоду історії (60%), серед яких чільне місце займали партійні з'їзди (від I з'їзду РСДРП у Мінську до XXII з'їзду КПРС), події політичної історії. Домінування такого підходу до відбору хронології помітно знижував інтерес учнів до курсу історії Української РСР. До підручника окремо додавався комплект з п'яти історичних карт: 1) Давньоруська держава (Київська Русь) в IX–XI ст. (до 1054 р); 2) Україна у XVIII ст.; 3) Визвольна війна українського народу і возз'єднання України з Росією; 4) Політико-адміністративна карта Української РСР; 5) Визволення території Української РСР від німецько-фашистських загарбників (весна 1943 — осінь 1944 рр.). За оцінкою К. Галушка, «комплект необхідних “історичних карт” тут вельми своєрідний і вочевидь різко обмежений. Лакуни охоплюють не тільки цілі століття, але й визначні події XX ст. — принаймні революцію і громадянську війну. Проте навіть те, що є, не витримує жодної критики... Набагато більше інформації з історії України несли

загальносоюзні атласи. Українська картографічна продукція, по-перше, висвітлювала далеко не всі історичні періоди, по-друге, була по суті вдвічі інформаційно біднішою, аніж карти аналогічних періодів з історії СРСР за той же клас (попри епізодичне їх копіювання), по-третє, вона була гіршою з точки зору поліграфії, оформлення та дизайну»¹². Навіть таке ставлення до історичної картографії, не кажучи вже про інші дидактичні компоненти, свідчило про маргінальне місце не обов'язкового предмету «історії Української РСР» у навчальному процесі.

У 1965 р., як вже згадувалося, середня школа в СРСР (і в Україні) знову стала 10-річною. Концентрична система викладання історії була знову змінена більш звичною лінійною, а тому підручник В. Дядиченка, Ф. Лося, В. Спицького був розділений на два: для 7–8 і 9–10 класів. Ці підручники пережили ще десять видань (останні у 1977 і 1979 рр.) і були замінені на нові: для 7–8 кл. авторів В. Сарбея, Г. Сергієнка, В. Смолія, для 9–10 кл. — В. Сарбея, В. Спицького.

Самостійний підручник з історії України з'явився на хвилі хрущовських реформ. В освіті проголошувався основним принципом, «провідним началом» вивчення основ наук тісний зв'язок навчання з життям, з виробництвом, з «практикою комуністичного будівництва». В галузі історії цей принцип реалізовувався через запровадження нових курсів, зокрема курсу новітньої історії, адже вивчалися найближчі до учнів в часі події у світі і в Україні. Було запроваджено з цією метою новий предмет «Конституція СРСР». «Книжне викладання курсів історії, — на думку М. Лисенка (1914–1995), найвідомішого в 1950–1960-і рр. фахівця з методики викладання історії, — не розкриває учням багатьох конкретних місцевих історичних подій і явищ, які часто мають велике пізнавальне і виховне значення. Тому особливої ваги набуває систематичне, методично продумане використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії»¹³. Дидактичне значення використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії полягало в тому, що вчитель з його допомогою вносив у цю проблему елемент дослідження. Краєзнавчий матеріал у процесі навчання знайомить учнів з елементами наукового дослідження, з методами науки. Це розкривало перед учнями шляхи для творчого розуміння історичних явищ, пробуджувало в них великий інтерес до місцевого матеріалу і до історії в цілому.

Окрім ілюстрування основних тем курсів історії місцевим матеріалом, вчителям історії навчальною програмою рекомендувалося проведення спеціальних уроків на тему «Наш край». Неоціненну допомогу вчителям історії при їх викладанні надавала знаменита 26-ти томна «Історія міст і сіл Української РСР», перший том якої побачив світ у 1967 р. (Харківська область). Загальне керівництво підготовкою видання, що здійснювалося протягом 1967–1974 рр., забезпечувала Головна

¹² Галушко К. Дидактичний простір минулого. — С. 204–205.

¹³ Лисенко М. М. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії // Укр. іст. журн. — 1959. — №2. — С. 120.

редакційна колегія «Історії міст і сіл Української РСР» на чолі з П. Троньком. Процес підготовки цієї праці і досі не має аналогів у світовій практиці. Було залучено до роботи понад сто тисяч краєзнавців-аматорів. Проведена величезна робота з поповнення джерельної бази видання. За кожним томом, який готувався до друку, було закріплено відповідальних членів Головної редколегії. За «Київ» відповідав П. Тронько, за «Харківську область» — Ю. Кондуфор. Перший том експонувався на Всесвітній виставці «ЕКСПО—67», яка проходила в Монреалі¹⁴.

Цей проект — «Історія міст і сіл Української РСР» — є продуктом свого часу, що адекватно відображав історіографічну ситуацію, яка склалася в 1960–1970-і рр. в Україні. Можна критикувати «Історію міст і сіл...» за надмірну ідеологізованість, за те, що дореволюційний період майже не висвітлювався (за оцінкою журналу «Сучасність» (Мюнхен), №5, 1968 р., с. 107): «тільки 5% тексту публікованих томів відведено періоду до 1917 р., а 95% — радянському періоду»¹⁵. Але дидактичне значення «Історії міст і сіл...» важко переоцінити. Головним результатом було те, що до роботи над написанням історії окремих населених пунктів долучалися шкільні вчителі історії, учні-старшокласники, складалися списки односельчан, які загинули в роки Другої світової війни. Пошукова робота носила не формальний характер, накопичений матеріал було трансформовано в стенди та експонати шкільних історичних музеїв. Після виходу з друку всіх 26 томів «Історії міст і сіл...» було фактично знято проблему фактологічного матеріалу для проведення уроків за темою «Наш край». Зважаючи на потреби російськомовного населення республіки, «Історію міст і сіл...» було перекладено також російською мовою. «Поява цього двомовного видання, — відзначав Я. Калакура, — мала важливе значення для зростання історичної свідомості населення, формування місцевого патріотизму, активізації регіональних і краєзнавчих досліджень, збагачення джерельної бази української історіографії. Звичайно, видання носило науково-популярний, передусім пропагандистський характер, віддзеркалювало тогочасні суперечності суспільного розвитку: з одного боку, зростав інтерес громадськості, жителів міст і сіл до своєї історії, а з другого — намагання партійно-державного керівництва законсервувати ідеологічні штампи та оцінки історичних подій, фактів та осіб на базовому рівні історичних знань включаючи радянську топоніміку, ономастику та геральдику»¹⁶. «Історія міст і сіл...» стала безцінною історіографічною пам'яткою. З кон'юктурно-політичних міркувань можна відмовитися від деяких оцінок історичних подій, що подавалися в «Історії міст і сіл...», але використання фактологічної бази цього 26-томника, навіть в умовах масової декомунізації і перейменування, не втратило свого значення.

¹⁴ Удод Л. І. П. Т. Тронько: портрет на тлі епохи. — К.: Генеза, 2005. — С. 20–21.

¹⁵ Там само. — С. 22.

¹⁶ Калакура Я. С. Українська історіографія. Курс лекцій. — К.: Генеза, 2012. — С. 371–372.

Історична дидактика в другій половині 1950-х — початку 1970-х рр. отримала наукове підґрунтя у вигляді багатьох фундаментальних видань Інституту історії АН УРСР. У 1969–1972 рр. вийшла «Радянська енциклопедія історії України» (РЕІУ) в 4-х томах за загальною науковою редакцією тодішнього директора Інституту історії А. Скаби. РЕІУ — це перше енциклопедичне видання, присвячене історії українського народу. В 4-х томах було вміщено близько 9 тис. статей, у тому числі понад 4 тис. таких, які вперше друкувалися в енциклопедичній літературі. Ініціатори видання відверто заявляли, що більша половина всіх статей присвячена радянській добі. Така диспропорція у викладі історичних подій із значним переважанням відносно невеликого історичного періоду — 50-річчя (1917–1967) над попередньою кількасотрічною історією — була наочним відображенням політики влади в царині історичної науки і, відповідно, історичної дидактики. «Червоною ниткою через усю енциклопедію проходить розповідь про братерську співдружність народів Радянського Союзу, про торжество ленінської національної політики. Історія українського народу подається у тісному зв'язку з історією російського та інших народів СРСР і всесвітньою історією. Це знаходить своє відображення, зокрема у статтях про соціалістичні нації, союзні республіки, столицю нашої Батьківщини — героїчну Москву, колиску революції — Ленінград, про міжнародні події світового значення та ін. Є статті про всі народи, що живуть в Українській РСР», — так редакційна колегія у передмові заявляла про вірність тезам до 300-річчя возз'єднання, які визначали в цей час партійно-державне спрямування історії, використання її ідеологічного і дидактичного потенціалу¹⁷. Всі 4 томи були віддруковані досить великим тиражом — по 40 тис. кожен, але вже в 1975 р. всі вони були вилучені із широкої публічної сфери, продажу (відбулася переоцінка зовсім нових якісно вищих книг з кольоровими вклейками із 3 крб. 50 коп. до 50 коп.). В Україні вкотре змінилася історіографічна ситуація, а партійну владу не задовольняла вже навіть назва проекту — енциклопедія «історії України», а не Української РСР, як уже ствердилось на початку 1970-х рр. в усій історичній літературі.

Узагальнюючі роботи з історії України також являли собою певний жанр історичних праць, виступали в ролі певного канону, взірця, візитівки інституції. Практично в кожен із важливих періодів історії країни з-під пера науковців Інституту історії АН УРСР виходили 1–2 книги, які демонстрували поточні пріоритети. Так, у 1960 р. було видано популярний нарис з історії Української РСР О. Касименка¹⁸. Відповідальним редактором видання став член-кореспондент АН УРСР І. Гуржій. В анотації автор зазначив, що в книзі, яка розрахована на масового читача, використано в «загальному плані» двотомну колективну працю

¹⁷ Передмова // Радянська енциклопедія історії України. — Т. 1. — К.: УРЕ, 1969. — С. 5–6.

¹⁸ Касименко О. К. Історія Української РСР: Популярний нарис. — К.: Вид-во АН УРСР, 1960. — 400 с.

«Історія Української РСР» (К., 1955, 1957). Популярний нарис за стилем, мовою та науковим апаратом, не відрізнявся проте від попередніх академічних видань. Книга містила виклад історії України від найдавніших часів до XXI з'їзду КПРС (січень–лютий 1959 р.) При висвітленні сучасних подій надмірно підкреслювалася роль М. Хрущова, його реформи та початок «розгорнутого будівництва комунізму» (хоча це завдання стане загальнопартійним після XXII з'їзду КПРС у 1961 р.). Уславлення чергового партійного вождя прирікало, на жаль, книгу до скорого неминучого забуття і переписування... У 1965 р. популярний нарис О. Касименка вийшов російською мовою вже суттєво доопрацьований.

Забезпечення викладання історії в школах України потребувало не тільки стабільних підручників та програм, а й ознайомлення вчителів, методистів, організаторів освіти з новинами історичної науки, сучасними методиками, кращим досвідом викладання. Інституту історії АН УРСР потрібен був періодичний друкований орган, який став би комунікатором вчених з викладачами історії. У 1957 р. Інститут історії АН УРСР почав видавати «Український історичний журнал». З перших номерів журналу в ньому було засновано постійну тематичну рубрику «На допомогу викладачу історії». Протягом 1957–1966 рр. у цій рубриці було опубліковано 135 статей і матеріалів. Авторами виступали добре відомі в Україні авторитетні вчені і методисти — М. Лисенко, В. Петренко, В. Пунський, А. Санцевич, П. Уховська та ін. Переважали матеріали, в яких вчителю роз'яснювалися складні проблеми вітчизняної історії, методології історичної науки та конкретних методик (Я. Зарицького про формування в учнів історичних понять і розуміння закономірностей; С. Векслера про розвиток критичного мислення школярів у процесі вивчення історії; В. Демиденко про активізацію мислення учнів на уроках історії в старших класах; Л. Проценко про підвищення ефективності виховання учнів на уроках історії та ін.)¹⁹. У журналі регулярно публікувалися також матеріали про зустрічі вчених із викладачами, конференції та семінари для вчителів. Все це свідчило про неформальний характер спілкування академічних вчених із викладачами та справді науковий інтерес суто наукової установи до проблем методики викладання історії. У цей же період (середина 1950-х — початок 1970-х рр.) були опубліковані й окремі монографічні дослідження та методичні праці вчених Інституту історії АН Української РСР. У 1957 р. вийшла книга М. Лисенка, Г. Підлущького, А. Санцевича «Атеїстичне виховання на уроках історії», у 1959 р. — А. Санцевича «Вивчення питань робітничого руху на уроках історії», у 1962 р. — В. Петренка «Історико-краєзнавча позакласна робота в школі»; у 1970 р. — А. Санцевича, В. Сарбея, І. Шекери «Примірний учбовий план і програма для народних університетів з історії Української РСР: Методичні поради: радянський період».

¹⁹ Див.: Український історичний журнал (1957–1966): систематичний покажчик. — К.: Наук. думка, 1968. — С. 111–120.

Звернулися вчені інституту й до такого необхідного жанру літератури як хрестоматія. У 1970 р. у видавництві «Радянська школа» було видано «Хрестоматію з історії СРСР (9–10 кл.)», упорядником якої були В. Сарбей та Г. Сергієнко.

Зміщення із партійних і державних посад М. Хрущова, прихід до влади Л. Брежнєва, зміна в Україні П. Шелеста на В. Щербицького, посилення централізаторських і русифікаторських тенденцій означали припинення короткотривалої «відлиги». Погром, який організував «ідеологічний секретар» ЦК КПУ В. Маланчук у історичній науці, мав свої наслідки і для історичної дидактики. В Україні вкотре змінилася історіографічна ситуація, до якої не вперше довелося пристосовуватися всім — від академіка до шкільного вчителя.

Розділ III

Концептуальні стандарти та історична дидактика 1970-х — кінця 1980-х рр.

1970-ті — першу половину 1980-х рр. в історичній літературі з легкої руки публіцистів називають періодом «застою». На зміну хрущовській «відлизі» прийшли «заморозки» брежнєвщини, утвердження тоталітаризму, посилення партійного диктату. Радянський Союз сповзав до системної кризи, яка не обминула й історичну науку та освіту. Нове керівництво партії і держави припинило реабілітацію, критику наслідків культу особи і злочинів Й. Сталіна, розгорнуло наступ на «шестидесятників», відновило практику політичних репресій. Історіографічна ситуація в Україні різко погіршилась. Запізнілий і відносно триваліший, ніж у цілому в СРСР, «мікроренесанс» у царині історичних наук закінчився. Внутрішньополітична ситуація в Україні набула відверто репресивного характеру під впливом реалізації нового курсу національної політики союзного керівництва. Офіційна ідеологія взяла на озброєння так звані «теоретичні» постулати будівництва в СРСР «нової історичної спільності» — радянського народу. Історики одразу відчули на собі оновлене державне замовлення, а саме — конструювання єдиної національної ідентичності, розмивання етнічних та культурно-національних відмінностей, ліквідацію буржуазних пережитків, засудження «милування минавшиною», патріархальщини, акцент на сучасній історії («комуністичного будівництва»). Нові засади консервативної політики влади у галузі історичної науки і освіти формувалися у Москві. Українські республіканські партійні, державні і академічні органи були слухняними виконавцями союзних директив.

Для історичної дидактики 1970–1980-і рр. ознаменувалися завершенням формування системи вивчення історії Української РСР у загальноосвітній школі і вищих навчальних закладах. Ця система була далекою від національних інтересів українського народу, але влаштовувала союзну владу і підпорядковані їй республіканські органи. На середину 1980-х рр. завершеного вигляду набуло формулювання науково-методичних основ викладання історії Української РСР у курсі історії СРСР у школі. Про самостійний курс історії України не могло бути й мови.

Першим елементом системи вивчення історії Української РСР в загальноосвітній школі стало визначення «науково обґрунтованого» (а насправді ідеологічно вмотивованого) обсягу знань з історії Української РСР в єдиному курсі вітчизняної історії (під вітчизняною історією розумілася, звичайно, історія Радянського Союзу). У формуванні такого обсягу знань активну участь брали

вчені Інституту історії АН УРСР та Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР. У 1966 р. цей документ було опубліковано в «Українському історичному журналі»¹. На основі програми з історії СРСР, складеної Академією педагогічних наук СРСР, та визначеного вченими-істориками і вчителями республіки обсягу знань з історії Української РСР, було створено проект програми єдиного курсу вітчизняної історії для VII–X класів середньої школи УРСР. У ньому матеріал історії України складав менше 20% обсягу всієї програми. Програму обговорила і схвалила спеціальна комісія (за участю вчених Інституту історії АН УРСР) з вивчення обсягу знань з історії для середньої школи і затвердила колегія Міністерства освіти УРСР. Після цього її було опубліковано і вона стала обов'язковою з 1969/1970 навчального року. Ця програма була відносно стабільною, проіснувала в школах до 1983 р., коли на її зміну прийшла так звана «удосконалена» програма з історії СРСР і УРСР.

Другим елементом системи викладання української історії стали створені відповідно до змісту і вимог програм підручники з історії Української РСР. Протягом 1961–1979 рр. незмінно видавалися (тиражувалися) підручники В. Дядиченка, Ф. Лося для 7–8 кл. та Ф. Лося, В. Спицького для 9–10 кл. Ці підручники витримали багато видань і відіграли, на думку тогочасних організаторів історичної освіти, позитивну роль у запровадженні змістовного викладання історії Української РСР у курсі історії СРСР в школі. Проте досвід роботи показав, що цими посібниками не розв'язується ще чимало проблем викладання історії Української РСР. Це спонукало до створення нових підручників². У 1983 р. такі підручники були створені теж вченими Інституту історії АН УРСР. Відбулася закономірна зміна покоління істориків, для творення шкільних підручників школі 1980-х рр. потрібні були інші підходи. Перше видання нового підручника з історії Української РСР для 7–8 кл. відбулося в 1983 р.³ Його авторами стали В. Сарбей (1928–1999), відомий дослідник історії України XIX — початку XX ст., історіограф, джерелознавець, а в 1979–1999 — зав. відділом історії капіталізму; Г. Сергієнко (1925–2014), дослідник історії козацтва, суспільно-політичного руху в Україні XIX ст., в 1975–1986 — зав. відділом історії феодалізму, та В. Смолій, фахівець з галузі історії України доби середньовіччя та раннього нового часу, в 1979–1986 — старший науковий співробітник відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР. У 1985 р. було видано підручник з історії Української РСР для 9–10 кл.⁴ Перше його видання мало статус пробного підручника. Обидва підруч-

¹ Обсяг знань з історії Української РСР в єдиному курсі історії СРСР і УРСР у VII–X класах середньої школи // Укр. іст. журн. — 1966. — №2. — С. 120–126.

² Лисенко М. М. Методика викладання історії Української РСР. — К.: Рад. школа, 1985. — С. 13.

³ Сарбей В. Г., Сергієнко Г. Я., Смолій В. А. Історія Української РСР: навч. посібник для VII–VIII кл. / За ред. В. Г. Сарбея. — К.: Рад. школа, 1983. — 158 с.

⁴ Сарбей В. Г., Спицький В. Є. Історія Української РСР: Пробний підручник для IX–X кл. / За ред. В. Г. Сарбея. — К.: Рад. школа, 1986. — 177 с.

ники вийшли за загальною науковою редакцією доктора історичних наук, професора В. Сарбея.

Третім елементом системи викладання української історії стали створені протягом 1970–1980 рр. навчальні посібники, що були складовими повного навчально-методичного комплексу з історії. Вперше вийшла хрестоматія з історії Української РСР, спочатку в двох томах для вчителя (за редакцією І. Гуржія і Ф. Лося)⁵, а потім у двох книгах для вчителя і учнів 7–8 класів⁶ та 9–10 класів⁷ (упорядкування і редакція І. Гуржія, В. Спицького і Г. Сургая). Двома виданнями (у 1960 і 1968 рр.) вийшла «Книга для читання з історії Української РСР» спочатку в трьох, а потім у двох частинах (1970–1971 рр.). Багато творчої енергії і таланту в створенні хрестоматії та книг для читання з історії Української РСР доклав упорядник і відповідальний редактор більшості з них член-кореспондент АН УРСР, професор І. Гуржій (1915–1971), у 1938–1977 рр. — заступник директора Інституту історії з наукової роботи. І. Гуржій міг фахово забезпечувати підготовку і видання освітніх проектів, здійснювати наукове керівництво в галузі історичної дидактики, адже він у 1953–195 рр. працював одночасно завідуючим відділом методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР.

Четверта ланка системи викладання історії — це власне самі методики цього предмета. Оскільки в 1970–1980-х рр. було завершено створення системи підручників і посібників з історії Української РСР, з'явилася можливість створити узагальнену працю з методики викладання. Спочатку такий посібник вийшов у двох частинах у 1970–1971 рр., а в 1985 р. — друге, перероблене і доповнене видання⁸. Автором його був М. Лисенко (1914–1995), колишній науковий працівник Інституту історії (відділ історії капіталізму), а з 1955 р. і до 1995 р. Науково-дослідного інституту педагогіки (відділ методики історії). Саме І. Гуржій та М. Лисенко забезпечували тісну співпрацю вчених-істориків з методистами і фахівцями в галузі історичної дидактики, що й забезпечувало динамічний поступ цієї галузі інтегрованих знань.

Завершено було формування системи вивчення історії Української РСР (п'ятий елемент) конкретизацією навчально-виховних завдань вивчення (викладання) історії союзної республіки. Вони якраз у концептуальному плані фіксували (формально і не формально) стандарти історичної дидактики 1970–1980-х рр. У ме-

⁵ Хрестоматія з історії Української РСР / За ред. І. О. Гуржія. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — Т. 1. — 747 с.; Хрестоматія з історії Української РСР / За ред. Ф. Є. Лося. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — Т. 2. — 642 с.

⁶ Хрестоматія з історії Української РСР для VII–VIII кл. / За ред. І. О. Гуржія. — К.: Рад. школа, 1970. — 176 с.

⁷ Хрестоматія з історії Української РСР для IX–X кл. / Упоряд.: В. Є. Спицький і Г. І. Сургай. — К.: Рад. школа, 1971. — 200 с.

⁸ Лисенко М. М. Методика викладання історії Української РСР. — К.: Рад. школа, 1985. — 271 с.

тодичному посібнику М. Лисенка було сформульовано такі основні дидактико-методичні вимоги:

1) підпорядкування ідейно-теоретичного і фактичного змісту навчального матеріалу з історії Української РСР розв'язанню основних завдань курсу вітчизняної історії (Радянського Союзу), розкриттю як загальних для країни, так і конкретних для республіки закономірностей історичного розвитку;

2) забезпечення наукової повноцінності, глибокої ідейності, партійності, історичної значимості навчального матеріалу з історії республіки, а також популярності і доступності викладу;

3) творче використання у навчальному і виховному процесі яскравих фактів боротьби трудящих України проти соціального і національного гноблення, для виховання учнів на революційних і бойових традиціях комуністичної партії і народу;

4) виховання в учнів комуністичної свідомості, уміння відбирати й опрацьовувати конкретні історичні факти і події, здобувати знання з історії республіки та історії СРСР, формування активної життєвої позиції;

5) забезпечення викладання єдиного курсу вітчизняної історії на основі відбору дидактичного матеріалу, розробки системи повторення, закріплення, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків у загальносоюзному і республіканському аспектах;

6) вилучення з навчального процесу на уроках історії Української РСР матеріалу, що є дублюванням програмного матеріалу із загального курсу вітчизняної історії;

7) зв'язок викладання історії республіки з життям, з практикою соціалістичного будівництва, з пошуковою та іншою історико-краєзнавчою позакласною роботою учнів під керівництвом учителя⁹.

Органи управління освіти жорстко контролювали, щоб навчальний матеріал з історії Української РСР подавався в єдиному плані вітчизняної історії в хронологічній послідовності. При цьому вивчення питань з історії республіки мало відбуватися або синхронно із засвоєнням програмного матеріалу з історії СРСР, або після розглядання тематично близьких проблем з історії СРСР. Так, наприклад, викладаючи в 7 класі тему «Первіснообщинний і рабовласницький лад» (6 уроків), вчитель повинен був після вивчення таких питань як 1) найдавніше населення нашої країни; 2) поселення родових общин; 3) рабовласницькі держави Закавказзя і Середньої Азії; 4) народи Північного Причорномор'я в давнину; 5) східні слов'яни в давнину; 6) наш край у давнину, доповнити їх такими положеннями з історії Української РСР відповідно: 1) поселення первісних людей на території України; 2) племена трипільської культури; 3) суспільний лад і культура скіфів; 4) античні міста-держави Південного Причорномор'я; 5) східно-

⁹ Лисенко М. М. Методика викладання історії Української РСР. — К.: Рад. школа, 1985. — С. 24—25.

слов'янські племена на території України; 6) первісне і рабовласницьке суспільство на території рідного краю.

Для Інституту історії АН УРСР 1970–1980-і рр. стали важливим етапом його становлення як провідної фахової академічної установи і важливого центру організації історичної освіти. Не зважаючи на всі негативні тенденції і явища застійного періоду, вчені інституту продовжували реалізовувати завдання «шляхом кількісного нагромадження фактичного матеріалу створювати багатотомні видання з історії України з переважним вивченням радянського періоду взагалі і сучасного “комуністичного будівництва” зокрема»¹⁰. Найголовнішим творчим здобутком вчених Інституту історії цього часу стала багатотомна «Історія Української РСР», видана в 1977–1979 рр. у 8-ми томах 10-ти книгах, а потім у 1981–1985 рр. у 10-ти книгах російською мовою. Цей проект фактично увібрав у себе всі здобутки та всі недоліки історичної науки радянської доби, її класичного періоду («застою»)¹¹. Маючи у своєму розпорядженні таку синтетичну узагальнюючу працю, Інститут історії АН УРСР міг забезпечувати фактологічним матеріалом будь-які видання в галузі історичної дидактики.

Класичним підручником радянської доби «розвиненого соціалізму», що використовувався у всіх школах Української РСР протягом 1990-х рр. та неодноразово перевидавався, в тім числі мовами національних меншин, як уже згадувалося, був підручник для 7–8 кл. В. Сарбея, Г. Сергієнка, В. Смоля. Структурно він охоплював виклад історії України від первіснообщинного ладу до періоду утвердження і розвитку капіталістичного ладу (друга половина XIX ст.) та складався із 9 розділів, які в свою чергу були розбиті ще на параграфи (всього їх було 38). Методичний апарат склав В. Мишко. Саме завдяки методичному апарату та високій видавничій культурі (поліграфічному виконанню) підручник вигідно відрізнявся від своїх попередників. Автори підручника розширили змістове навантаження передмови, де виклали не тільки освітньо-виховні завдання курсу історії, а й окреслили основні прийоми використання книги (одночасне використання з підручником з історії СРСР, міжпредметні зв'язки з географією, літературою та ін., опрацювання запитань і завдань до параграфів, виконання вправ для повторення в кінці розділів, використання хронологічної таблиці та ін.) Хронологічна таблиця вміло і доцільно розміщена на 1–2 і 3–4 сторінках друкованого форзацу, дати згруповані за дев'ятьма розділами підручника. Дещо вищою, ніж у попередніх підручниках, є картографічна культура. На кольоровій вкладці між с. 128 і 129 вміщені 6 історичних карт: 1) Давньоруська держава. Київська Русь; 2) Українські землі в XIV–XV ст.; 3) Визвольна війна українського народу і возз'єднання України з Росією (1648–1654 рр.); 4) Класова боротьба на Україні у XVIII ст.; 5) Суспільно-політичний рух на Україні в першій половині XIX ст.;

¹⁰ Санцевич А.В. Інститут історії України Національної академії наук України. — С. 82.

¹¹ Рубльов О. С., Юркова О.В. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006 рр.). — С. 22.

6) Робітничий рух і соціал-демократичні організації на Україні в кінці XIX ст. Але як і раніше свідомо ігнорувалася потреба в локалізації, а отже і в картографуванні, таких подій української історії як виникнення запорозького козацтва, українські землі в складі Великого князівства литовського, участь у Південній війні, виступ І. Мазепи та ін. До всіх параграфів сформульовані запитання і завдання. Підібрані також цікаві документи (літописні свідчення, акти) та вміщені запитання до них з метою вироблення навичок наукового аналізу тексту документа та його інтерпретації. До всіх розділів підручника (а їх всього дев'ять) подані узагальнюючі висновки для повторення, закріплення вивченого матеріалу і формулювання на цій основі світоглядних ідей. Методика роботи з підручником передбачала активну позаурочну діяльність учнів — відвідування місцевого краєзнавчого музею, виконання завдань на контурній карті та ін. Підручник містив у собі як обов'язковий атрибут, як свідчення епохи елемент політичної кон'юнктури. Дещо штучно виглядало використання у підручнику уривку із спогадів Л. Брежнєва (на с. 145). Автори намагалися заручитися авторитетним ім'ям для ілюстрації процесу індустріального освоєння півдня України, переселення робітників у Катеринославську губернію. При цьому в тексті документу автор (Л. Брежнєв) називає Катеринославщину півднем Росії, а укладачі підручника в запитанні до документа цікавляться мотивами переселення «на Україну». Як завжди, від політики постраждала і географія.

У підручнику В. Сарбея, Г. Сергієнка і В. Смоля, як ні в яких інших навчальних книгах цього періоду, можна спостерігати явище, яке характеризується ситуацією роздвоєння (розщеплення) історичного змісту та історичної дидактики (методики викладання). Автори як методисти пішли далеко вперед, використовуючи найсучасніші на той момент методичні прийоми роботи із текстом. Методика не контролювалася ідеологічним апаратом. А ось тексти були під пильним контролем. Тому автори були зв'язані канонічними формулами із тез до 300-річчя «возз'єднання», концептуальними постулатами на кшталт «розвинений соціалізм», «радянський народ як нова історична спільність» та ін.

Брежнєвська епоха відзначалася помпезністю, лакуванням, озокамилюванням в усіх сферах суспільного життя. Ці явища зачепили також історичну науку і історичну дидактику. В 1981 р. Інститут історії АН УРСР підготував і видав книгу «Історія Української РСР: Короткий нарис»¹². Науковим керівником проекту був директор інституту Ю. Кондуфор, членами авторського колективу — В. Клоков, С. Кульчицький, М. Лещенко, А. Лихолат, В. Сарбей, Г. Сергієнко, П. Сохань. Як зазначили самі автори в передмові, вони прагнули викласти в книзі історичні події дохідливо, популярно, спираючись на міцний науковий фундамент, закладений у 8-ми томній в 10-ти книгах «Історії Української РСР», видання якої було здійснено в 1977–1979 рр. Як для академічного наукового видання цей проект від-

¹² Історія Української РСР: Короткий нарис / Авт. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (кер.), В. І. Клоков, С. В. Кульчицький та ін. — К.: Наук. думка, 1981. — 528 с.

значається так званою «поліграфічною надлишковістю», коли зовнішнє оформлення виступає на перший план, а зміст книги вже мало кого цікавить. Бо структура уже давно усталена, неодноразово повторялася в попередніх виданнях. Основні формули, штампи, ідеологічні кліше переходять із однієї книги в іншу. Лозунговість, пропагандистські гасла переважають над науковим текстом. Останній, одинадцятий, розділ книги мав назву «У братній сім'ї радянських республік — до комунізму». Жанр такої формули визначити дуже важко. Книга являла собою своєрідну візитівку радянської української історичної науки: зовні красиво оформлена із вихолощеним внутрішнім змістом. Великоформатна книга (84 x 100 1/16) альбомного вигляду, червоного кольору обкладинка із золотим тисненням, величезна кількість кольорових постановочних фото — все це повинно було вражати читача. Але бажання читати текст, критично його аналізувати не виникало. Все вже було написано в попередніх виданнях, нових думок, інтерпретацій не спостерігалось. Як наукове видання книга поповнила на одну одиницю бібліографію і стала ще одним штрихом історіографічного тла брежнєвського «застою».

Певним імпульсом, що пробудив увагу до проблем історичної науки і викладання історії, стала шкільна реформа 1984 р., основні ідеї якої були викладені в «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи»¹³. Щодо історичної дидактики, в партійних і державних документах прозвучало, що «на уроках історії, суспільствознавства, літератури та інших предметів треба послідовно виховувати вміння відстоювати свої комуністичні переконання, непримирність до міщанства, утриманства, споживацтва»¹⁴. Здійснення цього завдання покладалось на учителів історії, на класні й позакласні заняття з цього предмета. Основні напрямки реформування історичної освіти в Українській РСР згідно рішень сесії Верховної Ради СРСР 11–12 квітня 1984 р. були сформульовані у статті М. Лисенка, яка була опублікована в «Українському історичному журналі» в 1985 р.¹⁵ Відзначалися певні позитивні моменти, яких було досягнуто українською історичною дидактикою на середину 1980-х рр. За участю працівників Інституту історії АН УРСР з 1983 р. були запроваджені «удосконалені» програми, в яких «зроблено конкретні вказівки, які саме марксистсько-ленінські праці та на яких уроках мають вивчатися; поліпшено структуру побудови ряду курсів; підвищено ідейну та виховну спрямованість навчального матеріалу; вилучено другорядні моменти. У програмах з'явилися нові компоненти: перелік основних ідей і понять, які необхідно засвоїти учням; вимоги до формування умінь та навичок з історії в кожному класі; конкретні вказівки щодо здійснення

¹³Матеріали першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання 11–12 квітня 1984 р. — К.: Політвидав. України, 1984.

¹⁴ Там само — С. 56.

¹⁵ Лисенко М. М. Питання загального вдосконалення методики викладання історії в світлі вимог реформи загальноосвітньої школи // Укр. іст. журн. — 1985. — №3. — С. 113–120.

міжкурсових та міжпредметних зв'язків; нормативні поради щодо оцінки знань учнів; списки методичної літератури та засобів унаочнення»¹⁶. Відзначалося також, що на вдосконалення навчально-виховного процесу й піднесення рівня знань, умінь та навичок учнів з історії позитивно вплинуло видання нових підручників, які були скориговані відповідно до вимог «удосконалених» програм. Серед кращих називався підручник для 7–8 кл. В. Сарбея, Г. Сергієнка, В. Смоля.

Вчені Інституту історії АН УРСР брали активну участь в організації і проведенні великих наукових форумів, де обговорювалися проблеми викладання історії, розроблялися конкретні рекомендації з вдосконалення історичної дидактики. Так, наприклад, 28–30 жовтня 1981 р. у м. Донецьку була проведена велика республіканська науково-практична конференція на тему «Удосконалення викладання історії, суспільствознавства, основ Радянської держави і права в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС». Рекомендації, які були прийняті цією конференцією, Міністерство освіти УРСР опублікувало і розповсюдило серед вчителів історії всієї країни.

У 1970–1980-і рр. сформувалася чітка система взаємодії вчених Інституту історії АН УРСР з викладачами історії, методистами. Проводилися регулярні зустрічі з освітянським активом безпосередньо в інституті. Так, наприклад, 17 грудня 1974 р. відбулася зустріч науковців Інституту історії АН УРСР з істориками — директорами шкіл країни, в якій взяли участь близько 300 осіб. Тодішній директор інституту, член-кореспондент АН УРСР А. Шевелєв висвітлив основні напрями наукової діяльності установи, зокрема, розповів про одне з найголовніших завдань, на якому було зосереджено увагу і зусилля колективу, — про підготовку багатотомної «Історії Української РСР», докладно розкрив проблеми, що будуть відбиті у цьому виданні, і особливо зупинився на тих питаннях, яким раніше приділялося недостатньо уваги. А. Шевелєв дав також характеристику роботи деяких відділів інституту, що працюють над підготовкою томів «Історії Української РСР». Завідуючий сектором історії Української РСР дожовтневого періоду, доктор історичних наук, професор Ф. Лось поділився думками про участь науковців інституту в підготовці підручників з історії УРСР для середніх шкіл, розповів про розробку працівниками сектору проблем історії капіталізму. Виступ завідуючого відділом історії соціалістичного будівництва, доктора історичних наук, професора П. Гудзенка було присвячено окремим проблемам курсу історії УРСР для середніх шкіл. Заступник директора інституту, доктор історичних наук П. Сохань висвітлив деякі питання загальної історії у зв'язку з вивченням курсу нової та новітньої історії в середній школі. Від імені викладачів історії виступила директор середньої школи №6 м. Кадіївки Ворошиловградської області Т. Міненкова, яка щиро подякувала вченим Інституту історії АН УРСР за проведення зустрічі, а також висловила побажання про подальше зміцнення

¹⁶ Лисенко М. М. Питання загального вдосконалення методики викладання історії в світлі вимог реформи загальноосвітньої школи // Укр. іст. журн. — 1985. — №3. — С. 114.

контактів науковців і викладачів. А. Шевелєв відповів також на численні запитання, що стосувалися, головним чином, викладання учням середніх шкіл курсу історії Української РСР. У стилі епохи бравурно звучали запевнення, що «ця зустріч, як і попередні, — а такі зустрічі вже стали традиційними, сприяє наближенню історичної науки до практики, зокрема до педагогічної роботи, відіграє важливу роль у комуністичному вихованні молоді»¹⁷.

Словесна риторика, мова виступів і документів, що була перевантажена штампами з компартійних догматичних праць, показушність і формалізм — все це було в стилі роботи Інституту історії АН УРСР, як і всіх інших академічних інститутів, органів управління. Дуже часто слова розходилися із ділом. Але всі ці словесні маскувальні атрибути не могли спотворити справжньої роботи. Вона велася і давала свою віддачу. Люди були добре поінформовані, відчувалася взаємодія. Були напрацьовані ефективні прийоми співпраці вчених із освітянами, і коли словоблуддя брежнєвської епохи розвіялися, науковці змогли швидко адаптуватися до проблем реформованого суспільства. Переважна більшість вчених Інституту історії АН УРСР і в застійну епоху щиро вірили в необхідність роботи, яку вони виконували, відповідально працювали над вдосконаленням змісту історичної освіти.

Як і раніше, так і в 1970–1980-і рр., найпопулярнішою трибуною для розповсюдження наукового доробку істориків в освітянських колах був «Український історичний журнал». Особливо продуктивно працював основний часопис українських істориків, коли в ньому визначали редакційну політику відомі вчені І. Гуржій і Ф. Шевченко. Суперечливість обстановки, в якій доводилося працювати вченим і, всупереч всьому, готувати цікаві номери журналу, давалась взнаки, відбивалася на непростому морально-психологічному кліматі в колективі. Ф. Шевченко іноді з гіркотою міг сказати, що «журнал хороший, але інколи трапляються речі, які приводять до того, що треба рвати сторінки», або: «Наш журнал не читають, бо в статтях сучасного періоду не пишемо правду. Цим ми компрометуємо себе»¹⁸.

Великим попитом користувалася тематична рубрика «Українського історичного журналу» на допомогу викладачу історії, про що свідчили листи читачів до редакції та якість матеріалів, що друкувалася на допомогу вчителю. Викладач історії потребував конкретики, тому безкінечне цитування «класиків» і перефразування відомих партійних документів, чим відзначалися передовиці всіх наукових журналів, практикуючих вчителів не влаштовувало. Тому досить часто в «УІЖ» з'являлися цілком конкретні і корисні для викладача матеріали, підготовлені науковцями Інституту історії АН УРСР. Потреби вчителя, історичної дидактики, в свою чергу, стимулювали і науковців займатися реальними про-

¹⁷ Погорельцева О. М. Зустріч учених з учителями — істориками // Укр. іст. журн. — 1975. — №2. — С. 156–157.

¹⁸ Гуржій О. І. Порини. — Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2008 — С. 137–139.

ектами. У період «застою» досить часто лунали звинувачення у формалізмі при підготовці і захисті дипломних робіт студентами-істориками. Для дослідження цієї проблеми і усунення так званого «формалізму» вчені інституту прискіплювали проаналізувати зміст і порядок захисту студентських дипломних робіт. Так, наприклад, В. Сарбей у 1979 р. був головою Державної екзаменаційної комісії на історичному факультеті тоді Сімферопольського державного університету ім. М. В. Фрунзе. Разом із В. Шарапою ним було прорецензовано сотні дипломних робіт, аналіз яких опублікували в «Українському історичному журналі»¹⁹. Зроблено висновки, що студенти-історики розробляли актуальні проблеми вітчизняного історичного джерелознавства, деякі дипломні роботи являли собою історичні хроніки з окремих питань соціально-економічного і культурного розвитку радянського народу. Під час їх написання автори використовували матеріали обласної та районної періодичної преси. Підготовка наукових робіт історіографічного характеру доручається, як правило, найбільш працьовитим, добре підготовленим випускникам. Було також акцентовано увагу на досвіді кримських педагогів, які залучили до наукового керівництва дипломниками провідних вчених, що працюють в інших наукових центрах країни. Дві дипломні роботи були підготовлені під керівництвом відомих спеціалістів — професорів московських вузів М. Болховітінова та Е. Кургіяна і вони виявились одними із кращих. Як правило, з інтересом майбутні викладачі-історики розробляли теми історико-краєзнавчого спрямування. Завдяки цьому в науковий обіг було введено чимало нових і корисних джерел із місцевих архівів. Студентів зацікавили також питання історії окремих підприємств, радгоспів, колгоспів і установ Криму. Серед молоді і краєзнавців відчувалося певне піднесення у зв'язку з підготовкою і виданням 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Місцева тематика була дуже важливою для формування у студентів навичок самостійної науково-дослідницької роботи, досягнення практичних результатів, поширення історичних знань. В. Сарбей і В. Шарапа, виходячи з досвіду роботи кримчан, пропонували «ввести в навчальну програму хоч би невеликий спецкурс з питань самостійної роботи з літературою та архівними матеріалами», «прищеплювати дипломникам норми наукової етики, виховувати в них шанобливе ставлення до своїх попередників, які розробляли ту чи іншу тему», «потрібно також особливу увагу звернути на формування у студентів навичок логічно, послідовно й стисло висловлювати свої думки в усному виступі під час захисту дипломної роботи»²⁰.

У 1986 р. з ініціативи редколегії «Українського історичного журналу» на його сторінках було розміщено статтю «Мета уроку історії»²¹. Її автор — П. Козік з Миколаєва — на основі праць вчених Інституту історії АН УРСР, НДІ педагогіки

¹⁹ Сарбей В. Г., Шарапа В. Ф. Дипломні роботи — важливий засіб підготовки спеціалістів-істориків // Укр. іст. журн. — 1980. — №7. — С. 117–120.

²⁰ Там само. — С. 120.

²¹ Козік П. З. Мета уроку історії // Укр. іст. журн. — 1986. — №10. — С. 133–138.

УРСР та практичного досвіду узагальнив підходи вчителя історії до планування уроку та визначення його мети. Ця стаття мала позитивний резонанс, обговорювалась на семінарах вчителів історії в Центральному інституті вдосконалення вчителів (м. Київ) та обласних інститутах підвищення кваліфікації. Конкретні кроки вчителя історії при формулюванні мети уроку мали полягати в наступному: 1) пам'ятати, що мета уроку — це коротке вираження головної ідейно-теоретичної спрямованості уроку; 2) проаналізувати перелік освітньо-виховних завдань вивчення історії в школі на предмет можливостей даного уроку їх реалізувати; 3) намітити історичні поняття, які треба розтлумачити на уроці, визначити завдання уроку; 4) сформулювати мету уроку у трьох пунктах: а) освітня мета; б) виховна мета; в) розвивальна мета й вироблення необхідних умінь і навичок²². Таким алгоритмом визначення мети уроку користувалися практично всі вчителі історії республіки в 1980-х рр. Це було дійсно колективним творенням за участю вчених Інституту історії АН УРСР і активу «Українського історичного журналу» основних засад історичної дидактики із сучасними, як на той час, підходами.

Звичайно, якщо прискіпливо проаналізувати весь масив матеріалів, що публікувалися «на допомогу викладачу історії» в «УІЖ», то буде очевидним переважання історико-партійної тематики, відверта інструменталізація історії в інтересах правлячої партії, безкінечне звернення до робіт «класиків», славослов'я на адресу панівної партії та інші характерні для того часу сюжети. По іншому в той час не могло бути. У істориків вибір був обмежений: або писати за правилами, або писати «в шухляду», або ж покидати зовсім це ремесло. В рубриці «На допомогу викладачу історії» переважали статті з досвіду роботи (дуже схожі на самозвіти) по вивченню і пропаганді матеріалів численних з'їздів КПРС, висвітлення «впливу Великого Жовтня на революційний рух в Азії», виховання в учнів класової свідомості, розкриття «керівної і спрямовуючої ролі КПРС» у шкільних курсах, про формування на уроках історії марксистсько-ленінського світогляду у старшокласників, використання листів В. Леніна і т. д. і т. п. Не дивно, що на певному етапі «Український історичний журнал» почав втрачати своїх передплатників і, відповідно, читачів.

На кінець 1980-х рр. закономірно склалася ситуація, коли в надрах наукової і методичної думки накопичилися передові, цікаві, творчі ідеї для історичної дидактики, але які не могли бути реалізовані в період «застою». Тому найменше послаблення ідеологічного тиску в період горбачовської політики «перебудови» відкрило простір для нового сплеску творчості і подальшого поступу методики історії. При цьому радикальне оновлення історичної дидактики розпочалося раніше, ніж реальні рухи за незалежність України.

²² Козік П. З. Мета уроку історії. — С. 138.

Розділ IV

Інститут і становлення сучасної історичної дидактики (кінець 1980-х — 2016 рр.)

Сучасний період в історії України прийнято розпочинати 1991 роком — проголошенням незалежності 24 серпня та референдумом 1 грудня. Для становлення державності ці дві події мають вирішальне значення. А ось щодо визначення початку становлення сучасної історичної дидактики є певні когнітивні труднощі. Формування нової історичної свідомості, методологічна переорієнтація істориків, складання нової історіографічної ситуації не можуть бути зведеними до якоїсь однієї події чи факту. Поворот в осмисленні історичного минулого, відхід від формаційного і класового підходу, плюралізм ідеологій — все це розпочалося з кінця 1980-х рр., а проголошення незалежності прискорило ці важливі для науки і дидактики процеси. Без української держави не могло бути української історії.

Вирішальне значення для кардинальної перебудови історичної освіти в Україні мала переоцінка основних подій радянського минулого, що розпочалася в СРСР під впливом горбачовської політики «перебудови» і гласності, яка супроводжувалася оприлюдненням раніше заборонених історичних джерел та наукових праць. Але в цілому історична наука ще залишалася підконтрольна партноменклатурі і переживала кризу. Навіть у 1987 р. відзначення 70-річчя жовтневої революції в Києві пройшло за традиційною схемою. Були опубліковані книги «Великий Жовтень і Україна», «Історіографія Великої Жовтневої революції на Україні», «Жовтень і громадянська війна в Україні: сторінки історії» та ін. І лише в кінці 1987 р. під впливом ювілейної доповіді М. Горбачова розпочався публікаторський бум. В Україні чітко проявилися ознаки дуже важливого явища — зросла історична свідомість, повернення до історії української державності, визвольних змагань ставали потужною моральною підтримкою національного руху за суверенітет і незалежність України. Проблеми української історії опинилися в епіцентрі ідеологічної і політичної боротьби між національно-визвольними та проімперськими силами. Той стан викладання історії в школі, який ще існував на кінець 1980-х рр., вже не задовольняв нікого. У 1988 р. В. Щербиський виступив за необхідність активізувати суспільствознавчі дослідження, розширити доступ до архівних джерел, видати та перевидати джерела і творчу спадщину українських істориків, виділити курс історії Української РСР у середній школі в окре-

мий предмет. ЦК КПУ, прагнучи утримати за собою важелі управління суспільством, повинен був відповідним чином відреагувати на вихід української історії на вістря суспільно-політичної боротьби. Так виникла ідея створити республіканську програму розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР. Як відзначалося фахівцями, програма була «першою спробою комплексного дослідження і висвітлення всіх періодів і проблем історії українського народу з найдавніших часів до наших днів. Вона ґрунтується на науковій методології, кращих традиціях вітчизняної і світової історіографії, реальних запитах суспільного життя і потребах самої науки»¹.

У січні 1989 р. з'явилася постанова ЦК КПУ про формування цієї програми. Для організації роботи була створена координаційна комісія на чолі з віце-президентом АН УРСР І. Лукіновим. Основна робота координаційної комісії зосередилась в Інституті історії АН УРСР. Безпосередню підготовку проекту програми здійснював доктор історичних наук, професор С. Кульчицький, який у 1990 р. став заступником директора Інституту історії з наукової роботи. За його свідченнями, «апарат ЦК у обговорення не втручався і не робив спроб усунути праці, перевидання яких ще недавно вважалося абсолютно неможливим (наприклад, твори В. Винниченка і М. Грушевського). У липні 1990 р. політбюро ЦК КПУ затвердило проект у вигляді, представленому координаційною комісією. Ця програма настільки відповідала потребам суспільства, що виконувалась навіть після того, як перестала бути директивним документом»². До речі, більше в історії української науки і освіти не було спроб створити аналогічну програму, хоч потреба в цьому була і неодноразово ініціювалася науковцями та освітянами. У 2011 р. була прийнята спеціальна постанова Верховної Ради України (до 75-річчя Інституту історії України НАН України) з дорученням Кабінету Міністрів України розробити і затвердити програму популяризації історичних знань, але далі розробки концепції державної цільової програми, обговорення її проекту справа не пішла. Не дали результатів і численні звернення на ім'я Президента України. Аналітичні записки залишилися без розгляду.

Ще до офіційного затвердження «Республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР на 1991–2000 рр.» провідне місце в творчій діяльності ряду вчених Інституту історії України (21 листопада 1990 р. ця назва була повернута провідній історичній інституції в Україні) почали займати підручники та інші навчальні матеріали для загальноосвітньої та вищої школи. Подібна робота (розробка навчальних програм, концепцій, підручників та ін.), як неодноразово підкреслювали вчені, для працівників Національної академії наук не є основною, але вони працювали не

¹ Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. іст. журн. — 1990. — №11. — С. 3.

² Гуманітарна освіта в Україні: 36. матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана, 18 грудня 2001 р. — К., 2001. — С. 36–37.

самі, а в творчій співдружності з вченими Академії педагогічних наук, працівниками Міністерства освіти і науки, досвідченими вчителями і вузівськими професорами. Тобто, Інститут історії України виконував і виконує головну координуючу роль при формуванні наукових основ змісту історичної освіти, всіх компонентів сучасної історичної дидактики в Україні. Саме в інституті сформувалося основне ядро як авторів підручників, так і організаторів історичної освіти в сучасній Україні (В. Смолій, В. Сарбей, М. Коваль, С. Кульчицький, В. Литвин, Г. Касьянов, О. Удод, В. Верстюк, О. Рубльов, В. Даниленко, Ю. Курносов, О. Реєнт, С. Віднянський, І. Колесник, П. Панченко, В. Ричка та ін.). За безпосередньою участю вчених Інституту історії України в кінці 1980-х — на початку 1990-х рр. були розв'язані найскладніші питання підручникотворення: визначення концептуальних засад, методологічних підходів, способів фіксації навчального матеріалу, порядку експертизи та грифування, формування переліку навчальних матеріалів. Вченими інституту були створені перші підручники з історії незалежної України, які стали своєрідними взірцями (з усіма притаманними саме першим недоліками і органічними проблемами зростання) для інших авторів. Тоді й розпочалася небачена раніше в Україні хвиля підручникотворення, яка прокотилася регіонами України — Дніпропетровськ і Запоріжжя (Ф. Турченко, Г. Швидько), Харків (І. Рибалка), Донецьк (Р. Лях, Н. Темірова), Львів (Р. Шуст, Я. Грицак), Кам'янець-Подільський (В. Степанков) та ін. У пересічного українця тоді склалося враження, що Інститут історії України втратив ініціативу і перебуває у стані розгублення: що писати, як писати, для якої аудиторії і т. д. Але для фахівців цей феномен не був якимось несподіваним сюрпризом. Академічна наука розвивалася за своїми внутрішніми законами, процес накопичення нових знань з історії України не припинявся ніколи (ні в умовах тоталітаризму, ні в часи революційних і «майданних» потрясінь). Ефект діяльності державної наукової установи залежить від стану самої держави. Коли новопостала незалежна Україна чітко сформулювала мету і завдання історичної освіти (за участю самих істориків), короткотривалий період методологічної невизначеності швидко завершився і вчені Інституту історії успішно реалізували своє призначення: у рекордно короткий термін був створений новий повний комплект підручників з історії (як вітчизняної — тепер уже української, так і всесвітньої). Секрет порівняно швидкого озброєння вчителів і учнів середньої школи новими підручниками, програмами і навчально-методичними матеріалами з історії корінився в успішній реалізації республіканської програми розвитку історичних досліджень, багаторічному досвіді підручникотворення, що був напрацьований в Інституті історії України, готовності провідних фахівців установи подати учням справжню українську історію. До серпня 1991 р. в умовах повсюдного одержавлення як науки, так й історичної освіти неможливо було навіть теоретично уявити вихід підручника, який би повністю відповідав національно-демократичному змісту освіти. Такі навчальні книги могли бути створені або за кордоном (Орест Субтельний), або репринтно відтворені з дореволюційних видань, або ж розповсюджуватися

самвидавом. Тому до серпня 1991 р. йшов процес накопичення необхідного матеріалу, переосмислення методологій, розширення джерельної бази. Така підспудна і невидима широкому загалу робота обернеться швидким результатом у другій половині 1991–1992 рр., коли один за одним почнуть з'являтися нові синтези. У республіканську програму з ініціативи Інституту історії України (С. Кульчицький) були далекоглядно включені ті питання, які заклали основу історичної дидактики нової української школи: «виділити курс історії УРСР у середніх школах та професійно-технічних училищах в окремий предмет, збільшити кількість шкіл з поглибленим вивченням історії та суспільствознавства, запровадити курс історії України у вищих навчальних закладах і технікумах, організувати підготовку у провідних університетах фахівців з історії України і розробити та видати нові підручники, хрестоматії і книги для читання з вітчизняної історії, у тому числі з історії рідного краю»³. Повним комплектом нових підручників з обох курсів історії (України та всесвітньої) для 5–11 класів українські школи були забезпечені, за оцінкою С. Кульчицького, досить швидко: «В Україні все це було зроблено за п'ять років. У цьому ми не поступилися Росії»⁴. Україна значно випередила у справі створення національного комплекту підручників усі країни СНД і Прибалтики. Росія, як правило, адаптувала старі підручники з історії СРСР, не поспішаючи винести історію колишніх союзних республік у курс всесвітньої історії, продовжуючи розглядати їх в ареалі вітчизняної (з точки зору, звичайно, Російської Федерації).

Найбільш критичні для української історичної освіти були, звичайно, 1988–1992 рр. Призупинити навчальний процес у школах та вузах на необхідний для підготовки нових підручників час, звичайно, не видавалось можливим. А тому оновлення навчальних матеріалів проводилося безпосередньо в ході навчально-виховного процесу. Розпочинали навчальний рік з одними освітньо-виховними завданнями, а завершували вже з іншими. Не випадково, що мало обізнані з обставинами, в яких творилися перші підручники з історії в незалежній Україні, могли дозволити собі поспішно покритикувати за це Інститут історії, бо, на їх думку, «основна маса українських істориків не встигала за перебудовою... Українські історики кардинально міняли свої оцінки і теми досліджень протягом кількох місяців і були неспроможні задовольняти величезний суспільний інтерес до історії. Фактично вони поступилися своїм попередникам, чиї праці були заборонені в радянські роки»⁵. Але ж добре відомо, що перевидання праць історіографічної класики було організоване саме Інститутом історії України в рамках

³ Вітчизняна історія в школах і вузах України: останнє десятиріччя: Зб. матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана та Інституту історії України НАН України, 3 жовтня 2002 р. — К., 2002. — С. 5.

⁴ Гуманітарна освіта в Україні. — С. 36.

⁵ Маслийчук В., Портнов А. Советизация исторической науки по-украински [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nlobooks.ru/node/2294>

реалізації згаданої вже республіканської програми. Видавалися вони в Україні з передмовами, науковими коментарями, примітками, що були підготовлені вченими Інституту історії. При цьому перевага віддавалася синтезам, нарисам з української історії, тим книгам, які могли хоч би тимчасово використовуватися у вузах і школах як навчальні посібники за умови їх творчого використання. Так, у 1990 р. накладом в 40 тис. екземплярів були перевидані «Нариси історії українського народу» М. Грушевського (передмова Ф. Шевченка та В. Смоля), «Історія українського народу» Олександри Єфименко (В. Смолій), «Історія України-Русі» Миколи Аркаса (В. Сарбей). Книга М. Аркаса (1852–1909) була перевидана в числі перших якраз тому, що вона в свій час (1908 р.) писалася з освітньою метою. «Розпочинаючи “Історію України”, — писав у передмові її автор, — я не мав на мислі написати науковий твір, — я хотів ясно розповісти землякам моїм те, що робилося у нас на Україні од найдавніших часів аж до останніх. У “Історії” моїй шановний читач не знайде нічого нового, викопаного зо дна архівів, — вона складена на основі давно відомих і певних джерел і зв’язана в одну історичну цілість... Я доклав усього старання, щоб праця ця з’явилася на світ божий такою, якою повинна бути популярна, доступна для кожного, історія свого народу»⁶. У 1993 р. ця книга Миколи Аркаса була рекомендована Міністерством освіти України для використання в навчальному процесі. Особливо популярною вона була в молодших класах. Перевагою підручника М. Аркаса було те, що літературне опрацювання наукового тексту зробив відомий український письменник В. Доманицький.

У 1992 р. у Львові була перевидана дорадянська «Історія України» І. Крип’якевича. На початку 1990-х рр. репринтним способом були перевидані «Історія України» Н. Полонської-Василенко (вперше видана в Мюнхені в 1972–1976 рр.), «Нарис історії України» Д. Дорошенка (перше видання — Варшава, 1932 р.), «Історія запорозьких козаків» у 3-х томах Д. Яворницького.

На тлі такого активного перевидання робіт українських істориків дорадянських часів та раніше заборонених у радянській Україні логічно і обґрунтовано виглядає також ініційоване вченими інституту видання в Україні книги Ореста Субтельного (1941–2016) «Україна: історія». Авторські курси з історії України в радянські часи, особливо в 1970–1980-ті рр. були немислимі. Тоді переважали багатотомні колективні синтети. А ось авторське бачення нашої історії у викладі канадсько-українського професора О. Субтельного якраз і здобуло популярність завдяки нестандартності у порівнянні з однотипними і вже набридлими радянськими виданнями. В англійському оригіналі книга О. Субтельного не була підручником, а призначалася для читання тим громадянам США і Канади українського походження, які цінували свої корені і хотіли знати свою історію. В Україні книга О. Субтельного витримала три видання українською мовою (1991, 1992, 1993 рр.) і російською (підготовлене професором Г. Касьяновим) та

⁶ Аркас М. М. Історія України-Русі. — К.: Вища школа, 1993. — С. III.

стала підручником широкого профілю, орієнтованим однозначно на студентів, у тому числі студентів-істориків, учителів та учнів загальноосвітньої школи, всіх тих, хто цікавився вітчизняною історією. «Стиль і мова Субтельного дуже масові та метафоричні. Чого лише варті “хаос” (про міжкнязівські усобиці), “порубіжне суспільство” (про козаків), “золота осінь” автономії (про гетьманування Розумовського», а чого вартий початок доповнення у видання українською 1993 р.: “Одна з головних тем історії XX століття — боротьба народів світу проти імперій. Немов прадавні динозаври, імперії, які існували з давніх давен, стали занадто великими, занадто громіздкими і нездатними до виживання в світі, який швидко змінювався”... Так українські історики не вміли писати», — з пафосом оцінювали авторський стиль, мову викладу та дидактичні особливості книги канадського історика колишні студенти Харківського університету, яким доводилося вчити історію України за О. Субтельним⁷.

Популярність книги О. Субтельного «Україна: історія» викликала не тільки захоплення та схвальні відгуки, але й критику та ревності. Кафедра історії України Харківського університету в 1996 р. обговорила книгу О. Субтельного і виявила в ній 402 фактографічні помилки. Один із перших авторів пострадянських вузівських підручників з історії України І. Рибалка (Харків) одразу розпізнавав у студентських роботах, відповідях на екзаменах, що вчили вони історію за О. Субтельним, а не по його підручникам, які недавно з’явилися.

Феномен підручника О. Субтельного полягає ще й у тому, що він став подразником, який стимулював українське підручникотворення, сприяв загальному розвитку історичної дидактики в Україні. Саме з цією метою привіз книгу О. Субтельного в Україну С. Кульчицький і запропонував свого часу видавництву «Либідь» перекласти українською. Ідея і сподівання справдилися. Український же варіант універсального підручника з історії України був реалізований досить скоро — це відомий двотомник «Історія України: нове бачення», виданий у 1995 р. (том 1) і в 1996 р. (том 2) у видавництві «Україна» за редакцією академіка НАН України, директора Інституту історії України В. Смолія. Авторський колектив цього підручника складався з багатьох вчених-спеціалістів у певному хронологічному періоді. Автори добре знали українські архіви і встигли виробити концепції, що якісно відрізнялися від радянських. В одностомному варіанті і під назвою «Історія України. Навчальний посібник» ця книга ще тричі видавалася у видавництві «Альтернативи» (1997, 2000, 2002 рр.) і не залишила підручнику О. Субтельного, цілком позбавленого архівної основи, жодних шансів. Із розряду найпопулярнішої навчальної книги початку 1990-х рр. він перейшов до категорії історіографічних пам’яток, блискуче виконавши свою місію у самий необхідний для цього історичний момент.

⁷ Маслійчук В. Орест Субтельний [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/1955-volodymyr-masliychuk-orest-subtelnyi>

Про рівень історичної дидактики можна судити на підставі повномасштабного підходу до творення її складових. Підручники мають створюватися на основі навчальних програм, підготовлених фахівцями і затверджених Міністерством освіти. На початку 1990-х рр. склалася своєрідна ситуація, коли, як згадував С. Кульчицький, «готували свої підручники “з голови”, тому що ніяких програм не існувало»⁸. У таких екстремальних умовах вчені Інституту історії України вдалися до єдино можливого варіанту розв’язання дидактичної проблеми: творення програм паралельно з підручниками, аналіз уже виданих підручників на предмет змістових ліній та перенесення їх до програм, регулярне оновлення програм на основі новітніх публікацій.

Курс історії УРСР став самостійним предметом з 1989/1990 навчального року. На чотири класи (7, 8, 9, 10 кл.) навчальними планами було відведено 102 години. Паралельно читалися курси історії СРСР та всесвітньої історії. Кількість годин на українську історію порівняно з радянським періодом збільшилася в 3,5 рази. Додаткові години слід було забезпечувати не підручниками — для їх підготовки не вистачало часу, — а матеріалами до існуючого підручника. Щоб учителі викладали історію не за газетними вирізками, Міністерство освіти звернулось до вчених Інституту історії з проханням оперативно підготувати відповідні матеріали до нового навчального року. Авторами таких матеріалів з історії Української РСР стали С. Кульчицький і Ю. Курносов⁹. Книга вийшла українською і російською мовами величезним тиражом 900 тис. екземплярів. «Автори, — як відзначалося у “Слові до читача”, — враховуючи сучасний стан історичної науки, зробили першу спробу відтворити реальну картину соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного життя Української РСР в 20–30-і роки»¹⁰. Матеріали (як жанр тимчасового навчального видання) містили всього два розділи: «Українська РСР в період непу (1921–1927 рр.) і «Соціально-економічні та політичні перетворення в Українській РСР в 1928–1941 рр.». Книга була офіційно затверджена Міністерством народної освіти УРСР. Рекомендувалося вивчати ці матеріали замість V, VI, VII розділів діючого на тоді підручника з історії Української РСР для 9–10 класів (1985 і 1987 рр. видання). У 1989 р. влада ще не відважувалася вносити радикальні зміни в інші теми курсу історії України (Жовтнева революція, Велика Вітчизняна війна та ін.). Але прорив було зроблено в головному: вперше у навчальній літературі відверто говорилося про голод 1932–1933 рр., про масштабні втрати населення від голоду (більше 3 млн. людей) та сталінських репресій (більше 1 млн.)¹¹.

⁸ Кульчицький С. В. Наша спільна робота // Свічення душі. Збірник пам’яті Наталії Теплоухової / Упоряд.: Н. Г. Теплоухова, П. П. Панченко. — К.: Генеза, 2000. — С. 8.

⁹ Кульчицький С. В., Курносов Ю. О. Історія Української РСР: Матеріали до підручника для 9–10 кл. серед. шк. — К.: Рад. школа, 1989. — 96 с.

¹⁰ Там само. — С. 3.

¹¹ Там само. — С. 51.

Протягом кінця 1980-х — на початку 2000 рр. зміст шкільної історичної освіти в Україні зазнав глибоких докорінних змін, що знайшли своє відображення в навчальних планах, програмах і державних стандартах. Виходячи з характеру змін, які відбувалися в програмах, ролі академічної науки у формуванні змісту історичної освіти, оновлення навчально-методичної літератури, можна виділити кілька етапів трансформації змісту шкільної історичної освіти:

1) 1989–1992 рр. — введення історії України як самостійного курсу, вдосконалення програм з врахуванням «нового політичного мислення» та орієнтації на загальнолюдські цінності за старим формаційним підходом та радянськими схемами;

2) 1992–1996 рр. — формування змісту курсів історії України та всесвітньої історії за новими схемами, відхід від формаційного підходу як єдино правильного та спроби впровадити цивілізаційний підхід;

3) 1996–2005 рр. — створення нових схем і підходів у формуванні змісту шкільної історичної освіти, що було закріплено у програмі 1996 р. та в її нових редакціях (1998 та 2001 рр.), проектах державних стандартів (1997, 2003 рр.) і завершуючи прийняттям програм для 12-річної загальноосвітньої школи (2005 р.);

4) 2006–2016 рр. — внесення часткових змін до програми під впливом Помаранчевої революції, вироблення нової схеми структурування програм, введення державних вимог до рівня загальноосвітньої підготовки учнів; повернення до структури 11-річної школи та узгодження програм із новим стандартом базової і повної загальної середньої освіти (23 листопада 2011 р.); «розвантаження» і «оновлення» програм у 2016 р. під впливом політичної кон'юнктури.

Всі програми, навчальні матеріали і методичні рекомендації першого періоду (1989–1992 рр.) носили тимчасовий, перехідний характер. Всі це прекрасно розуміли, а тому не боялися, що за час редагування, підготовки до видання та видруку підручники можуть безнадійно застаріти, втратити актуальність. Час вимагав швидких змін і такого ж стрімкого реагування на них від науковців Інституту історії України НАН України.

У 1991/1992 навчальному році Міністерством освіти України було запроваджено нову структуру історичної освіти, яка передбачала паралельне вивчення у 7–11 класах двох самостійних курсів історії України та всесвітньої історії за лінійним принципом. Відповідно до навчального плану і проекту програми з історії України на вивчення вітчизняної (тобто української історії) відводилося 238 годин на рік з 595, тобто 40%. Відокремлення курсу історії України від курсу історії СРСР, збільшення годин на його вивчення автоматично призводило до збільшення обсягу навчального матеріалу. Але інноваційна сутність змін української історичної дидактики полягала не стільки в оновленні структури історичної освіти, а в спробах здійснити глибокі якісні трансформації.

У 1992 р. авторський колектив у складі вчених Інституту історії України (М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносов, В. Сарбей, В. Смолій) підготував нову

програму¹². Було здійснено спробу відійти від формаційного підходу й пов'язаних із ним стереотипів та ідеологічних штампів, подати національну історію як складний процес державотворення. Виходячи з цього, вони вперше в українській історичній дидактиці виділили в історії України такі періоди: найдавніші часи; східнослов'янська держава Київська Русь (VI–XII ст.); феодальна роздробленість Київської Русі (XII — перша половина XIII ст.); період пізнього середньовіччя (XIV — середина XVII ст.); визвольна війна українського народу середини XVII ст.; Україна в другій половині XVII ст.; Україна в першій половині XVIII ст.; Україна в другій половині XVIII ст.; початок відродження національної свідомості (перша половина XIX ст.); національне відродження на Україні (друга половина XIX ст.); Україна між двома революціями (червень 1907 — лютий 1917 рр.); початок державного відродження України (лютий 1917 — квітень 1918 рр.); українська держава П. Скоропадського (квітень—листопад 1918 р.); відродження УНР (листопад 1918 — лютий 1919 рр.); утворення УСРР (1919 р.); УСРР (1920 р.); період непу (1921–1928 рр.); утвердження адміністративно-командної системи в народному господарстві (1928–1938 рр.); Україна в Другій світовій війні (1939–1945 рр.); післявоєнний період (1945–1955 рр.); спроби здійснення нової політики (друга половина 1950-х — перша половина 1960-х рр.); наростання кризових явищ (друга половина 1960-х — перша половина 1980-х рр.); Україна на шляху до свободи і незалежності (друга половина 1980-х рр. — 1991 р.). За програмою 1992 р. історія України почала вивчатися не з 8, а з 7 класу. У програмах кожного класу навчальний матеріал було суттєво розширено й подано під кутом зору державотворчих та національних процесів. У вступі до 7 класу автори програми підкреслювали самостійність курсу історії України та його контекстуальний зв'язок із європейською та загальною світовою історією¹³. У цілому програма з історії України 1992 р. викликала різні оцінки вчених, оскільки пропонувала нову комплектацію навчального матеріалу із залученням широкого кола нових фактів і оцінок, але поштовхом до бурхливої дискусії не стала. Статус документу — проект — одразу попереджував про незавершеність програми. Ті автори програми, які підготували на її основі матеріали до підручника 10–11 класів (М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносів), вважали, що вона була проголошенням «історичної концепції, що базується не на догмах, а на правді життя»¹⁴. А ось на думку відомого львівського історика Я. Дашкевича, програма 1992 р. була «занадто москвоцентричною» і недостатньо служила справі незалежної України¹⁵.

¹² Програма з історії України. Проект // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. — 1992. — №7–8.

¹³ Там само. — С. 3.

¹⁴ Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Історія України: Матеріали до підручника для 10–11 кл. серед. шк. — К.: Райдуга, 1992. — С. 3.

¹⁵ Дашкевич Я. Р. Культурний детермінізм і навчання історії України // Конспект. — 1995. — №7. — С. 11.

Ще одним нововведенням за структурою шкільної історичної освіти та новими програмами в 1991/1992 навчальному році було запровадження в 1992 р. у 5 класі пропедевтичного курсу «Оповідання з історії України» замість «Епізодичних оповідань з історії СРСР і УРСР (як це було в 1989–1991 рр.)». У тому ж таки 1992 р. у видавництві «Освіта» за редакцією С. Кульчицького вийшов підручник О. Кучерука «Оповідання з історії України»¹⁶. Він мав статус пробного підручника, доопрацьовувався за участю наукового редактора (С. Кульчицького) і в 1993 р. вийшов другим виданням, обсяг якого збільшився із 157 до 239 сторінок, що для двогодинного курсу було забагато.

Щодо курсу всесвітньої історії, то в 1992 р. було створено лише програму для 6–8 класів, а для 9–11 класів було запропоновано тематичне планування. Давалася взнаки відсутність в Україні академічного інституту всесвітньої історії. Авторами програми із всесвітньої історії для 6–8 класів були російська вчена О. Бахтіна і вчитель-методист із Харкова Г. Донської¹⁷.

Програми 1992 р. використовувались у школах України майже 5 років, що є дуже багато для такого нестабільного періоду в історії освіти. Нова програма з'явилася у 1996 р. і почала запроваджуватися з 1996/1997 навчального року. Вона складалася з програми історії України (5–11 класи) та всесвітньої історії (6–11 класи). Нововведенням історичної дидактики на цьому етапі її розвитку було запровадження чіткої розбивки на уроки, тому програма стала більше схожою на тематичне планування. Окрім цього вперше в історії нашої освіти вводилося варіативне навчання: у 5 класі були запропоновані дві програми і два підручника відповідно; розділ «Давня історія України» можна було вивчати або в 6, або в 7 класі. Найістотніших змін зазнала програма з історії України. Її підготовка за рішенням Міносвіти більше не доручалася Інституту історії України, перевага віддавалася викладачам та методистам. До складу авторського колективу від Інституту історії ввійшов тільки П. Панченко. На основі загальноприйнятого у світовій історичній науці розподілу історії на стародавню, середньовічну, нову й новітню, автори програми відмовилися від надмірного дроблення курсу історії України на 24 розділи (як це було в 1992 р.) й поділили весь курс на 6 розділів: «Давня історія України», «Україна в період середньовіччя», «Нова історія України (перша частина)», «Нова історія України (друга частина)», «Новітня історія України (перша частина)», «Новітня історія України (друга частина)»¹⁸. У 2001 р. програма з історії зазнала ще одної редакції. Зміни були викликані переходом

¹⁶ Кучерук О. С. Оповідання з історії України: Пробний підручник до початкового курсу з історії України для 5 кл. середньої школи / За ред. С. В. Кульчицького. — К.: Освіта, 1992. — 157 с.

¹⁷ Програма з всесвітньої історії для середньої школи (6–8 класи). Проект // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. — 1992. — №12.

¹⁸ Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України 5–11 кл. Всесвітня історія 6–11 кл. — К.: Перун, 1996.

навчання на 12-річний термін (цей перехід не відбувся), введенням 12-бальної системи оцінювання, впровадженню тематичного оцінювання¹⁹.

Як відзначалося неодноразово фахівцями, з початком 2000-х рр. у історичній дидактиці, у програмах, підручниках стався своєрідний перекид у методичний бік: структуру підручника, його зміст починає диктувати дидактика. Багато авторів, талановитих методистів перетворюють підручник на сценарій проведення уроку. І це небезпечна тенденція. Вона, звичайно, сприяє розвитку методики, але водночас гальмує творчий розвиток конкретного вчителя. Вчитель сам має творити кожен урок²⁰. Така тенденція мала конкретні наслідки для діяльності вчених Інституту історії України. Якщо, починаючи з 1930-х рр. складання навчальних програм було суто науковою діяльністю, а тому академічний інститут був незмінно єдиним виконавцем таких робіт, то, починаючи з кінця 1990-х рр., навчальна програма перетворювалася власне у методичний документ, зміст науки відходить на другий план, починає переважати регламентація і контроль навчальної діяльності учнів. Тому авторами програм стали відтепер методисти та вчителі. У нових програмах з історії України 2005 та 2013 рр. серед авторів вчених Інституту історії України немає зовсім. А в 2016 р. до навчальних програм з історії України для 10–11 класів зміни внесені за пропозицією Українського інституту національної пам'яті без будь-якого погодження з Інститутом історії, що викликало справедливую критику з боку освітньої громадськості²¹.

Окрім навчальних програм для становлення сучасної української дидактики, важливе значення мали також розробка та прийняття інших нормативних документів, у яких фіксувалися основні засади системи шкільної історичної освіти.

З 1993 р. в Інституті історії України почала розроблятися концепція безперервної історичної освіти. До її розробки було залучено широке коло педагогічних працівників і фахівців з числа професорсько-викладацького складу вузів. Координував цю роботу заступник директора Інституту історії України С. Кульчицький. Проект концепції був готовий на початок 1995 р. і опублікований у офіційному виданні Міносвіти²². Автори концепції підкреслювали, що після проголошення незалежності України з'явилася можливість викладати у школі у повному обсязі історію українського народу. Шкільний курс історії розцінювався

¹⁹ Програма для загальноосвітніх навчальних закладів України. Історія України. Всесвітня історія. 5–11 класи (редакція 2001 року) // Історія в школах України. — 2001. — №4.

²⁰ Удод О. Підручник має стати в центрі шкільної освітньої системи // Освіта України. — 2009. — 28 серпня. — №63–64. — С. 6.

²¹ Інститут пам'яті внес изменения в учебники истории для старшеклассников // Комсомольская правда в Украине [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kp.ua/politics/547710-ynstitut-pamiaty-vnes-izmeneniya-v-uchebnyky-ystoryy-dlia-starshklassnykov>

²² Концепція безперервної історичної освіти в Україні: проект // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. — 1995. — №8. — С. 11–24.

як один із напрямів утвердження української державності. Тому у викладанні цього курсу потрібно було звернути особливу увагу на державотворчий потенціал тисячолітньої української історії.

У проекті концепції історичної освіти Інституту історії України вказувалося, що інтересам її трансформації повинні бути підпорядковані основні цілі та завдання викладання: 1) надання переваги викладанню вітчизняної історії з метою виховання учнів у душі поваги і любові до своєї батьківщини і народу; 2) поєднання викладання вітчизняної і всесвітньої історії (синхронність викладання) з метою формування в учнів цілісного уявлення про історичний процес і прилучення їх до загальнолюдських цінностей, досягнень і здобутків світової культури; 3) вироблення в учнів здатності аналізувати історичний досвід і висловлювати власні судження з аналізу суспільних явищ, фактів, подій; 4) використання історичного матеріалу як висхідного з метою оволодіння здобутками інших наук про людину і суспільство; 5) виховання в учнів орієнтації на активну участь у майбутньому в розбудові Української держави²³.

Вчені Інституту історії України вважали, що зміст історичної освіти мав враховувати також важливі світоглядні положення, що їх має зміст всесвітньої історії. Учні повинні засвоїти закономірності розвитку загальнолюдської цивілізації, що дає можливість скласти уявлення про роль і місце України та її народу в колі європейських народів і в історії людства. До змісту освіти з всесвітньої історії має бути включений деталізований виклад «священної історії», тобто епох та країн, відображених у Біблії; зосередження уваги вчителя на закономірностях розвитку античного світу, культура якого є фундаментом європейської цивілізації; приділення достатньої уваги історії Візантії, яка справила величезний вплив на духовну культуру українського народу; ґрунтовний виклад історії країн, у складі яких перебували українські землі: Литви, Польщі, Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій. За проектом цієї концепції зберігався лінійний принцип побудови шкільного курсу історії. Об'єктом викладання були визначені не розрізнені факти, а ключові аспекти життя минулих епох і цивілізацій. Вчитель мав робити акцент на формування умінь і навичок учнів.

Протягом 1990-х — на початку 2000-х рр. було створено і опубліковано дев'ять проектів концепції історичної освіти. Але жодна з концепцій не була затверджена Міністерством як офіційний документ. «Під час розробки та обговорення проектів концепції історичної освіти авторські колективи зазнали критики і з правого, і особливо з лівого флангів. На нашу думку, — відзначали автори концепції, — школярів і студентську молодь не треба втягувати у політичні розбіжності. Концепція і стандарт з історії мають бути максимально деполітизовані»²⁴.

²³ Гуманітарна освіта в Україні. — С. 39.

²⁴ Удод О. А. Про сучасну концепцію історичної освіти в Україні // Удод О. А. Історія і духовність. — К.: Генеза, 1999. — С. 132.

Але уникнути впливу політики на формування концептуальних засад історичної освіти не вдалося. Дуже часті зміни урядів, керівництва міністерства, гострі протистояння у парламенті між лівими і правими, відсутність політичної волі не дали можливості затвердити жодну з концепцій. Всі 25 років незалежності України викладання історії проводиться без усвідомлення його стратегічної мети. Концепція так і залишилася інтелектуальним надбанням лише вчених-істориків...

Важливе значення для сучасної історичної дидактики має стандартизація історичних знань. З цією метою науковці Інституту історії України спільно з освітянами розпочали в 1994 р. роботу над держстандартами. Держстандарт з історії, на думку С. Кульчицького, «необхідний для того, щоб позбутися зайвого суб'єктивізму, якого завжди важко уникнути у викладанні гуманітарних предметів, особливо історії. Стандарти покликані допомогти вчителів відібрати з невичерпного моря знань елементи, засвоєння яких вважається обов'язковим. Нарешті, вони необхідні, аби запровадити об'єктивне тестування знань і вмінь вчителів та учнів, без чого не може бути й мови про підвищення якості освіти»²⁵.

Для опрацювання проекту держстандартів були сформовані творчі колективи, що склалися з кваліфікованих фахівців, які працювали в інститутах Національної академії наук, Академії педагогічних наук, вищих навчальних закладах. У січні 1996 р. була заснована науково-координаційна рада з розробки держстандарту загальної середньої освіти, яку очолила академік АПН України О. Савченко. До її складу увійшли професори С. Кульчицький, О. Удод.

Державна стандартизація знань означала великі зміни в системі навчання на всіх рівнях: об'єктивізацію проекту викладання, появу можливості запровадження комп'ютерного тестування знань учителів і учнів, економію витрат на освіту, підвищення якості навчання. В освітній галузі «Суспільствознавство» було виокремлено окремий стандарт підгалузі — «Історію». Зміст історії як навчальної дисципліни визначався проектом стандарту за двома складовими — хронологічними періодами й смисловими лініями. Сміслові лінії поділялися на тематичні розділи — економічне, суспільне, політичне життя, духовність і культура. Кожний з тематичних розділів складався з конкретних елементів: фактів, понять, причинно-наслідкових зв'язків. Вітчизняна і всесвітня історія становили єдину змістову тканину. Розподіл матеріалу за класами покладался на програми. Державний стандарт загальної середньої освіти за спрямуванням «Історія» був опублікований Міністерством освіти в 1997 р.²⁶

При всій важливості держстандартів, концепцій, програм, конкретних методик, які є складовими історичної дидактики, все ж таки основним її ядром був і залишається підручник. Протягом 1991–1995 рр. в Україні було створено перше

²⁵ Гуманітарна освіта в Україні. — С. 42.

²⁶ Державний стандарт загальної середньої освіти за спрямуванням «Історія» (проект) // Історія в школі. — 1997. — №7.

покоління власних шкільних підручників з історії. Сам термін «нове покоління» не має однозначного трактування в методичній літературі і здебільшого вживається для визначення підручників, які суттєво відмінні від попередніх. Відомий український фахівець з історичної дидактики К. Баханов під новим поколінням підручників розуміє «підручники, які порівняно з попередніми мають оновлений зміст, удосконалену структуру, методичний апарат та реалізують нові підходи в навчанні»²⁷. Як зазначав історик І. Гирич, «Україні єдиній з усіх пострадянських республік вдалося створити власні підручники з історії, підручники, що написані не “очима сусідів”, а з власного погляду, чим, власне, було вписано Україну як об’єкт історії в загальний світовий контекст»²⁸. Саме таку місію виконали вчені Інституту історії України НАН України, взявши участь у створенні підручників першого покоління і продовжуючи працювати над їх вдосконаленням у середині 1990-х і на початку 2000-х рр.

Перше покоління українських підручників з історії будувалися на предметно-орієнтовній парадигмі освіти. У методологічному сенсі це був період перегляду версій та оцінок, прийнятих у радянській історіографії, спроба застосувати цивілізаційний підхід до висвітлення подій всесвітньої історії та державотворення до подій історії України. Основними напрямками вдосконалення підручників цієї доби стали: підсилення джерельної бази навчальних посібників за допомогою збільшення документального матеріалу в додатковому компоненті підручника; орієнтація на збільшення частки самостійної роботи учнів; зменшення обсягу навчального матеріалу до тезового викладу.

Внесок науковців Інституту історії України у творення першого покоління підручників незалежної України був вирішальний. Жодна інша інституція не могла справитися з цим завданням у кінці 1980-х — на початку 1990-х рр. Саме в інституті був накопичений досвід підручникотворення, працювали люди, які були справжніми професіоналами у цій галузі, структура і науково-дослідні теми інституту забезпечували базові фундаментальні знання з усіх періодів історії України. Але на часі була необхідність готувати варіативні і, навіть, альтернативні підручники. Молода країна не могла брати у спадок від радянської епохи монополізм одного підручника. Українська держава з початку 1990-х рр. взяла курс на підготовку кількох підручників з одного предмета і одного курсу. Готувалися програми і підручники для шкіл з поглибленим вивченням історії. Як згадував С. Кульчицький, «альтернативність підручників» на думку працівників Міністерства освіти, була «великим благом для вчителів» (такі судження висловлювала Н. Теплоухова, яка в 1992–1997 рр. працювала в Міністерстві і відповідала

²⁷ Баханов К. О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти: Монографія. — Донецьк: Юго-Восток, 2005. — С. 138.

²⁸ Гирич І. Б. Чи суперечить національний міф історичній правді? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): 36. наук. статей. — К.: Генеза, 2000. — С. 53.

за історичну освіту), бо «вони могли тепер готуватися до уроків, використовуючи кілька підручників одночасно»²⁹. До честі Інституту історії, він із розумінням і гідністю ставився до створення варіативних і альтернативних підручників, навіть сприяв тому, щоб в університетських центрах утворювалися нові авторські колективи, виходили нові підручники. Багато підручників виходили в регіонах за науковою редакцією провідних вчених Інституту історії України, отримували схвальні рецензії і рекомендації Вченої ради інституту, провідні фахівці інституту ставали співавторами підручників для середньої школи. Так, наприклад, у 1994 р. запорізький професор Ф. Турченко видав підручник з новітньої історії України для 10 класу (1917–1945 рр.), а другу частину, яка охоплювала період 1945–1995 рр., підготував у співавторстві з П. Панченком і С. Тимченком у 1995 р.³⁰

У перші роки незалежності України найбільшими тиражами видавалися основні підручники з історії України В. Сарбея, Г. Сергієнка, В. Смолія (для 8–9 класів), Г. Сергієнка, В. Смолія (для 7–8 класів), В. Сарбея (для 9 класу); М. Коваля, С. Кульчицького, Ю. Курносова (для 10–11 класів). Окрім цих найбільш популярних і впізнаваних підручників, які витримали за п'ятирічку (1991–1996 рр.) кілька видань, вченими Інституту історії України були підготовлені і видані посібник для вчителя «Сторінки історії України: XX століття»³¹, історію України для тих, хто готується до екзамену або тестування³², навчальний посібник для вузів, вчителів та учнів середніх шкіл «Сторінки історії України XX ст.» («Українське село: поступ, сподівання, тривоги») ³³, навчальний посібник для учнів старших класів і студентів «Київська Русь: від язичництва до християнства»³⁴, посібник для 10–11 класів «Історія України XX століття в запитаннях і відповідях»³⁵ та ін. Видання таких різножанрових книг, розрахованих на дуже широку аудиторію — від вузів до середньої школи, різноцільового спрямування — від підручників до збірників завдань для тестування свідчили, з одного боку, про «дорослішання» української історичної дидактики, а, з іншого, про зрослу про-

²⁹ Кульчицький С. В. Наша спільна робота. — С. 9.

³⁰ Турченко Ф. Г. Новітня історія України: Підручник для 10 кл. серед. загальноосвіт. шк. — К.: Генеза, 1994. — Ч. 1: 1917–1945 рр. — 343 с.; Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України: Підручник для 11 кл. серед. шк. — К.: Генеза, 1995. — Ч. 2: 1945–1995. — 344 с.

³¹ Сторінки історії України: XX століття: Посібник для вчителя / Упоряд. В. П. Шевчук та ін.; За ред. С. В. Кульчицького. — К.: Освіта, 1992. — 333 с.

³² Алексєєв Ю. М., Вертегел А. Г., Даниленко В. М. Історія України: Тим, хто готується до екзамену або тестування. — К.: ТЕАЛ, 1993. — 228 с.

³³ Панченко П. П. Сторінки історії України XX ст. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги): Навч. посібник для вузів, вчителів та учнів середніх шкіл / Ін-т системних досліджень освіти. — К.: ІСДО, 1995. — 231 с.

³⁴ Моця О. П., Ричка В. М. Київська Русь: від язичництва до християнства: Навч. посібник для учнів ст. класів і студентів. — К.: Глобус, 1996. — 222 с.

³⁵ Панченко П. П., Турченко Ф. Г., Левітас Ф. Л. Історія України XX століття в запитаннях і відповідях: Посібник для 10–11 кл. — К.: Магістр—S, 1996. — 158 с.

фесійну майстерність вчених Інституту історії, освоєння ними не тільки традиційного жанру підручника, а й нових методичних видань, які ставали актуальними в зв'язку з реформуванням системи історичної освіти в Україні.

Новий період підручникотворення припадає на другу половину 1990-х рр. Більшість підручників цього періоду, як і їх попередники, були спрямовані на формування в учнів історичних знань. «Цей підручник стане вам не тільки підмогою в оволодінні історичними знаннями, а й добрим порадиником у повсякденних справах», — звертався до учнів автор підручника для 9 класу В. Сарбей³⁶. Автори підручників суттєво розвинули методологічні і методичні основи підручників, далі розвинули тенденції, закладені в першій половині 1990-х рр. (виховний потенціал, розвивальні можливості, діалогічність, сцієнтизм та ін.).

У цей період через плюралізм думок та оцінок історичних фактів перед авторами підручників гостро постала проблема визначення межі між бажанням автора висловити свою позицію з приводу того чи іншого явища, події, діяча й обов'язком бути максимально неупередженим, чого саме й потребує навчальна література.

Всього на кінець означеного періоду (2000-й рік) у широкому використанні було більше 40 підручників і посібників з історії, рекомендованих або допущених Міністерством освіти України, що в середньому складало 3,3 підручника на один навчальний курс. Найбільш забезпеченим варіативними підручниками виявився курс історії України 7 класу — 6 підручників, найменше — курс історії України 9, 10 класів та історії середніх віків³⁷.

Величезна кількість виданої і перевиданої в Україні наукової та навчальної літератури з історії в період з кінця 1980-х рр. до 2000 р. забезпечила джерельну базу для підготовки і захисту кандидатської дисертації за спеціальністю історіографія³⁸. Її автор — А. Зякун разом із своїм науковим керівником Б. Корольовим видали бібліографічний показник «Навчальна література з історії, видана в Україні в 1989–2000 роках»³⁹. За цей період, за їхніми підрахунками, в Україні було видано 1136 назв підручників та посібників з історії та усіх галузей історичної науки для всіх ланок освіти⁴⁰. Не випадково, що серед такої кількості видань на історичну тематику з'явилося багато «ультрапатріотичної», але не наукової, сфальшованої літератури. Не раз робилися спроби просунути «Велесову книгу» до змісту навчальної програми (як це було зроблено в програмі з української літератури), іншої літератури, що масово продукувалася Ю. Шилевим,

³⁶ Сарбей В. Г. Історія України (XIX — початок XX ст.) [Підручник для 9 класу середньої школи]. — К.: Генеза, 1996. — С. 6.

³⁷ Баханов К. О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти. — С. 152.

³⁸ Зякун А. І. Навчальна література з історії кінця 80-х — 90-х рр. XX ст.: історіографічний аналіз: дис... канд. іст. наук. — К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2002. — 184 с.

³⁹ Навчальна література з історії, видана в Україні в 1989–2000 рр.: Бібліографічний показник / Упоряд.: Б. І. Корольов, А. І. Зякун. — К.—Суми: Козацький вал, 2001. — 130 с.

⁴⁰ Там само. — С. 5.

Ю. Канигіним та ін. «популяризаторами» історичних знань⁴¹. Тому Міністерством освіти спільно з Інститутом історії України було введено порядок експертизи та надання грифу тільки справді науковим і методично виваженим навчальним виданням. Для цього було створено предметну комісію з історії Науково-методичної ради Міністерства освіти України. У цій комісії в різний час активно працювали вчені Інституту історії — П. Панченко, С. Кульчицький, О. Удод, В. Даниленко та ін.

У 1999/2000 та 2000/2001 навчальних роках серед офіційно затверджених міністерством підручників, хрестоматій, робочих зошитів, дидактичних матеріалів, методичних посібників було багато видань, підготовлених Інститутом історії України. Традиційно провідне місце займали підручники Г. Сергієнка і В. Смолія для 7 класу («Освіта», 1995), а також новий проект В. Смолія у співавторстві з кам'янець-подільським професором В. Степанковим з історії України для 7 класу («Освіта», 1999 р.), у 8 класі — Г. Сергієнка, В. Смолія («Освіта», 1995 р.), у 9 класі — В. Сарбея («Гене́за», 1996 р.), у 10–11 класах — С. Кульчицького та ін. («Освіта», 1998 і 2000 рр.)⁴².

Суттєвим досягненням історичної дидактики в цей період було формування навколо підручників методичних комплектів: створення хрестоматій з усіх курсів історії України (5–11 кл.), забезпечення курсів 5–10 класів робочими зошитами для учнів, розробка дидактичних матеріалів для вчителя (6–9 кл.), створення методичних посібників для вчителя з історії України. Чітко визначилася тенденція створення дидактичних комплектів авторами підручників. Так, у 1998 р. видано хрестоматію з новітньої історії України (1918–1945 рр.), упорядниками якої були С. Падалка, П. Панченко, Н. Теплоухова та Ф. Турченко, у 2000 р. вийшла друга частина цієї хрестоматії для 11 класу (1945–1998 рр.) — упорядники С. Падалка, П. Панченко, С. Тимченко⁴³. У 1998 р. було видано робочий зошит з історії України для учнів 9 класу В. Сарбея. Формуючи повні комплекти методичних видань до основних підручників, вчені Інституту історії України показали себе не тільки фахівцями з історії певних періодів вітчизняної історії, а й досвідченими методистами.

Однією із серйозних дидактичних проблем, на яку наштовхувалися автори підручників першого і другого поколінь, було збалансування документальної частини додаткового компоненту з основним текстовим компонентом (авторським текстом). Це, передусім, стосувалося підручників з історії України для

⁴¹ Залізняка Л. Л. Новітні міфи в індоєвропеїстиці Східної Європи // Археологія. — 2002. — №4. — С. 88–97.

⁴² Навчальна література з історії... — С. 26–48.

⁴³ Падалка С. С., Панченко П. П., Толстоухова Н. Г., Турченко Ф. Г. Хрестоматія з новітньої історії України (1918–1945): Навч. посібник для 10 кл. серед. шк. — К.: Гене́за, 1998. — 399 с; Падалка С. С., Панченко П. П., Тимченко С. М. Хрестоматія з новітньої історії України. 1918–1945: Навч. посібник для 11 кл. загальноосвіт. закладів. — К.: Гене́за, 2000. — 336 с.

10 та 11 класів. Як відомо, Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко зменшили кількість документів, видавши паралельно з підручником хрестоматію для учнів. С. Кульчицький, М. Коваль, Ю. Лебедева⁴⁴ взагалі відмовилися від документів у підручнику й перенесли їх до хрестоматії. Окрім цього автори спробували ще й такий прийом, який урізноманітнив підходи до формування компонентів історичної дидактики. Академічні вчені (С. Кульчицький та М. Коваль) відповідали за науковий зміст текстів підручників, а Ю. Лебедева як практикуючий вчитель — за методичний бік. Тому в 1999 р. за її авторства було видано окремою книгою «Методичні рекомендації до підручника „Історія України” для 10 класу»⁴⁵. Такий досвід було підтримано іншими вченими Інституту історії України. Так, у 2000 р. О. Реєнт та О. Рубльов спільно з методистом з м. Біла Церква В. Дрібницею видали навчальні посібники для 9 і 11 класів⁴⁶.

Очевидно, що нові, підвищені вимоги до історичної дидактики, акцент на методику, інтерактивність, діалоговий характер підручника, досконалий методичний апарат диктували і певні вимоги до формування складу авторських колективів підручників. Найоптимальнішим був досвід поєднання в одному колективі академічного вченого/вчених із учителями, методистами, які мали практику проведення уроків у школі за створюваними підручниками. Це були вже згадані «тандеми»: С. Кульчицький і Ю. Лебедева; О. Реєнт, О. Рубльов і В. Дрібниця; О. Реєнт і О. Малій; С. Кульчицький і В. Власов та ін.

У 2000–2016 рр. вчені Інституту історії України, зважаючи на нові умови і враховуючи тенденції, які склалися в українському підручникотворенні (варіативність і альтернативність; переважання методики над науковим текстом; інтерактивність; конкурсний відбір; співпраця з Радою Європи і врахування європейських підходів), продовжували активну роботу над створенням нової навчальної літератури. Знаковою подією стало видання у 2001 р. першого підручника вченими інституту із всесвітньої історії (С. Віднянський)⁴⁷. Беззмінно в номінації підручник з історії України для 7 класу кілька разів перевидавався і був рекомендований Міністерством освіти підручник В. Смолія і В. Степанкова (спочатку видавництвом «Освіта» (2000 р.), згодом видавництвом «Генеза» (2009 і 2016 рр.)). Останнє видання цього підручника (2016 р.)⁴⁸ стало результатом перемоги у Все-

⁴⁴ Кульчицький С. В., Коваль М. В., Лебедева Ю. Г. Історія України: Підручник для 10 кл. — К.: Освіта, 1998. — 288 с.

⁴⁵ Лебедева Ю. Г. Методичні рекомендації до підручника «Історія України» для 10 кл. — К.: Освіта, 1999.

⁴⁶ Реєнт О. П., Дрібниця В. О. Історія України: Навч. посібник для 9 кл. — К.: Фаренгейт, 2000. — 336 с.; Рубльов О. С., Дрібниця В. О. Історія України: Навч. Посібник для 11 кл. — К.: Фаренгейт, 2000. — 156 с.

⁴⁷ Віднянський С. В. Всесвітня історія. Новітня історія: Навч. посібник для 11 кл. — К.: Фаренгейт, 2001. — 368 с.

⁴⁸ Смолій В. А., Степанков В. С. Історія України: підручник для 7 кл. загальноосвітніх навчальних закладів. — К.: Генеза, 2016. — 240 с.

українському конкурсі, демократичній процедурі відбору, коли безпосередньо кожен вчитель мав можливість проголосувати за кращу навчальну книгу. Перевагою підручника В. Смолія і В. Степанкова є врахування авторами всіх найновіших підходів в історіографії (особливо у складних питаннях, пов'язаних із «києво-руською спадщиною», польським фактором у вітчизняній історії, норманською теорією походження Русі та ін.) та вдосконалений методичний апарат, у створенні якого брали участь практикуючі вчителі — В. Дубінський та В. Машталер. У передмові, звертаючись до учнів, автори продемонстрували своє кредо — як вони бачать історію України: населення країни складають нащадки різних етнічних груп та народів (українці, поляки, білоруси, молдавани, росіяни, угорці, болгари та ін.), але кожен, хто живе в цій країні, є громадянином держави, а отже — українцем; хоч би під якими назвами не згадувалася наша країна, хоч як би ідентифікував себе народ, маємо пам'ятати, що йдеться про нашу історію — історію України⁴⁹.

У 2003–2005 рр. у результаті співпраці двох відомих істориків С. Кульчицького та Ю. Шаповала з видавництвом «Генеза» з'явилися два нових підручника для 10 і 11 кл.⁵⁰

О. Реєнт, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора інституту спільно з відомим в Україні методистом О. Малій створили новаторський підручник з історії України для 9 кл. Нарешті авторам вдалося створити справді цікавий підручник із, мабуть, найважчого для сприйняття і менш цікавого, ніж інші періоди — з історії України XIX ст.⁵¹ Підручник теж кілька разів перевидавався, перемагав у конкурсах, надійшов до всіх шкіл України. Останнє видання було здійснене в 2011 р.⁵² Автори продовжують вдосконалювати підручник і готувати його до нових конкурсів і перевидань.

Науковці Інституту історії продовжували в новітній період розвитку української історичної дидактики створювати і видавати додаткову літературу — методичні посібники, хрестоматії, збірники тестів. Так, у 2005 р. було видано «Історію України у схемах і таблицях» О. Реєнта і В. Шевченко⁵³.

⁴⁹ Смолій В. А., Степанков В. С. Історія України: підручник для 7 кл. загальноосвітніх навчальних закладів. — С. 3.

⁵⁰ Кульчицький С. В., Шаповал Ю. І. Новітня історія України (1914–1939): Підручник для 10 кл. загальноосвітніх навчальних закладів. — К.: Генеза, 2003. — 304 с.; Кульчицький С. В., Шаповал Ю. І. Новітня історія України (1939–2001): Підручник для 11 кл. загальноосвітніх навчальних закладів. — К.: Генеза, 2005. — 368 с.

⁵¹ Реєнт О. П., Малій О. В. Історія України: Кінець XVIII — початок XX ст.: Посібник для 9 кл. загальноосвітніх навчальних закладів. — К.: Генеза, 2003. — 224 с.

⁵² Реєнт О. П., Малій О. В. Історія України: Підручник для 9 кл. загальноосвітніх навчальних закладів. — К.: Генеза, 2011. — 240 с.

⁵³ Реєнт О. П., Шевченко В. М. Історія України у схемах і таблицях: Навч. Посібник. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. — 162 с.

У 1990-х — на початку 2000-х рр. Україна спромоглася створити завершену модель власної, національної історичної дидактики. За оцінкою фахівців сучасна українська історична дидактика може адекватно відповідати на суспільні виклики. Є розуміння взаємодії історичної пам'яті й історичної науки, ролі історичної пам'яті в інтеграції та консолідації суспільства. Історична освіта, формуючи критичне мислення, здатна навчити учнів орієнтуватися у складних за формою і змістом інформаційних потоках з історичною інформацією. Історична дидактика покликана підготувати молодь до життя у багатокультурному суспільстві⁵⁴.

Свідченням міжнародного визнання української історичної дидактики стало проведення в Києві у грудні 1998 р. великої міжнародної конференції на тему «Особистість та суспільство як проблема нової й новітньої історії. Співпраця та їх відображення в підручниках з історії та соціології». За результатами конференції було видано книгу з промовистою назвою «Українська історична дидактика: міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)»⁵⁵. Ця конференція і книга стали результатом співпраці українських і німецьких істориків, зокрема з Інституту імені Г. Еккерта з міжнародного дослідження шкільних підручників (м. Брауншвайг). Така співпраця була налагоджена «завдяки зусиллям окремих людей та фахівців, зокрема професора Івана Кураса, професора Валерія Смоля, та їхнім намаганням проторувати шлях авторам українських підручників для міжнародного обміну з колегами-фахівцями. Обидва відомих вчених та політичні діячі використовували численні нагоди, щоб підкреслити зацікавленість української сторони у міжнародній співпраці в галузі створення навчальної літератури в тій історичній ситуації, за якої вперше в історії України з'явилася можливість систематично готувати до видання власні підручники і запроваджувати їх під свою цілковиту відповідальність»⁵⁶. На конференції було розглянуто широке коло проблем: як викладати історію України після 1991 р. (Я. Грицак); аксіологічний підхід при формуванні змісту історичної освіти (О. Удод); державний стандарт освіти й вимоги до нового покоління підручників з історії (С. Кульчицький); чи можна писати про історію без героїчного пафосу (К. Фішер) та ін. Німецькими колегами (Георгій Гонца, Ніна Петровські) було зроблено детальний аналіз українських підручників з історії: розглянуті підручники створено досвідченими і відомими у наукових і дидактичних колах авторами згідно з новою редакцією історичних програм; автори дотримувалися сучасних педагогічних принципів і наукових концепцій щодо дидактичних функцій праць даного типу, що допомогло розкрити серію нових елементів, які вигідно відрізняють підручники циклу від виданих раніше; зміст нових підручників

⁵⁴ Вербицька П. Сучасна історична дидактика: відповіді та спільні виклики // Проблеми дидактики історії: 36. наук. праць. — Кам'янець-Подільський, 2014. — Вип. 5. — С. 3–11.

⁵⁵ Українська історична дидактика... — С. 53.

⁵⁶ Там само. — С. 3.

охоплює повну шкільну програму з відповідних історичних епох, добре опрацьований і структурований; вдалий підбір фактологічного матеріалу сприяє формуванню в уяві учня цілком конкретного образу історичних подій, що вивчаються (причини, наслідки, час, простір тощо); доцільним видається залучення додаткових компонентів (історичні джерела, ілюстрації, схеми та ін.), що відповідають основному тексту. Вони надають учневі додаткову інформацію, активізують мислення та певною мірою визначають його здібності. Специфіка побудови нових підручників полягає в тому, що в них представлені різноманітні погляди на ті чи інші проблеми, різні трактовки історичних подій, що спонукає учня до самостійного мислення, дає можливість оцінювати зроблені авторами висновки і формувати власну думку щодо подій, які вивчаються⁵⁷.

Українські підручники як із вітчизняної, так і всесвітньої історії постійно перебувають під пильним критичним поглядом багатьох зацікавлених зарубіжних інституцій. Підвищена увага до стану історичної освіти в нашій країні пояснюється цілим комплексом факторів: по-перше, Україна першою серед держав СНД (крім Російської Федерації, звичайно) створила комплект власних підручників з обох курсів історії, що викладаються у загальноосвітніх навчальних закладах; по-друге, викладання історії в школі добре віддзеркалює сучасну ситуацію в українській історіографії, її стан, наукові досягнення, бо авторами програм, підручників та навчальних посібників є, як правило, найвидатніші історики, які займаються вітчизняною минувиною; по-третє, вивчення історії в Україні є організованим державою, а, отже, відображає політичний курс країни й опосередковано свідчить про її державотворчий потенціал. Ось чому критично наші підручники з історії аналізуються саме нашими сусідами — Росією, Польщею та ін.⁵⁸ Визнання здобутків української історичної дидактики, як видно, є доконаним фактом. Підручники з історії України, їх високий фаховий (науковий) і методичний рівень допомагають Україні ввійти в європейський освітній простір, подолати відставання вітчизняної історіографії, поповнитись новими концепціями.

Підручники з історії України, навчально-методичні видання, які поповнили здобутки української історичної дидактики, є результатом величезної напруженої діяльності не одного покоління вчених Інституту історії України НАН України. Але як це часто буває, рядові споживачі результатів наукової діяльності вчених-істориків бачать тільки видиму частину «айсберга» — готову книгу. Як вона готувалася, які горнила проходила у конкурсних випробуваннях, експертизах, грифуваннях — все це залишається поза кадром. Але ж повсякденна діяльність Інституту історії України якраз створює такі умови, щоб підручник відбувся, щоб

⁵⁷ Гонца Георгій, Петровські Ніна. Нові шкільні підручники в Україні // Українська історична дидактика... — С. 145–146.

⁵⁸ Удод О. А. Сучасні українські підручники з історії в оцінці польських та німецьких істориків // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2003. — №9. — С. 427–435.

він потрапив до учня і вчителя. Для цього треба долати і політичний опір, і невігластво, і упередженість, і рецидиви конкурентної боротьби. Тема підручника з історії є із розряду вічних, інтерес і прискіплива увага до нього ніколи не спадала і не послабне⁵⁹.

Гостра боротьба довкола підручника з історії України точилася з перших днів творення національних навчальних посібників. На початку 1990-х рр. не могли змиритися з «новим баченням» української історії ветеранські організації та комуністична партія. На тлі постійно складних і хворобливих процесів у економічному, політичному, соціальному й культурному житті ознайомлення зі змістом нових підручників з історії України викликало шок у людей старшого покоління. На адресу міністра освіти, голови Верховної Ради, президента надходили листи з наполегливими вимогами «покласти край перекручуванню фактів» у підручниках з історії, вилучити із шкіл уже рекомендовані підручники. Ветерани не могли змиритися з новою інтерпретацією фактів воєнного і повоєнного часу. Це була для них та доба, в якій вони жили, працювали, воювали. Події більш раннього часу (початок, наприклад, XX ст., українська революція 1917–1921 рр.) майже не стають предметом дискусій у суспільстві, хоча їх інтерпретація могла бути діаметрально протилежною і більш радикальною по відношенню до тієї, що була прийнятою в радянській історіографії. Деякі ветерани були щиро переконані в тому, що не було голодомору 1933 р. в Україні, що таємні статті пакту Молотова-Ріббентропа не існували, а катинський розстріл польських офіцерів — це справа рук гітлерівців. Вони не могли змиритися з інформацією, яку містили у собі розкриті за останні десятиліття «білі плями» радянської історії. В усякому разі, вони не бажають, аби ця інформація потрапила до шкільних підручників. Політичні діячі, які використовували настрої лівої частини ветеранів, нерідко були професійними істориками. Так, у травні 1996 р. народні депутати, колишній викладач історії у Горлівці Є. Красняков і колишній доцент кафедри українознавства Миколаївського педінституту В. Куз'єв звернулися з офіційним запитом до Кабінету Міністрів України, в якому вимагали вилучити шкільні підручники з історії для старшокласників. «Цілеспрямована брехня, перекручення історичних фактів, фальсифікації минулого України тяжким тягарем звалюються на плечі підростаючого покоління, деформують його свідомість», — писали вони у депутатському запиті⁶⁰.

17 грудня 2001 р. у редакції газети «День» відбувся «круглий стіл» за участю С. Кульчицького, О. Удода та народного депутата, історика за фахом В. Мироненка та викладача історії ліцею №142 у м. Києві В. Малаховського. «Круглий стіл»

⁵⁹ Удод О. Дискусія про підручник історії — тема, яку порушуватимуть вічно [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/oleksandr-udod-diskusiya-pro-45nik-istoriyi-t/>

⁶⁰ Гуманітарна освіта в Україні. — С. 41.

був ініційований новим запитом народних депутатів від компартії до Кабінету Міністрів України.

Неодноразово подібні «очні ставки» авторів підручників, організаторів освіти з депутатами-комуністами проходили і в стінах Міністерства освіти, і в академічних установах. Були і судові позови (Ю. Звягільський проти Ф. Турченка), і знищення тиражів, і відвертий тиск деяких керівників Міністерства освіти, які періодично змінювались за квотним принципом і лобювали інтереси певних політичних сил. Величезної витримки, політичної далекоглядності і толерантності вимагала ситуація від керівників Інституту історії України (вони ж були і авторами підручників) В. Смоля, О. Реєнта, С. Кульчицького, щоб захистити новостворені підручники, не допустити розправи над авторами. Напрута навколо підручників не спадала. Не стало легше, як не дивно, і після Помаранчевої революції, коли здавалося б на тлі сплеску національно-демократичного руху можна було сподіватися на прихильне ставлення політикуму до національно-демократичного змісту підручників з історії України.

Особливо гострою стала ситуація навколо підручників з історії та ролі Інституту історії України в їх творенні та експертизі в зв'язку з підготовкою і відзначенням 60-річчя перемоги у Другій світовій війні. Ця історична дата давно стала у Російській Федерації складовою частиною офіційної політики пам'яті та засобом впливу на так званий «руський мір», до якого московський політикум відносить також і Україну. Так, з початку 2005 р. ліві, прокомуністичні сили в Україні розпочали наступ на усталені вже оцінки і висновки щодо участі України в Другій світовій війні, на нову, наукову концепцію історії війни, яку за період кінця 1980-х рр. — 2005 р. було утверджено в українській історіографії та освіті зусиллями вчених Інституту історії України НАН України.

У квітні 2005 р. 10 професорів-істориків виступили з відкритим листом до Президента України В. Ющенка, голови Верховної Ради України В. Литвина та прем'єр-міністра Ю. Тимошенко⁶¹. У зверненні наводилися численні приклади того, як ветеранські організації, керовані комуністами, з року в рік ставили питання про «правдиве відображення подій Великої Вітчизняної війни в підручниках історії», про «мораторій на публікацію праць вітчизняних істориків до повного узгодження концепції з російською та білоруською сторонами». У нападках на підручники з історії лунало про їхню «антирадянськість», виношувались антипедагогічні плани повернутись до «єдиного державного» підручника (на кшталт пріснопам'ятного «Короткого курсу історії ВКП(б)»). Хоча всім добре відомо, що наявність варіативних (альтернативних) підручників (особливо з історії) — це світова практика, вагомий здобуток української історичної науки та

⁶¹ «Це потрібно не мертвим — це потрібно живим», або Чи можна монополізувати істину. Відкритий лист Президенту В. Ющенку, голові Верховної Ради України В. Литвину, прем'єр-міністру Ю. Тимошенко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/ce-potribno-ne-mertvim-ce-potribno-zhivim>

освіти. Звичка до монополії на істину в сучасних умовах видавалася ветеранськими прокомуністичними організаціями як боротьба за «правду про війну», а на ділі означала не що інше, як обстоювання сталінсько-брежнєвської концепції історії війни. Обрамлена відповідною лексикою й атрибутикою ця пропозиція перетворювала війну 1941–1945 рр. на недоторкану, сакральну подію, яку слід розглядати виключно крізь призму «компартійно-генеральського» історіописання радянської доби. Потерпали українські історики і автори підручників також і від нападок з протилежного політичного боку — радикальна частина національно-демократичних сил теж намагалася диктувати науковцям власне бачення подій Другої світової війни. Інструменталізація історії на прикладі висвітлення подій війни у шкільних підручниках зайвий раз демонструвала принципове небажання політиків шукати поле для порозуміння та примирення, агресивність лінії поведінки організаторів кампанії боротьби за «правду війни» засвідчувала свідоме прагнення поглибити розкол у суспільстві.

Суть звернення істориків до керівництва української держави полягала в тому, щоб влада створила умови для вільного, позбавленого тиску будь-яких політичних сил наукового осмислення подій Другої світової війни, формування її україноцентричної концепції. «Наша інтеграція, — написали історики, — у світове співтовариство має супроводжуватися цивілізованим науковим поглядом на своє минуле, консолідацією суспільства довкола національної ідеї. Всі політичні сили повинні усвідомлювати й нести відповідальність перед наступними поколіннями, народом і державою за майбутнє України»⁶². Серед десяти професорів-істориків, які підписали листа, були відомі вчені-автори підручників та програм, працівники Інституту історії України — О. Гуржій, С. Кульчицький, О. Лисенко, О. Реєнт, О. Удод. Ця подія свідчила як про високу громадянську позицію вчених інституту, з одного боку, так і про безперервну боротьбу політики з наукою, про те, наскільки небезпечною майже у всі часи, була справа творення підручника з історії в Україні, з другого боку.

Прагнення політиків диктувати історикам, що і як писати, протидія цьому на прикладі, мабуть, найсуперечливіших проблем історичної освіти — історії Другої світової війни та українського національно-визвольного руху — наочно демонструють необхідні для історичної дидактики уроки: об'єднання і координація зусиль фахівців-істориків та професіоналів-освітян на засадах відокремлення історії від політики. В Україні, на думку вчених-істориків, має утвердитися політика взаємодії історії і влади, що базується на основних принципах, які були свого часу сформульовані французькими істориками (П. Нора, «Послання із Блуа»): історія не повинна бути прислужницею політичної кон'юнктури; її не

⁶² «Це потрібно не мертвим — це потрібно живим», або Чи можна монополізувати істину. Відкритий лист Президенту В. Ющенку, голові Верховної Ради України В. Литвіну, прем'єр-міністру Ю. Тимошенко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/ce-potribno-ne-mertvim-ce-potribno-zhivim>

можна писати під диктовку протилежних один одному мемуаристів; у вільній державі жодна політична сила не може привласнити собі право встановлювати історичну істину і обмежувати свободу досліджень під загрозою покарання; історія не є об'єктом юрисдикції, у вільній державі ні парламент, ні інший юридичний авторитет не мають права визначати, що є в історії правдою; історія не є мораллю, завдання історика не засуджувати чи вихвалити, тільки пояснювати.

Українські історики, історична дидактика всі роки незалежності України шукали оптимальні шляхи взаємодії з державою у царині підручникотворення. Без участі держави проблеми підручникотворення в Україні розв'язати неможливо, адже ми маємо таку організацію вивчення історії, яку німецькі вчені (Йорн Рюзен, Вільфрід Їльге) відносять до «політичного виміру», тобто організованого державою⁶³. У зв'язку з цим виникає низка проблем, що діють як позитивно, так і негативно на «культуру історії», «культуру колективної пам'яті». З одного боку, маємо бюджетне фінансування видання підручників з історії, підготовку вчителя історії за державним замовленням, фінансування з коштів держбюджету академічних інституцій історичного профілю та ін., а з іншого, — державне планування, державний контроль, преференції з боку держави тим чи іншим навчальним програмам, певним авторським колективам. Державна організація історичної науки та її квінтесенції — історичної освіти неминуче призводить її до такого стану, який у Німеччині називають легітимаційною історіографією⁶⁴. За весь період після здобуття Україною державної незалежності історики найсильніше відчують на собі вплив кон'юнктурних вимог легітимізації, бо творення підручників з історії ґрунтується не тільки на науково-когнітивних передумовах, а й політичних. Ідеться про пошук гармонії між такими явищами, як одержавлення історичної науки, що було характерним для СРСР і УРСР у 1930–1980-і рр., і державним протекціонізмом у галузі історичної науки та дидактики, до чого прагнуть історики сьогодні. В ідеальному уявленні вбачається вибудова такої моделі взаємин держави й історичної науки (корпорації професійних істориків), яка б передбачала, з одного боку, свободу академічної думки, право на творчість, вироблення єдиних підходів у трактуванні минулого на основі результатів публічних дискусій при збереженні та існуванні альтернативних поглядів меншості істориків, а з іншого, — забезпечення державою матеріальних умов функціонування інституцій науково-історичного профілю, стимулювання діяльності громадських утворень у сфері історичної науки, недопустимість адміністрування у проведенні дискусій, преференцій тим чи іншим концепціям.

⁶³ Їльге В. Національна історія на прикладі зображення доби Київської Русі в українських підручниках з історії // Українська історична дидактика.... — С. 77.

⁶⁴ Хаусманн Г. Історіографія як засіб політичної легітимізації? Історична наука в Німеччині та в Україні у XX столітті // Історія та історіографія в Європі. — К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2004. — Вип. 3. — С. 7.

У дискусіях навколо підручника з історії шукають, окрім політичних та ідеологічних моментів, ще й виразно дидактичні аспекти феномену підручника. Професор Г. Касьянов взагалі поставив, наприклад, під сумнів («чи потрібен вузівський підручник?») необхідність творення навчальної книги для історичних факультетів вузів. На його думку — це нонсенс, що історія України вивчається за підручниками, вона має штудіюватися за монографіями, документами, за першоджерелами і т. д. Це має бути «професійна фахова підготовка істориків як істориків, а не як людей, які будуть десять разів переживувати в більш розширеному вигляді те, що вже писалось, припустимо, для школи»⁶⁵. Школа для того, щоб навчати, а вищий навчальний заклад — щоб вчити сумніватися в тому, чого навчили в школі.

При всіх можливих підходах до вивчення історії в школах і вузах, актуальною є проблема створення універсального, багатоцільового підручника з вітчизняної історії. У 2003–2004 рр. академік НАН України В. Литвин, який державну і політичну діяльність плідно поєднував з науковою і викладацькою роботою, видав шість «монографічних оглядів» (за визначенням академіка В. Смолія), які за авторським задумом могли лягти в основу такого універсального підручника. Суть і мету цього неординарного проекту пояснив В. Смолій, який відзначив, що «В. Литвин пішов по важкому шляху, який, однак, обіцяє бути ефективним: ідеться спочатку про підготовку монографічних оглядів з найбільш складних проблем різних цивілізаційних періодів, а потім — створення на їх основі відповідного підручника»⁶⁶. Такий метод, зважаючи на специфіку видання (підручника), має на меті забезпечити ґрунтовну апробацію фрагментів навчальної книги, оформити напрацьований за довгі роки матеріал у цілісне синтетичне видання, узгодити (наскільки це можливо у принципі) «концептуальну різноголосицю», що існує в інтерпретації вітчизняної історії. Мова йшла про створення універсального (багатоцільового) підручника з історії України, який міг би задовольнити пізнавальні потреби як студентів історичних факультетів, так і учнів середніх шкіл, а також тих, хто серйозно вивчає історію самостійно. Не зважаючи на те, що багато істориків і педагогів відкидають саму ідею «універсального підручника» (Г. Касьянов: слово «універсальний» дещо незрозуміле. Чи універсальний у тому сенсі, що в ньому має бути узгоджено ідеологічні і політичні інтереси різних груп і верств населення? Ні. Універсальність має полягати в тому, що підручник повинен бути, принаймні в старших класах, насичений не лише сухими фактами, які учні мусять просто запам'ятати. Учні повинні зіставляти різні версії подій і явищ, щоб учні розуміли, що історія — це не одна — єдина істина,

⁶⁵ Вітчизняна історія в школах і вузах України: останнє десятиріччя. — С. 18.

⁶⁶ Смолій В. А. Переднє слово // Литвин В. М. Україна: доба війни і революцій (1914–1920 рр.). — К., 2003. — С. 5.

а конкуруючі істини⁶⁷), все таки проект В. Литвина мав дуже важливе значення для становлення української історичної дидактики. Цей варіант створення підручника є вдалим, продуктивним.

Саме на основі такого підходу вже у 2006 р. академік В. Литвин видав новий синтезуючий виклад української історії⁶⁸. Матеріал підручника з історії України, який отримав гриф Міністерства освіти і науки України, з ініціативи автора пройшов попередню апробацію у численних наукових працях, виступах на представницьких симпозіумах зі своїми студентами та аспірантами. Особливістю вузівського підручника В. Литвина 2006 р. є авторське вміння, зважаючи на його активну роль у процесі творення новітньої історії України, подавати сучасну історію без будь-яких упереджень і кон'юктурних спотворень: «академізм як творче кредо автора бере гору навіть при трактуванні найбільш гострих, позбавлених перевірки часом, а інколи й досить болючих та суперечливих суспільних проблем, які продовжують хвилювати громадську думку»⁶⁹.

У найбільш повному, завершеному вигляді підручник з історії України В. Литвина знайшов свою реалізацію в 2015–2016 рр. як універсальне видання, адресоване не тільки студентам вузів, а й усім, хто самостійно хотів би вивчати історію у академічному тлумаченні⁷⁰. Презентуючи це нове видання, В. Смолій визначив його місце у формуванні сучасної української історичної дидактики: «У теорії якісний підручник з історії — це акумуляція сучасних наукових здобутків історіографії й водночас надійний канал імплементації наукового знання не лише в освітній процес, а й у масове уявлення про минуле. Він може стати тією матрицею, в яку у майбутньому будуть вмонтовуватися все нові і нові відомості про людей та їхнє життя, про суспільство, державу, духовні процеси тощо. Прикладом гармонійного поєднання всіх означених вище вимог до навчальної літератури, на наш погляд, може виглядати новий узагальнюючий курс «Історія України» Володимира Литвина, при підготовці якого автор, окрім опертя на досвід своєї багаторічної праці як академічного вченого та як викладача одного з провідних українських вишів, враховував увесь інноваційний спектр, який визначає історіографічну ситуацію в державі»⁷¹.

Повне забезпечення викладання курсу історії України в університетах

⁶⁷ Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки / Упоряд. О. А. Удод. — Х.: Гімназія, 2010. — С. 12.

⁶⁸ Литвин В. Історія України: Підручник. — К.: Наук. думка, 2006. — 728 с.

⁶⁹ Там само. — С. 4.

⁷⁰ Литвин В. Історія України: у трьох томах, чотирьох книгах. Т. I: Доісторичний та ранньоісторичний період — середньовіччя — ранній новий час. — К.: Наук. думка, 2015. — 544 с.; Т. II: Новий час (кінець XVIII — початок XX ст.). — К.: Наук. думка, 2015. — 528 с.; Т. III: Новітній час (1914–2014). Книга перша. — К.: Наук. думка, 2016. — 648 с.; Т. III: Новітній час (1914–2014). Книга друга. — К.: Наук. думка, 2016. — 496 с.

⁷¹ Смолій В. Передмова / Литвин В. Історія України: у трьох томах, чотирьох книгах. — Т. I. — С. 7.

завершує, окрім зазначеного тритомника у чотирьох книгах, ще одне унікальне видання — хрестоматія з історії України, упорядкована академіком В. Литвином⁷².

Склалася дещо парадоксальна ситуація — вчені інституту створили не тільки універсальний, всеукраїнський підручник для вузів, а й повний навчально-методичний комплект. Але Міносвіти, перебільшуючи значення університетської автономії, віддає перевагу політиці творення підручників кожним вузом окремо. У результаті видання стають малотиражними, недостатньо апробованими, місцевковими. Втрачено єдиний історико-освітній простір в Україні.

У найбільш загальному значенні навчальна, підручна книга — це канон, що дає істинні знання. Але це не означає, що в підручнику історії не може бути полеміки, неоднозначності, різних точок зору. Таким є процес історичного пізнання, і він має бути адекватно відображений у книзі. Всякий підручник є авторським. Не варто автору братися за суперзавдання — нівелювати, замаскувати свою позицію, ціннісні установки, симпатії чи антипатії. А от замовчувати або спотворювати інші точки зору, з якими автор не погоджується, він не має права⁷³. Підручник створюється для того, щоб навчати вчитися, думати, розмірковувати, а тому він повинен мати відкритий характер, враховувати інтереси всіх верств суспільства. За визначенням В. Анталовського, «підручник пишеться для народу»⁷⁴.

У 2007–2009 рр. вчені Інституту історії України підтримали ініціативу академіка НАН України І. Юхновського, тоді Голови Українського інституту національної пам'яті, і взяли участь у тривалій роботі з моніторингу підручників історії України для середніх шкіл та розробці нової концепції викладання історії. Було проведено шість Робочих нарад, проаналізовано всі підручники з історії України, видані Міністерством освіти і науки, розроблено проект «Концепції історичної освіти»⁷⁵. Активну участь у реалізації «ініціативи І. Юхновського» брали професори В. Верстюк, Г. Касьянов, О. Лисенко, О. Удод.

Інститут історії України НАН України в 2000-х рр. став основним науковим публічним майданчиком, де апробувалися передові методичні ідеї, обговорювалися концептуальні засади підручникотворення. В інституті на базі відділу української історіографії працював центр інтеграції історичної науки і освіти

⁷² Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. — К.: Наук. думка, 2013. — 1056 с.

⁷³ Див.: Удод О. А. Дидактика історії: яким має бути універсальний підручник з української історії // Укр. іст. журн. — 2005. — № 4. — С. 199–209.

⁷⁴ Анталовський В. Підручник пишеться для народу // Укр. іст. журн. — 1997. — № 6. — С. 151.

⁷⁵ Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упоряд. Н. Яковенко. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. — 128 с; Концепція та програми викладання історії України в школі (проекти): Матеріали IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України / Упоряд. та ред. Н. Яковенко, Л. Ведмідь. — К.: ВД «Стилос», 2009. — 126 с.

(науковий керівник професор О. Удод). Регулярно проводилися семінари для завідуючих кабінетами історії обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, методичного активу. Вчені Інституту історії України, не чекаючи ініціативи від державних структур, самі шукають активні форми донесення до освітянського загалу своїх нових напрацювань, які мають лягти в основу оновленого змісту історичної освіти.

«Яким має бути зміст сучасної історичної освіти в Україні: проблеми взаємодії академічної й дидактичної історії» — таким проблемам був присвячений круглий стіл в Інституті історії України, який відбувся у червні 2010 р. Засідання проходило під головуванням академіка В. Смолія та директора Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН (такий інститут існував в Україні у 2006–2015рр. і формував зміст освіти в країні) О. Удода. У доповіді С. Кульчицького, визнаного авторитета у сучасному підручникотворенні, було відзначено важливість розгляду вченими саме дидактичних проблем історії: історія як навчальна дисципліна тісно пов'язана з історією як наукою, і обидві вони мають пряме відношення до формування особистості людини і громадянина. Виховання історією — важлива частина громадянського виховання⁷⁶. Для історичної науки і дидактики актуальним є завдання віднайдення найбільш оптимальних шляхів і принципів імплементації наукового знання в навчальний формат. Підготовка високоякісних підручників має стати й важливим сегментом державної програми адаптації і популяризації наукових знань, зокрема з історії. В. Смолій, оцінюючи стан взаємодії історичної науки й дидактики, резюмував: «Наші нинішні підручники з історії нині є повністю адекватні тій ситуації, що існує сьогодні у вітчизняній історіографії»⁷⁷.

На сторінках освітянських видань досить частою є тема інтеграції історичної науки і освіти, яку активно висвітлювали наукові працівники Інституту історії України. Актуальність проблеми інтеграції зумовлена постійним оновленням способів трансляції наукових знань, механізмів функціонування соціального замовлення у сфері історичної науки і освіти, рівнем взаємодії політики / влади і науки у суспільстві взагалі. У всі часи, в усіх освітніх системах не піддавалися сумнівам інтегративні (об'єднуючі) зв'язки науки і власне освіти. «З точки зору ґносеології, якщо говорити про зв'язок історичної науки з освітою, інтеграція у цій галузі означає праксеологічну артикуляцію історичної свідомості, тобто надає сенсу, корисності, затребуваності досягнень історичної науки з боку її основного “споживача” — народу, населення країни, соціальних груп, що прагнуть історично обґрунтувати свою тяглість із минулим, свою окремішність і самобутність»⁷⁸.

⁷⁶ Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки. — С. 19.

⁷⁷ Там само — С. 30

⁷⁸ Удод О. А. Про актуальні проблеми інтеграції історичної науки і освіти // Історія в школах України. — 2007. — № 7. — С. 14–18.

Вчені Інституту історії України активно відстоювали позицію зближення науки і освіти, подолання значних дезінтегративних явищ, стереотипів у діяльності і ціннісних установах як вчених-істориків, так і організаторів шкільної історичної освіти, а саме: 1) неправомірне протиставлення академічної науки шкільній (а також у значній мірі вузівській) історичній освіті;

2) популістські заклики про поділ історії на так звану «дидактичну історію» і «дослідницьку історію» («Одна Кліо — дві історії»);

3) трактування історичної освіти (шкільної, особливо початкової) як довільного набору патріотичних (національних) міфів, далеких від «справжньої» історичної науки;

4) протиставлення науково-історичних видань (монографій, наративів, джерельних досліджень, дисертацій) навчально-методичній, компілятивній літературі (підручники, посібники, курси лекцій, конспекти, хрестоматії).

У школі має викладатися не спрощена, «дидактична історія», а основи історичної науки, тобто її визначальні теорії, концепції, положення, основні факти, головні етапи. Виклад історичного матеріалу в школі має здійснюватися не через його примітивізацію, спрощення, а через чітке і ясне розтлумачення, систематизацію і, власне, синтез головних історико-наукових праць, домінуючих концепцій, поглядів більшості вчених. Умовами досягнення такого рівня — наукового, а не міфологізованого — є наступне:

а) генералізація навчального матеріалу, тобто виділення найсуттєвішого, що викликає пізнавальний резонанс і має найбільший виховний ефект; б) «олітературення» історичного наративу, вироблення ефективних способів трансляції наукових знань; в) певний рівень адекватності мови науки і освіти; г) розвантаження навчального матеріалу від власне наукового інструментарію (його опису), зайвого наукового апарату, зображення довгих шляхів пошуку істини при збереженні справді наукових висновків; д) мінімум дискусійності (залежно від вікових особливостей), подача матеріалів, висновків, що вже стали результатами наукових дебатів⁷⁹.

Навчальна література — це синтез того гранд-наративу, який створений великим колективом авторів (формальним і віртуальним), це узагальнення певного етапу, що його досягла національна історіографія.

Інститут історії України, узагальнивши теоретичні напрацювання, передовий педагогічний досвід, враховуючи результати численних конференцій і семінарів сформував найбільш вірогідну логіку складання змісту історичної освіти. Українське суспільство (з чітко вираженою історичною самосвідомістю української нації як титульної), його наукова еліта (без участі політиків) проводять широку дискусію з проблем історії українського народу, виявляється реєстр як усталених, загальноприйнятих, так і спірних, контраверсійних питань (вони фіксуються в історіографічних оглядах — особливо у вищій школі). На замовлення держави

⁷⁹ Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки. — С. 97.

(її уособлюють парламент і президент) науковці створюють гранд-наратив. Можлива багатотомна історія українського народу уповноваженими законами органами (НАН України і МОН) кладеться в основу державного стандарту, який деталізується в концепції історичної освіти. На їх основі (стандарту і концепції) розробляються навчальні програми (авторські, варіативні, типові, альтернативні). За результатами відкритого конкурсу авторських концепцій, схем, принципів побудови курсу держава доручає переможцям написати підручники, які мають доповнюватися навчально-методичними комплектами, де віддається перевага хрестоматіям і книгам для читання, що забезпечують доступ учнів до першоджерел. Окрім цього, на замовлення МОН треба створити велику кількість науково-популярної літератури з історії, як всесвітньої, так і української. Певні контури (правові, світоглядні) такого механізму соціального замовлення на історичну освіту вже зафіксовані Конституцією України та законодавством про освіту, а тому можуть стати надійною базою для завершення цієї роботи. Мова йде про такі конституційні норми: держава сприяє історичній свідомості української нації; жодна ідеологія не може бути обов'язковою; свобода світогляду; інтеграція з наукою; світовий характер.

Провідна роль Інституту історії України в інтеграції науки і освіти прослідковується не тільки в результатах його безпосередньої статутної діяльності, а й у сприянні проведенню цілої низки історико-дидактичних заходів у вузах України.

Постійним уже став міжвузівський науково-методичний семінар «Актуальні проблеми викладання історії України та історії української культури у вищій школі» на базі НТУУ «Київський політехнічний інститут». Так, 14 грудня 2012 р. на цьому семінарі виступили з доповідями працівники інституту О. Удод («Сучасна українська історіографія та проблеми формування змісту історичної освіти у вищих навчальних закладах України»), С. Кульчицький («Проблема багатокulturності і толерантності в сучасному українському суспільстві»), В. Марочко («Співвідношення позитивного та негативного тлумачення історії України: фактографічні та ідеологічні оцінки»)⁸⁰. Наступного року, 28 листопада 2013 р., у цьому семінарі теж брали активну участь вчені Інституту історії України — О. Реєнт («Теоретичні, науково-методичні проблеми сучасного історіописання та українська біографістика»), О. Удод («Історико-біографічні студії у контексті творення сучасного українського гранд-наративу»), І. Колесник («Біоісторіографія та інтелектуальна біографія як жанр дисертаційного дослідження»)⁸¹.

⁸⁰ Актуальні проблеми викладання історії України та історії української культури у вищій школі. Матеріали V міжнародного науково-методичного семінару (м. Київ, 14 грудня 2012 р.). — К.: НТТУ «КПІ», 2013. — 120 с.

⁸¹ Актуальні проблеми викладання історії України та історії української культури у вищій школі. Матеріали VI міжнародного науково-методичного семінару (м. Київ, 28 листопада 2013 р.). — К.: НТТУ «КПІ», 2014. — 108 с.

З ініціативи заступника директора Інституту історії України НАН України професора О. Реєнта та завідуючого відділом української історіографії О. Удода (в 2011–2016 рр. — голова експертної ради МОН з історичних наук) 24 жовтня 2013 р. було проведено вперше за останні десятиріччя Всеукраїнський семінар деканів історичних факультетів і голів спеціалізованих вчених рад з історичних наук на базі Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (ректор професор В. Коцур). Були розглянуті актуальні проблеми, спільні для університетської та академічної науки, підготовки кадрів професійних істориків та вчителів історії. Доповідь О. Реєнта «Сучасні тенденції історичної науки» підбивала певні підсумки розвитку української історіографії, визначала подальші шляхи взаємодії науки і освіти. У доповіді О. Удода («Проблеми підготовки кадрів вищої кваліфікації у 2011–2013 рр.») було проаналізовано рівень дисертаційних досліджень з історичних наук. На прохання Інституту історії України було презентовано новоутворений Інститут всесвітньої історії НАН України (професор А. Кудряченко) з метою координації як наукових, так й історико-дидактичних досліджень. Таким чином, Україна отримала завершену інфраструктуру інституцій історичного профілю.

Проблеми історичної дидактики, які давно і професійно досліджуються Інститутом історії України НАН України, стали предметом більш широкого контекстуального розгляду у Верховній Раді України. Вчені інституту брали участь у багатьох заходах, які на цю тему проводив Комітет Верховної Ради з питань науки і освіти. Так, 19 травня 2010 р. був проведений круглий стіл на тему «Яким має бути сучасний підручник з історії України», в якому взяли участь більше ніж 70 авторитетних вчених-істориків, авторів підручників з історичних дисциплін, педагогів-практиків, фахівців і експертів у цій галузі⁸². В дискусії взяли участь професор С. Кульчицький, який детально зупинився на гостро обговорюваній тоді проблемі так званого «спільного підручника» з історії України і Росії⁸³. На його думку створити такий підручник теоретично неможливо, бо є дві різні держави. О. Лисенко, завідуючий відділом історії України періоду Другої світової війни, стверджував, що підручники — це завжди результат компромісу, бо існує дві взаємозаперечувальні тенденції — прагнення досягнути історію в її суперечностях і намагання прибрати речі, які бентежать незрілий розум дитини в школі. Універсальний підручник, на думку О. Лисенка, це утопія. В державі, де немає національної ідеї, не позиціоновані на всіх рівнях аксіологічні орієнтири, ми будемо приречені, що новий виток буде змушувати нас переписувати історію.

⁸² Яким має бути сучасний підручник з історії України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://society.lb.ua/education/2010/05/26/46211_yakim_maie_buti_suchasniy_pidruchni.html

⁸³ Удод О. «Спільний підручник»: Очевидна загроза й неочевидна користь // День. — 2012. — 11 жовтня. — №183; Його ж. Спільного підручника бути не може // День. — 2010. — 30–31 грудня. — №241–242.

А 17 червня 2016 р. Комітет з питань науки і освіти провів круглий стіл «Формування духовної безпеки української нації: теорія, досвід, практика», на якому питання історичної науки і освіти, рівень їх розв'язання були поставлені в один ряд із проблемами національної безпеки України. Участь у круглому столі взяв професор О. Удод. Було утворено робочу групу за участю фахівців Інституту історії України для розробки програми заходів, що включали б у себе протидію розвитку нігілізму до історії та суспільних цінностей.

* * *

Розвиток української історичної дидактики, розпочинаючи з 1995 р., відбувався у руслі загальноєвропейських тенденцій. У листопаді 1995 р. Україна стала членом Ради Європи. Низка семінарів з історичної освіти за участю міжнародних експертів та фахівців Інституту історії відбулися в Україні: «Реформування викладання історії в школах України» (Київ, 1995 р.), «Викладання історії XX століття на прикладі України та інших європейських країн» (Дніпропетровськ, 1996 р.), «Сучасний підручник з історії та відображення в ньому вразливих і дискусійних питань» (Чернігів, 1998 р.), «Розробка і впровадження освітнього стандарту з історії в Україні: Європейський вимір» (Дніпропетровськ, 2001 р.), «Нові підходи до підготовки підручників із всесвітньої історії для основної та старшої школи в Україні» (Ялта, 2003 р.) та багато інших. Під впливом Ради Європи вчені Інституту історії України зосередили свою увагу на розробці таких питань, а саме: нове тлумачення історії з особливою увагою до історії XX ст., багатокультурний вимір у викладанні історії, багатоваріативність і суперечливість у висвітленні окремих тем, європейський і глобальний вимір в історичній освіті, новаторські підходи в навчанні, нові аспекти сучасних підручників історії та ін.

За участю європейських партнерів утворено асоціацію викладів історії «Нова доба», президентом якої обрано професора С. Кульчицького. У 1998 р. було перекладено українською мовою посібник для вчителів Кармен Галлагер «Викладання історії в контексті сприяння демократичним цінностям і терпимості (Викладання і вивчення історії в школі)»⁸⁴, який став також маніфестом для українських істориків і авторів підручників щодо глибокого розуміння дидактичної історії. За участю вчених Інституту історії було реалізовано ряд освітніх проєктів: «Історія епохи очима людини» — перший в Україні підручник, в якому зовсім немає авторського тексту — весь навчальний матеріал досить складного періоду історії України та Європи 1900–1939 рр. подано тільки за допомогою документів⁸⁵. У 2012 р. було видано унікальний проєкт — навчальний посібник «Разом на одній землі. Історія України багатокультурна» (рецензент професор С. Кульчиць-

⁸⁴ Галлагер К. Викладання історії в контексті сприяння демократичним цінностям і терпимості (Викладання і вивчення історії в школі): Посібник для вчителів. — К.: «Право», 1998. — 48 с.

⁸⁵ Нову історію в нову добу // Освіта України. — 2004. — 21 травня. — №39. — С. 10.

кий), а в 2013 р. — «Спільна історія. Діалог культур» (редактор доктор історичних наук О. Ковалевська)⁸⁶. Вихід цих книг свідчив про досягнення українською історичною дидактикою європейських стандартів.

Становленню української історичної дидактики сприяло також двостороннє співробітництво українських істориків із зарубіжними колегами. У 1993 р. була створена українсько-польська комісія експертів з вдосконалення шкільних підручників. Першим співголовою комісії з українського боку був В. Литвин. Далі, понад 20 років її очолював С. Кульчицький, активну участь брали також О. Удод, О. Лисенко, В. Головка, В. Перкун, В. Бондар, Г. Єфіменко⁸⁷.

Результатом співпраці українських та російських істориків стала підготовка і видання модулів посібника для вчителів історії (а не підручника, чого так боялися і прагнули деякі політики), що сприяло налагодженню рівноправного діалогу двох історіографій⁸⁸. Участь у проєкті взяли вчені Інституту історії України — О. Дзюба, В. Ричка, А. Блануца.

Новий погляд на історичну освіту був продемонстрований ще на одному знаковому семінарі (з огляду на склад учасників), який відбувся в Єревані (Вірменія) 22–27 липня 2016 р. за участю українських, російських, грузинських і вірменських істориків. З боку українських учасників семінару доповідь зробив професор О. Удод («Історична наука і освіта як фактор консолідації суспільства і примирення народів: миротворчий потенціал історії (український погляд на проблему)»).

Активна позиція українських істориків на міжнародній арені сприяє подоланню стереотипів щодо України, її історії, дозволить швидше вийти нашій країні з тіні Росії. Для цього науковий інтерес складає і «дзеркальна проблема»: а як у Росії, Європі та у світі сприймають і вивчають Україну. З цією метою опрацьовано відповідні теми і видані книги: «Україна в російському історичному дискурсі», «Україна в підручниках та інформаційному просторі країн світу», «Ігри відображень: У пошуках власного образу. Якою бачить Україну світ»⁸⁹.

⁸⁶ Разом на одній землі. Історія України багатокультурна: Навч. посібник. — Львів: ЗУКЦ, 2013. — 256 с.

⁸⁷ Українсько-польське співробітництво в галузі історичної освіти: Матеріали та документи українсько-польської комісії експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії (1993–2013) / Відп. ред О. А. Удод, упоряд. В. В. Бондар. — К.: Генеза, 2013. — 240 с.

⁸⁸ Россия и Украина на перекрестках истории: Пособие для учителей истории / Руков. проекта А. А. Удод, А. О. Чубарьян. — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2012. — 320 с.

⁸⁹ Касьянов Г. В., Смолій В. А., Толочко О. П. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2013. — 128 с.; Україна в підручниках та інформаційному просторі країн світу / Упоряд. О. А. Удод, Б. М. Жебровський. — К.: МОН України, 2011. — 88 с.; *Водотика Т., Магда Є.* Ігри відображень: У пошуках власного образу. Якою бачить Україну світ. — Х.: Віват, 2016. — 352 с.

* * *

Історія Інституту історії України НАН України зафіксована не тільки в наукових працях про його інституціональне буття, комплексі джерел про його минуле, а й в історії шкільних підручників та українській історичній дидактиці в цілому.

Весь багаторічний досвід діяльності Інституту історії у сфері підручникотворення підтвердив ряд вагомих наукових, світоглядних висновків. Підручник з історії — це акумуляція сучасних наукових знань про соціальне минуле людства. Наукові знання, реалізовані в монографіях, статтях, дискусіях, озвучені на наукових конференціях, доступних читачеві у вигляді різноманітних книжок, рано чи пізно вступають у суперечність зі знаннями ідеологічними, які лежать в основі підручникових знань («узгодженої версії, побудованої на ідеологемах національного історичного міфу»).

Підручник як найбільш доступне (через масовість тиражу, популярну форму передачі знань, присутність таких видань, по суті, у кожному домі) джерело історичної інформації одночасно притягує до себе увагу не тільки інтелектуалів, а й представників політикуму, громадських організацій. Публічні інтелектуали критикують підручники з історії в основному за повноту подієво-хронологічного ряду, а політики — за інтерпретаційні характеристики. Творення підручників, участь у складному процесі становлення української історичної дидактики вимагало від вчених Інституту історії України неабиякої фахової майстерності і громадянської мужності. Огляд всієї історії Інституту історії України через призму підручникотворення й історичної дидактики підтверджує, що ця сторона діяльності академічної установи є однією з її найславніших сторінок.

Не є перебільшенням ототожнення шкільних підручників з історії з такими атрибутами та символами держави як прапор, гімн та герб. Підтвердження істинності такої тези ми отримали, на жаль, у нашій новітній історії. Після проголошення так званих донецької і луганської «народних республік» та анексії Криму першими кроками сепаратистів та їх московських кураторів було вилучення із шкіл підручників з історії України. Немає матеріалу з української історії в тих ерзац-курсах, які вводяться на окупованих територіях: «Історія Вітчизни», під якою розуміється Російська Федерація; «Історія Донецького краю», де Донбас зображується як «ісконно руська земля» та ін. У «Історії Криму», створеній у Москві, кримським татарам, як корінному народу півострова, відмовлено у їхньому праві на історичну батьківщину.

У новопосталих умовах учені Інституту історії України НАН України вкотре мають виконати своє завдання — засобами історичної дидактики цементувати українську державність, стверджувати соборність українських земель.

Документи і матеріали

1. Іваненко В., Удод О. «Про минуле заради майбутнього»

(рецензія на підручник з новітньої історії України Ф. Турченка (К.: «Генеза», 1995)

7 грудня 1995 р.

Побачила світ друга частина підручника з новітньої історії України (Київ: Генеза, 1995).

Книга рекомендована Міністерством освіти для одинадцятикласників середніх шкіл. Автори підручника — відомі історики, професори Ф. Г. Турченко, П. П. Панченко і доцент С. М. Тимченко. У книзі досліджується період з 1945 по 1995 роки, вона є логічним продовженням першої (1917–1945 рр.), випущеної тим же видавництвом у 1994 р. (Ф. Г. Турченко).

Оригінальний структурою і змістом підручник написано в контексті сучасного осмислення подій та явищ української історії повоєнної доби. Значне місце приділено аналізу й висвітленню тих складних і суперечливих процесів в Україні, безпосередніми свідками й учасниками яких стали ми самі після розпаду СРСР. І це, безумовно, дуже важливо, оскільки узагальнюючих матеріалів з питань життєдіяльності незалежної Української держави явно мало.

Авторам рецензованого видання багато в чому вдалося уникнути кон'юнктурної «каруселі» й правдиво відтворити основні віхи української історії другої половини ХХ століття, що засвідчує високий рівень їх професіоналізму.

Підручник цікавий і тим, що в ньому фактично поєднуються хрестоматійна і текстова частини, що становлять ніби єдине ціле, доповнюючи одна одну. При цьому вміло підібраний і згрупований документальний матеріал служить додатковою аргументацією аналітичному викладу, основним положенням та висновкам, викладеним у розділах. Цінно й те, що він подається в тексті мовою оригіналу і тим надає «особливого аромату» тому часові, про який йдеться в документі.

Добре структурованим і продуманим є методичний апарат підручника. Зокрема, вдало сформульовано більшість запитань і завдань. Усі його розділи доповнені рубрикою «Запам'ятай ці дати», котра являє собою хронологічну таблицю основних подій, що відбувались в Україні. Наприкінці вміщено термінологічний словник слів та понять, які потребують відповідного пояснення та тлумачення.

Отже, є всі підстави вважати нове навчальне видання цікавим і вагомим надбанням української історіографії, цінним посібником для випускників та вчителів, яке в загальних рисах відповідає вимогам нашого сьогодення, потребам формування правдивої історичної свідомості сучасного покоління українців.

Підручник не позбавлений недоліків та упущень. В першу чергу це — завеликий його обсяг, як і першої частини, перевантаженість окремих розділів фактичним матеріалом, захоплення суто науковим, академічним стилем викладу, що інколи утруднює сприйняття й засвоєння. На нашу думку, це чи не найсерйоз-

ніший авторський прорахунок, що підтверджують, до речі, відгуки вчителів-практиків і учнів. Є в ньому і ряд спірних положень, недостатньо обґрунтованих тез і висновків.

Крім того, викликає подив оформлення підручника. Незрозуміло, чому не вказано тираж. Неясно також, якими міркуваннями керувались видавці, не оприлюднивши на останній сторінці повністю (як це загальноприйнято) прізвища, ім'я та по батькові авторів, хоч рецензентів згадано двічі. Натомість на стор. 4 внизу поруч з міжнародною індексацією вказується Міністерство освіти України і далі: «Видавництво «Генеза», художнє оформлення». Хто ж все-таки є автором оформлення і самого підручника? На жаль, такої інформації не подано, що можна, певне, вважати звичайнісіньким порушенням прав справжніх авторів.

У книзі є інші непорозуміння. Не зовсім продумане художнє оформлення палітурки з нагромадженням фотоілюстрацій Дніпрогесу, духовних символів і навіть портрета колишнього президента України.

Проте ці та інші зауваження не мають принципового характеру. Підручник вдавня, він потрібен школі і його варто було б перевидати, врахувавши, по можливості, вказані побажання.

Зоря. — 1995. — 7 грудня. — № 140.

2. Висновок комісії, створеної в Інституті історії України НАН України у зв'язку з депутатським запитом В. Куз'єва і Є. Краснякова

16 травня 1997 р.

Зауваження комісії зводяться до кількох позицій, які охоплюють зміст підручників, зміст депутатського запиту і можливі даліші дії в ситуації, що склалася.

1. Депутати справедливо відзначають, що навколо змісту підручників ведеться дискусія як на сторінках газет та журналів, так і в учительських колективах, серед вчених-істориків. Не сказано тільки, що є позитивні відгуки, як і негативні. Їх запит відноситься до числа негативних. Нам здається, що полеміка набула надто політизованого вигляду з обох сторін.

2. Критика підручників у депутатському запиті дуже гостра, але не конкретна, що виключає оцінку пред'явлених автором підручника вад. Депутати мають рацію в одному: історичні події у шкільних підручниках треба викладати без емоцій, спокійно і неупереджено.

3. У депутатському запиті вказано, що фальсифікації минулого України тяжким тягарем звалюються на плечі підростаючого покоління і деформують його свідомість. Проте, не вказуються конкретні випадки фальсифікацій. Відомо тільки, що в радянській історичній науці до 1991 р. панували історичні схеми, нав'язані сталінським курсом «Історії ВКП (б)». Автори вказаних підручників відмовилися від них, тому ці схеми фальсифікували історичну науку. Цю відмову не можна вважати фальсифікацією.

4. Видавництво «Гене́за» готує нове видання вказаних підручників. Ми готові взяти участь в їх апробації, за домовленості з Міністерством освіти.

5. Питання про заборону користуватися підручниками не може стояти. Підручники повинні бути різні, альтернативні, конкурентні. Вони повинні спиратися на факти, бути доказовими, об'єктивними. Нав'язувати новому поколінню власні погляди неможливо.

Голова комісії
заступник директора Інституту історії
України НАНУ
доктор історичних наук, заслужений
діяч науки і техніки України

С. Кульчицький

Завідуючий відділом історії
української революції,
доктор історичних наук, професор

В. Верстюк

Завідуючий відділом історії
української культури,
доктор історичних наук,
заслужений діяч науки і техніки України

В. Даниленко

Завідуючий відділом історії Другої
світової війни, доктор історичних наук,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор

М. Коваль

*Турченко Ф. Україна — повернення історії.
Гене́за сучасного підручника. — К.: «Гене́за», 2016. — С. 60.*

3. Удод О. «Повернути підручник у сім'ю»

26 вересня 1997 р.

Почався навчальний рік і знову з'явилася проблема забезпечення учнів підручниками. Підручник — справа державна, політична. Хороший, добротний підручник, достатня кількість необхідної літератури — запорука успішного навчання.

Система безплатного забезпечення учнів підручниками була закріплена Конституцією 1978 року і діяла до прийняття нової Конституції України (1996 року), маючи на меті дати кожному учневі 2 комплекти книг: один для домашнього користування, а другий — для роботи в кабінеті.

Але життя показало, що ця система перестала спрацьовувати. З року в рік не виконується в повному обсязі державне замовлення на видання підручників. Якщо проаналізувати цей стан на 1 вересня по Дніпропетровській області, починаючи з 1993 року, картина така: 1993/1994 навчальний рік — надійшло на 1 вересня тільки 20% підручників, 1994/1995 — 30%, 1995/1996 — 45%, 1996/1997 — 27%, 1997/1998 — 8%.

Дійсно, така ситуація постійно створює дефіцит навчальної книги в школах. Так, за результатами інвентаризації фондів навчальної літератури, в шкільних бібліотеках області налічується 6 230 000 діючих підручників. Не вистачає близько 2 млн. Серед них — 1 500 000 для українських шкіл, 500 000 — для російських. Управління, відділи освіти області постійно знаходили шлях поповнення шкільних бібліотек навчальною літературою через видавничий відділ, співробітництво з видавництвом держуніверситету, завезення підручників із західних областей України, оперативний перерозподіл між районами.

Але це не покриває дефіциту, який створився протягом декількох років.

Виконання Постанови Кабінету Міністрів №1031 від 31. 09. 96 р. «Про встановлення плати за користування підручниками в загальноосвітніх школах» ще повніше виявило проблеми забезпечення шкіл навчальною літературою:

- підручників гостро не вистачає;
- в деяких випадках один підручник використовують 2–3 учні;
- учням видаються морально застарілі книги та підручники, не придатні до користування за санітарними нормами (брудні, пошарпані, без сторінок). Вони повинні бути списані, але цього робити не можна: підручників не вистачає;
- використовуються ксероксні підручники — сірі книжечки з невиразними блідими ілюстраціями. Це все породжує в школах небажаний конфлікт між учнями, вчителями, батьками, керівниками шкіл, бібліотекарями.

Непоодинокі сьогодні звернення у відділи нашого управління керівників закладів, батьків, учителів області, які пропонують введення платних підручників. Активно продавались цього року завезені магазином «Школяр» (м. Дніпропетровськ) підручники, надруковані видавництвом «Освіта».

Життя показує, що найкраще бережуть власну книжку. Досвід шкіл області це підтверджує. Наведу один приклад шкіл міста Тернівки, де закуплені учнями хрестоматії з української літератури вже чотири роки зберігаються в ідеальному вигляді і передаються із рук в руки наступним класам. Адже при діючій сьогодні системі безплатного забезпечення втрати по отриманих підручниках за 4 роки становлять 10–25%, а у великих містах і районах навіть більше.

Нині в період реформування освіти шкільна бібліотека повинна бути потужним потенціалом для підвищення ролі школи в соціальному вихованні підростаючого покоління, центром забезпечення вчителів, учнів необхідною інформацією щодо вдосконалення шкільного навчання і виховання. Але сьогодні 90% часу роботи бібліотеки витрачається на видачу і прийом підручників, на організацію роботи постів дбайливих, проведення рейдів перевірки стану збереження книги, па пошуки книг, яких бракує.

З урахуванням сьогоднішнього фінансово-економічного становища в країні вважаємо, що для поліпшення ситуації потрібно здійснити поступовий перехід на платні підручники. Вартість підручників, які уже багато років видаються учням безплатно, обходиться державі у чималі кошти. Тільки витрати на доставку книг на місця по області складають на рік 2 млн. гривень.

Сьогодні в школах найбільший дефіцит літератури для 10–11 кл. З цих класів і необхідно почати з першого вересня 1998 року перехід на платні підручники. Випускник школи повинен мати сучасний добротний підручник, насамперед такий, який служитиме для подальшого навчання, підготовки до вступу у вищі навчальні заклади чи технікуми.

Особлива увага повинна бути приділена дітям спеціальних шкіл-інтернатів, сім'ям, які сьогодні знаходяться в матеріальній скруті. Тут забезпечення підручниками держава повинна взяти на себе. Матеріально забезпечена частина сімей зможе придбати навчальну літературу для дітей за власний кошт.

На нашу думку, підручники необхідно видавати кожен рік комплектами, і найголовніше — за доступною для батьків ціною. Потрібно встановити тверді державні націнки на навчальну літературу з урахуванням витрат на доставку.

Передусім слід видавати підручники для масових шкіл, які частіше використовуються і необхідні для виконання базового компоненту та паралельно альтернативні, а також підручники для ліцеїв і гімназій.

Вважаємо за доцільне організувати в області видавництва, які за умови надання пільгових кредитів взяли б на себе друкування тиражів підручників для шкіл регіону. Визначення потреби в книгах, їх продаж потрібно проводити через опорні книгарні під керівництвом місцевих органів освіти.

Перебудова діючої системи — копітка робота і потребує часу, взаєморозуміння з боку батьків, керівників шкіл, вчителів. Але позитивні результати цієї роботи прийдуть неодмінно.

4. Кульчицкий С., Удод А., Мироненко В., Малаховский В.
«Мы — страна с непредсказуемым прошлым (О преподавании
истории в школе)». Круглий стіл у редакції газети «День»

5 січня 2002 р.

Истина скорее и легче рождается, когда встречаются люди разных, в чем-то даже полярных политических взглядов. Одна мысль объединяла всех участников «круглого стола» «Дня», посвященного проблемам школьного исторического образования, и в первую очередь, учебникам истории: важно, чтобы молодой человек, школьник, изучая противоречивые, трагические страницы истории Родины (будь то Хмельнитчина, эпоха Мазепы, или Великая Отечественная война) — не сказал приблизительно так: «А что мне до этого? Ну, были воины ОУН–УПА героями или предателями, коллаборантами — мне это безразлично. Я не хочу в этом разбираться в принципе. И вообще, до меня не было ничего». Помните, что говорил в 1878 году «железный канцлер» Отто фон Бисмарк: «Мощь Германии не в немецких пушках и не в немецких железных дорогах, а в немецком народном учителе». Несмотря на все «поправки» на совсем другое время и другую страну — эта мысль для нас абсолютно актуальна. Патриотическое воспитание и уважение к своему государству приходит к людям прежде всего через историческое знание. Какой должна быть реакция историков на вызовы времени, насколько ощущаем мы, наблюдая за процессами создания государства в Украине, что наше государство развивается в русле общего всемирного исторического процесса? Ответы на эти вопросы вместе искали: профессор, доктор исторических наук, заместитель директора Института истории Украины НАН Украины Станислав КУЛЬЧИЦКИЙ, доктор исторических наук, главный редактор издательства «Гене́за» (основная продукция которого — учебники и пособия) Александр УДОД, народный депутат Украины, историк по специальности Виктор МИРОНЕНКО и заведующий кафедрой общественных наук лицея №142 (г. Киев) Виталий МАЛАХОВСКИЙ.

Станислав КУЛЬЧИЦКИЙ:

— Для научных работников Института истории Украины НАН Украины школьные учебники стали одним из самых значительных направлений работы с конца 80-х годов, еще во время существования СССР, когда появился первый полноценный учебник по истории Украины. Мы этот учебник и сделали; он вышел в 1991 году. Раньше у нас были учебники по истории Украины на 30 учебных часов; это было только историческое краеведение. А изучалась в школе полноценно, 2–3 раза в неделю, как ключевой предмет — история СССР; практически же — история России с выделенной конкретикой по Кавказу, Средней Азии, Украине... И тогда (этому положило начало политбюро ЦК КП Украины) создали комплексную комиссию (в основном, из научных работников), которая должна

была изучить проблему преподавания и пропаганды исследований по истории Украины, публикаций на конкурсной основе. Комиссия работала, программу утвердили; но вскоре и партии не стало. Тем не менее программа фактически выполнялась, так как была ко времени и нужна людям. По всем ее параметрам многое сделано, в том числе подготовлены такие издания, как 10-томное собрание сочинений М. Грушевского «Історія України-Руси»... За эти 10 лет в нашем институте квалифицированными специалистами сделаны учебники и по истории Украины, и по всемирной истории. Возникла проблема — как в них разобраться? Вместо старых исторических мифов появились новые, с которыми трудно бороться, так как они льстят национальному самосознанию.

Важен опыт преподавания истории в европейских странах. Мы говорим, что хотим в Европу — надо заимствовать лучшие стандарты. Недавно увидел возле метро магазинчик с названием «товары из Европы», а там — «секонд-хэнд». Нам таких «товаров» не нужно! Но опыт Европы помогает; Совет Европы профинансировал ежегодные собрания учителей истории, научных работников в Украине. Мы увидели, что издается, изучали программы — не все можно позаимствовать! В чем-то мы лучше; у европейцев история подается на более примитивном уровне. Почему — это другой вопрос.

Хочу остановиться на идеологических спорах вокруг преподавания истории. Авторы критикуют с тех или иных позиций, причем не обязательно только со стороны левых партий. Я не хочу сказать, что надо придерживаться линии между крайними направлениями; ибо это — сугубо политическая линия. Мы стремимся к деполитизации, деидеологизации преподавания истории. Это не означает, что не должно быть методологии, так как с примитивным позитивизмом подходить к истории нельзя. **Я не хотел бы призывать учиться только по Грушевскому. М. Грушевский, конечно, великий историк, но первый том «Історії України-Руси» опубликован во Львове еще в 1898 году. За это время во всем мире очень многое изменилось. А школа анналов, а теория А. Тойнби, а настоящий марксизм? Учитывая последние достижения, надо не опускаться к политике, обслуживающей только сегодняшний день.** Больше всего переживает старшее поколение — в современных учебниках истории «все не так, все неправда, все не годится». Я отвечаю так: «А кто сказал, что в учебниках сталинских времен все — правда?». Ко мне пришел документ, подписанный четырьмя народными депутатами Украины от фракции КПУ, адресованный Председателю ВР Украины, где речь шла об исторических сюжетах, связанных с Великой Отечественной войной; чтобы эта проблема стала более понятной для широкой общественности, мы и решили встретиться в газете «День», которую читают, уважают и у нас, и за границей.

Александр УДОД:

— По первой специальности я учитель истории (в конце 70-х — в начале 80-х годов); потом я больше работал со студентами, с учителями в сфере образования. Честно скажу — мне стыдно за те уроки истории. Они сводились (особенно на

современные темы) к заучиванию цитат из очередного партийного съезда. Учебники истории строились по одному образцу — наметили директивы на очередную пятилетку: «будет произведено, будет выращено». Не было анализа: как же все практически реализовывалось? Такую историю мы давали ученикам, что оборачивалось двойными стандартами, двойной моралью. Меня ученики спрашивали: «А как нам отвечать: так, как надо, или так, как я думаю»? Поэтому нам необходимо переосмыслить не только историческую науку, но и состояние исторического образования, так как в нем концентрируется квинтэссенция самой науки, польза ее для народа, для молодежи, а возможно — и вред. Об этом в свое время писал Фридрих Ницше.

Я хочу поздравить газету «День» с первой годовщиной создания отдела «История и «Я», который готовит тематическую страницу (у меня есть почти все полосы с вашими публикациями). Считаю это дело необходимым, полезным; его должны подхватить и другие СМИ. У нас первое, что хромает в сфере науки и образования — пропаганда исторических знаний. Мы почему-то считаем, что это приведет к политизации общества, начнутся ненужные межпартийные споры. А не будет пропаганды — население, особенно молодежь, не будет заинтересовано в изучении истории своего народа. Еще не утверждена концепция исторического образования. В 1993 году представлялся проект авторов из киевского Национального педагогического университета им. Драгоманова. Второй проект — в 1995 году, разработанный коллективом под руководством профессора С. Кульчицкого. Рассматривались обществоведческие проекты. К сожалению, они не были утверждены. Сегодня (начало 2002 г.), есть надежда, будет реализована третья попытка. В профессиональном журнале «История в школах Украины» обнародовано шесть вариантов концепции. Концепция должна отвечать сложившимся в обществе реалиям. Историческое образование должно ориентироваться на традиционные ценности цивилизации...

История как наука, и в особенности как школьный предмет, очень специфична и резко отличается от других школьных предметов. Я не слышал, чтобы подобные дискуссии проводились среди химиков, физиков... А у нас же подвергается сомнению практически все — от содержания до методики урока. Все считают себя в этой сфере профессионалами. К сожалению, интерес к истории поднимают непрофессионалы. В частности, речь идет и о дискуссии вокруг некоторых страниц истории Второй мировой войны и Великой Отечественной войны, обнародованных в известных публикациях Суворова (Резуна).

Содержание исторического образования аккумулируется в двух основных ипостасях. Это — программа, по которой работают в нашей школе, и учебники, которые должны быть по законодательству написаны в соответствии с программами. Украина — единственное государство среди стран СНГ (кроме России — она вне конкуренции, там остались и все кадры историков-методистов, и полиграфическая база), создавшее полный комплект учебников по истории своей страны. И сейчас они более или менее отвечают европейским стандартам (это

касается и полиграфии, и оформления, и соответствия санитарно-гигиеническим нормам). Создание учебников — на самом деле самостоятельная, отдельная отрасль знаний. Есть немало требований в отношении стандартов, содержания, работы с авторами. Учебники, особенно по истории — слишком уязвимы для критики. Но ведь современные учебники по истории получили благоприятные отзывы Министерства образования, большинства педагогов, отображают и реализуют альтернативный подход — обязательный компонент построения исторического образования. Нельзя соглашаться с тем, чтобы история снова вернулась в старое, так называемое официальное русло.

Когда я еще был завотделом образования, попал на урок изобразительного искусства. Учитель рисования использовал такой методический прием — в центре аудитории установил вазу (имитацию под античную), а детей рассадил вокруг, причем не только вокруг. 12 учеников было в аудитории и смотрели на один предмет, рисуя его с 12 точек зрения. Закончился урок, и все рисунки он выставил. Одна и та же ваза в 12 ракурсах. Пусть 10 детей будут склоняться к большинству, 2 — займут противоположную позицию. Но это их позиция; мы должны уважать достоинство, мнение и своеобразие мировоззрения каждого человека. И если мы отважились на закрепление в Конституции (ст. 15) отсутствия в Украине государственной идеологии, то должны вслед за этим признать невозможность реализации официальной истории, государственной точки зрения.

Виктор МИРОНЕНКО:

— Я хочу выразить признательность редакции и всем присутствующим за этот «круглый стол», потому что истину можно познать только тогда, когда сталкиваются разные точки зрения. Частично согласен с выступлениями моих коллег. Да, нам надо обеспечить в значительной мере деидеологизацию. Ни в коем случае мы не должны создавать официальную историю. У нас сейчас многоукладная экономика, многопартийная система, и это — навсегда. С приходом левых, что же, должна быть одна история, а правых — другая?

Я преподавал историю в 70-х и 80-х годах, не был членом партии, хотя мне предлагали вступить в нее. Я считал себя свободным, но всегда разделял коммунистические идеи, и когда говорят, что в нашей истории все было плохо — не соглашусь. Да, были значительные недостатки. Говорилось, что, дескать, пятилетки в учебниках отражались — и слава Богу. Пятилетки действительно в основном выполнялись, было движение общества вперед — во всех сферах жизни. Вы все, наверное, помните — в 50-е годы на велосипедах катались; в 60-е — на мотоциклах, 70–80-е — автомобиль не проблема. Жизненный уровень повышался. Да, были репрессии — справедливые и несправедливые. В любом государстве есть подрывной элемент. После 11 сентября в США осуществляются репрессии и будут осуществляться — особый военный суд создали. У нас были противники социализма и Союза, стремившиеся использовать подрывные средства. Они добились своего и ликвидировали Союз. Но было много и несправедливых репрессий, о которых я говорил на уроках. Причина — карьеризм тех людей,

которые проникли в партию. Я преподавал как считал нужным, не боялся, и меня никто не тронул; направлял письма Брежневу, указывая на недостатки в обществе... У нас была человечность в преподавании истории. Сейчас и в обществе, и в истории просматривается аморальность.

Европа в основном социалистическая, двигаться надо к социализму, к союзу республик. В Европу надо нам идти? Грустно такое слышать; мы и так в Европе. Надо ориентироваться на интеграцию в мировую экономику и получать от этого как можно больше пользы для народа, а не для отдельных лиц. Очень большую тревогу у людей вызывает то, что, например, в учебниках всемирной истории для 11 класса под редакцией Буракова и др. авторов (2001 года, издательство «Гене-за»), в учебниках Бердичевского и др. авторов (1998 года, издательство «Премье-ра») — начисто вытравлено определение «Великая Отечественная война». Разве война не была великой? Огромные жертвы, масштабы войны. Разве война не была отечественной? Украинцы, русские, белорусы — все вместе защищали свое отечество. Большое пожелание авторам учебников — все же отразить это. Очень больно ранит, вызывает тревогу и попытка как-то осветить деятельность ОУН–УПА. Разве авторы не знают о том, что ОУН–УПА создавалась под эгидой фа-шистской Германии? В п. 3 Акта о провозглашении Украинского государства 29–30 июня 1941 года сказано: «Новообразованное украинское государство будет тесно сотрудничать с национал-социалистической великой Германией, которая под руководством своего вождя, Адольфа Гитлера, создает новый порядок в Европе и мире». А «новый порядок» — это уничтожение народов. Только украинцев ОУН–УПА уничтожено 40 тысяч! Уничтожались десятки, даже сотни тысяч поляков, евреев... Разве не известно, что дивизией СС «Галичина» командовал бригаденфюрер СС Фриц Фрайтаг? Какое общество мы формируем? Фа-шистское, тоталитарное, — или же демократическое?

Александр УДОД:

— Я глубоко уважаю индивидуальную, своеобразную точку зрения Виктора Андреевича. Почти по всем позициям я хотел бы показать свою точку зрения. Вы доказывали, что раньше историческое образование утверждало у детей, у молодежи уверенность в будущем, в том, что есть поступательное развитие общества (с велосипеда пересели на мотоцикл и т. д.). А если бы мы сравнили жизненный уровень в Украине и в СССР, и то, как жили простые люди (не говорю — капиталисты) в Западной Европе, то сравнение было бы не в нашу пользу. **Категорически не согласен с тем, что репрессии «были справедливые и несправедливые».** К понятию «репрессии» эпитет «справедливые» никак не может быть применен. То, что мы видим в США — это не репрессии, а противодействие на основании закона, не незаконные «тройки», как было в СССР. Вы говорили, что были некоторые недостатки в нашей истории, объясняющиеся только карьеризмом некоторых политических, государственных лидеров. Но причины другие, более глубокие. Система строилась на античеловечной моноидеологии. Анализирую учебники старые и новые; там не было человека, только

схемы — производительные силы, производственные отношения, империализм, капитализм против социализма. А где конкретные люди с конкретными биографиями, с их судьбами? Нет истории повседневности, где главным действующим лицом станет человек, а не партии, государства, народы в целом.

Что касается конкретно проблем, затронутых в обращении депутатов. У меня есть книга, которую вы упоминали («Всемирная история» Буракова... этого года), и 4-е издание Турченко, («Новейшая история Украины», тоже 2001 г.). Недоразумения возникают иногда по простой, банальной причине — от взаимной неосведомленности. Ответом на запрос было специальное письмо Министерства образования, где говорилось о том, что Великая Отечественная война как составная часть Второй мировой войны должна рассматриваться в школах и должна быть отражена в учебниках. Вот новая редакция программы 2001 года. Здесь, посмотрите, раздел: «Украина во время Второй мировой войны». А вот раздел: «Начало Великой Отечественной войны». Учебник Турченко оперирует понятием «Великая Отечественная война» (стр. 2 — и здесь дословно фраза — «Эта война была Великой Отечественной, то есть справедливой, освободительной»). Эту страницу из исторического образования никто не вычеркивал и вычеркивать не собирается! Но надо не забывать и события, произошедшие с 1 сентября 1939 г. по 22 июня 1941 г. Советский Союз принимал в них участие. 17 сентября перешли границу Польши, оккупировали большую часть Польши, польских военнопленных расстреляли. А как вы оцените совместный парад фашистских немецких войск и Красной армии в Бресте в сентябре 1939 года? А договор между фашистской Германией и Советским Союзом, подписанный 28 сентября 1939 г. и называвшийся «Договор о дружбе». И еще раньше, 23 августа — Пакт и Секретные протоколы к нему. А как оценить войну СССР с Финляндией? Так что, Вторая мировая война со стороны СССР была только справедливой, освободительной? Совсем другая ситуация с положением, ролью Украины. Здесь трагедия нашего украинского народа, общество не было однородным в идеологическом плане. В Украине действовало движение сопротивления, как и во всех государствах, воевавших с фашистской Германией — Франции, Польше... Но оно было неоднородным — советские партизаны, националистические формирования. Мы не можем вычеркнуть из истории и 400 тысяч людей, сражавшихся с оружием в руках на стороне ОУН–УПА (и 280 тысяч советских партизан — сравните цифры). Абзацы из документа, оглашенного 30 июня 1941 года, которые вы называли, были почти перефразированы из договора между Советским Союзом и Германией, подписанного 28 сентября 1939 года.

Виктор МИРОНЕНКО:

— Действительно, ошибки советского правительства в тот период были и надо обязательно на них указывать в учебнике...

Александр УДОД:

— Ошибки или преступления?..

Виктор МИРОНЕНКО:

— ...Ну, это кто как расценит. 1939 год — присоединение Западной Украины — преступление это или ошибка? Единую соборную Украину ведь Сталин дал. Что было в нашей Украине и что есть? Сейчас по сравнению с 1990–1991 г. — упадок в экономике, культуре. Не было, дескать, человечности. А Ковпак разве не великий, не прекрасный человек? Но почему исчезает эта фамилия из учебников?

Виталий МАЛАХОВСКИЙ:

— Я заведующий кафедрой общественных наук, преподаю в 9–11 классах лицея №142 — это одно из элитарных государственных учебных заведений. На сегодня учебник меня как учителя полностью устраивает, так как там есть эти различные точки зрения. **Разнообразные учебники из разных регионов Украины дают возможность учителю и ученику выбрать тот контекст, который ему больше подходит. Но познать историю можно только тогда, когда ученик будет пользоваться определенными источниками.**

Гражданин Украины должен осознавать корни своего государства и его место среди человечества. У нас многонациональное общество, кроме того, надо относиться толерантно к людям из других стран мира, к их истории. Мы ведь знаем сложные моменты в общей истории поляков и украинцев, россиян и украинцев. Но были и положительные моменты.

Недавно мы провели Всеукраинскую молодежную конференцию с учениками, студентами из разных регионов Украины о трагических страницах из истории еврейского народа времен войны. Мы учитываем, что по Конституции ни одна идеология не может быть господствующей. Часто общаемся и сотрудничаем с ветеранами Великой Отечественной войны. Изучая рейды Ковпака, мы не должны забывать, что Москва, центр создавали специальные воинские подразделения Ковпака, Медведева. Это была защита прав той страны — СССР. Но ученики должны знать и о действиях националистов — мельниковцев, бандеровцев, бульбовцев... Мы живем в той стране, за программу независимости которой националисты шли на смерть. Кого они брали в союзники — этот уже другой вопрос. Современная молодежь в основном работает с компьютерами. Их надо использовать на уроках. Недостатки аппарата учебника: когда речь идет об изложении темы, должны быть и вопросы на закрепление. Нужно больше иллюстраций. Есть разные принципы построения материала — курсив, выделение основных вопросов, заложенных в тему, черным шрифтом. Программа — государственный стандарт, ее нельзя как-то корректировать, но в рамках программы учитель имеет возможность строить свои заключения. Он может по 12-балльной системе поставить такую оценку и перед учеником такие задачи, что он начинает работать творчески. В советские времена были хрестоматии, а ребенок ведь не может работать, как учитель или научный работник с архивом. База источников не должна быть выборочной и зависимой от мнения автора. Документы надо подавать в хронологической последовательности.

Александр УДОД:

— Сейчас в Европе есть современные подходы к освещению истории. Например, методологическая школа деромантизации истории, показывающая войну как трагедию, народное горе. С какой бы стороны мы ее не рассматривали — это ненормальное явление в истории человечества. И нам в изложении истории войн надо описывать не только военные операции, действия полководцев, но и то, как война отражалась в сознании людей. Я не увидел реваншизма в современных учебниках по истории Германии. Наоборот — идет изложение темы с позиции деромантизации. Рассказ о войне начинается с конкретных документов, писем с фронтов. И там пишут, какая это трагедия — ужас, убийства и т. д. Если таким образом показать историю украинцев в годы войны, это будет тройная энергия, ибо такую ситуацию, в которую попали украинцы, в годы войны никто не переживал. Германия официально давно извинилась за преступления фашизма, побратались все стороны, воевавшие между собой во Франции, в Польше. Почему мы, украинцы, не можем признать участия военных действий воинов ОУН–УПА? Откуда у нас такая злость друг на друга?

Вторая тенденция, весьма интересная в современной европейской истории — это поворот к истории повседневности. Нужно помочь ученикам самостоятельно углубляться в исторические процессы, через судьбу человека. Детей больше всего интересует, как изменялся быт людей, бытовая техника, одежда... Третий методологический вывод из нашей дискуссии. Это мое субъективное видение, но деидеологизировать историю, как науку, так и историческое образование, невозможно. Суперзадача органов образования и авторов учебников — не впутаться в моноидеологию.

В Институте педагогики Академии педагогических наук создана в этом году впервые в Украине лаборатория современных наук, где прошло собрание, на котором проанализированы учебники. Там отслеживают, отвечают ли они нормам, смотрят длину строки, качество бумаги, иллюстраций... Это не контроль за идеологическим содержанием, а контроль за дидактическими требованиями к построению программы.

— Вопрос к уважаемым историкам. Мы сегодня говорили об учебнике, о его деидеологизации. А как быть с тем человеком, который должен преподавать по этому учебнику? Ведь у него же есть определенные политические взгляды, он придерживается определенной идеологии.

Александр УДОД:

— Я уже несколько лет преподаю в университете «Основы педагогического мастерства». Я говорю студентам: есть Конституция, есть наша программа, и ваша, будущих учителей, точка зрения. Суперзадача современного учителя-историка — дать ученикам разные точки зрения, чтобы они сами определились, что больше отвечает исторической правде и современным оценкам. Суть 12-балльной системы не в цифрах, а в том, что это положительная оценка; нет сегодня в школе отрицательной оценки.

Виктор МИРОНЕНКО:

— Я согласен, что должны быть отражены разные позиции. Учителю, естественно, надо честно говорить о своей позиции. Не выпячивая ее, не давя на учащегося, не «вытаскивая» из него желательный ответ. Пока у нас в учебниках не хватает объективности в отношении Великой Октябрьской социалистической революции и Великой Отечественной войны. Великая французская революция и последующие революции привели к тому, что уничтожено было более половины мужского населения Франции, и несмотря на это Великая французская революция ежегодно отмечается в стране как праздник. А у нас Великая Октябрьская социалистическая революция сводится к какому-то ужасному явлению и не отмечается. Хотя это событие способствовало великому движению вперед не только нашей страны, но и всего мира. И примирение бывает разное. Государственных преступников, тех, кто истязал людей во время Великой Отечественной войны во всех странах не прощают. Иначе мы плюнем на память тех, кто сражался за независимость нашей родины против фашизма.

— Это прекрасно, что вы имеете конкретный практический опыт педагога. Вот вы убеждены, что ОУН — организация, созданная под эгидой фашистов и служившая им. С другой стороны, вы знаете, что ОУН создавалась в 1929 году, когда фашисты в Германии не были у власти. Будете ли вы говорить об этом факте своим ученикам? Вы знаете, что ряд достаточно видных членов руководства ОУН были казнены фашистами (назову только О. Ольжича и Е. Телигу). Как вы будете говорить об этом, будучи убеждены, что они тоже были прислужниками фашистов?

Виктор МИРОНЕНКО:

— Если эти люди действительно сражались за народ Украины, за Украину, и погибали в фашистских застенках, то это — герои. Но если они били по советским войскам, по Ковпаку, убили Кузнецова, смертельно ранили Ватутина — освободителя Украины — разве мы можем их как-то оправдать?

Александр УДОД:

— Все военные преступники давно уже наказаны. Еще в 1944—1945 годах, а сколько процессов было в 50-х годах. Мы ведь не говорим о военных преступниках, речь идет о рядовых участниках; они были заложниками сложившейся ситуации.

Виктор МИРОНЕНКО:

— Мне говорили, что Кульчицкий, извиняюсь, прямо говорю — это националист. И я пришел в «День» и хотел посмотреть в глаза этому националисту: но, скорее всего, он человек ищущий. Я очень надеюсь, что мы найдем что-то общее, понимание, наконец.

Станислав КУЛЬЧИЦКИЙ:

— Дискуссия пошла в двух направлениях. Первое — оценка определенных конкретных фактов либо исторических эпизодов. Мы, я думаю, ничего здесь не изменим. А второе, более профессиональное — в целом об учебнике. Какие

учебники покупать, какими они должны быть? Я трижды работал в Германии, в Брауншвейге, где есть единственный в мире научно-исследовательский институт школьного учебника. Действительно, история — очень опасная наука, потому что она используется политиками. Мне очень приятно, что есть и у нас лаборатория современных учебников. Виталий Степанович говорил относительно электронного учебника, и я хотел бы высказать пожелание издательству «Генеза», специализирующемуся на учебниках, чтобы оно не забывало: к учебникам должны сразу готовиться и электронные носители. Надо идти от концепции исторического образования к стандартам, от стандартов — к программам, от программ — к учебникам.

Виталий Степанович говорил о первоисточниках. Мы сейчас готовим большую книгу о терроре и терроризме в Украине XIX–XX столетия. Привлечен широкий круг сотрудников, научных работников. Я видел некоторые тексты, фотографии. Есть фотография, на ней человек, фамилия его мне ничего не говорит. Но это тот человек, по предложению которого начали готовить отряды чекистов. Понятно, для чего. И я знаю документы СБУ о создании отрядов СБ ОУН — службы безопасности ОУН — в форме советской армии... Я в этом году дважды был в Польше — в Люблине и Варшаве, и там мы поднимали сложные вопросы польско-украинской истории. Для поляков коммунисты и националисты — это тоже враги. Вы себе представьте положение населения, среди которого действовало три лагеря: ОУН–УПА, Армия Крайова, Красная армия. А потом все это оседало, становилось первоисточником — а какой это первоисточник? Мистификация происходила в момент рождения правды. И не надо никогда забывать, что и в советской армии были преступники; человек с автоматом никем не контролируется. Я хочу сказать о том, что с источниками надо вести себя очень аккуратно. На учителя большая ответственность, но он изучает такую науку, как источниковедение, которая позволяет определить достоверность первоисточника.

Виталий МАЛАХОВСКИЙ:

— По моему мнению, Октябрьская революция — это российский исторический факт, Украины не касается. Потому что в Украине ее не было, насколько я понимаю. Если вы скажете мне, как историк, что так было — то я соглашусь только, если есть такие документы, есть такие организации, которые революцию поддерживали и осуществили в Украине. Еще добавлю: современные учебники 2000–2001 годов отвечают программе, помогают учителю и ученикам, но мешает материальное положение школ. Если бы школа могла иметь 5–6 солидных учебников, проблемы совсем бы не было. У нас эта проблема решена. И мы можем детей учить на разных учебниках, и они уже могут делать выводы.

Виктор МИРОНЕНКО:

— Великая Октябрьская социалистическая революция имела огромное значение не только для России и Украины, но и для всего мира, и закрывать на это глаза — значит попытаться быть слепым по отношению к истории. Мы знаем — гражданская война началась как результат Октябрьской революции. Эта война

проходила на всей территории бывшей Российской империи, и, естественно, касалась Украины. Большинство народа поддержало большевиков.

Александр УДОД:

— Причины всех наших недостатков в создании учебников, в преподавании, в разработке научных программ, их реализации, переиздании историографического наследия и т. п., лежат в экономической плоскости: недостаточное финансирование. Если прикладные науки и ученые этой сферы как-то выживают, находят дополнительный заработок, то мы все видим, в каком состоянии находится академическая наука. Тем паче, те, кто занимается общественными гуманитарными науками. Обращаюсь к Виктору Андреевичу как к депутату Верховной Рады: «Уважаемые депутаты, перестаньте нарушать закон». По Закону об образовании 10% национального дохода должно расходоваться на образование и, по-моему, 4%, в соответствии с Законом о науке и научно-технической деятельности — на науку. Все те основные учебники, которые мы начнем делать в 2002 году, будут делаться параллельно и на CD-ROMax. У нас есть на CD-ROMe на апробации курс лекций по Освободительной войне Богдана Хмельницкого, подготовленный Киево-Могилянской академией при нашем участии. Проанализировали, что есть на рынке — 99% учебников изготовлено в России. Но снова-таки обращаюсь, Виктор Андреевич, к вам как депутату Верховной Рады. Вы знаете, что сегодня 6 фабрик в Украине, которые могут тиражировать эти компакт-диски — все закрыты. По простой причине: Верховная Рада не принимает закон.

— Очень мало научно-популярных изданий вообще, и на украинском языке тем более. На Петровке, на книжном рынке, мы видим 95% книг на русском языке. На экранах телевизоров мы видим дискуссии, интерактивные опросы. Только однажды мы видели на СТБ общенациональную дискуссию по историческим вопросам, как раз по Суворову (Резуну). У нас может быть дискуссия на любую тему — отношение к партиям, Чернобыльская АЭС, футбол и т. п., но исторические вопросы вообще не поднимаются.

Александр УДОД:

— Сегодня мы научились делать красивые книги. Есть «История Киева» (издательский дом «Альтернатива»), подготовленная Институтом истории. По замыслу — идеальная книга, европейский стандарт; стоит 225 гривен. Для кого? Нас сегодня учителя просят: дайте нам книгу. На газетной бумаге, без иллюстраций, в мягкой обложке, лишь бы только содержание было.

— Вот «История украинской культуры», 5000 тираж. Первый том — киевские авторы, второй том — авторы из Львова. 5000 экземпляров — кто это будет иметь? Сколько в Украине школ? 24 тысячи, 7 миллионов школьников. Даже не все школы будут обладать. То есть, интересная книга, обложка, иллюстрации, содержание, но... снова экономика.

Александр УДОД:

— Мы сегодня, когда проектируем какой-то учебник, то начинаем с того, сколько он будет стоить.

Безусловно, мы затронули не все моменты обсуждаемой проблемы, например, практически не говорили о высшем историческом образовании. Это тема отдельного разговора. Мы говорили в основном о средней школе. Господин Удод абсолютно верно сказал, что история — уникальная наука. Если, например, мы будем готовить плохих специалистов по химии, математике — это более чем досадно. Но недостатки и нерешенные проблемы нашего исторического среднего образования — это, в результате, плохие граждане. А тогда не будет ни гражданского общества, ни демократии, ни вообще будущего, ни национального сознания. Хотелось бы все-таки, чтобы и в будущих учебниках, и в методологии не было выхватывания, обобщения и освещения только одних фактов. Надо брать всю совокупность фактов. К сожалению, многие наши учебники грешат именно этим. А если мы сможем это преодолеть, тогда будет выполнена задача — воспитывать гражданина. Именно историческое образование уникально тем, что дает возможность это сделать. Гуманное общество — это такое, где основой основ является достоинство, духовное и материальное благополучие человека, а все другие факторы — это только средства достижения этой цели. История человечества — многотысячелетний путь к такому обществу, и знание истории дает юному человеку уверенность в необходимости приложить и свои усилия на этом пути.

День. — 2002. — 5 січня. — № 2.

5. Дубас О., Удод О., Кульчицький С., Шаповал Ю.

«Підручник — це втілення знань у життя».

Круглий стіл у редакції газети «День»

8 листопада 2002 р.

Кожен, хто хоча б здалека відстежував процес написання, наукового редагування та розповсюдження шкільних підручників, мабуть, погодиться — це винятково копітка, складна та відповідальна справа. Підручникотворення — свого роду мистецтво. А це означає, що воно не терпить дилетантів, людей, позбавлених почуття обов'язку перед нащадками (даруйте за високий стиль) і, крім того, вимагає певної міри таланту.

Київське видавництво «Генеза», яке саме сьогодні відзначає 10-ту річницю своєї праці, спеціалізується насамперед на випуску підручників для середньої школи, блискуче забезпечує безперебійне функціонування життєво необхідного для майбутнього суспільства духовного ланцюга: змістовний підручник — історична пам'ять молодшої людини — громадська відповідальність. Успіх «Генези» пояснюється, крім усього іншого, ще й тісною, плідною співпрацею видавництва з провідними українськими істориками.

В чому сенс історичних знань як таких? Як подолати сумнозвісний підхід «чого изволите» при створенні підручників? Якими є критерії справді якісного шкільного підручника? На ці та багато інших запитань спробували відповісти учасники «круглого столу» в «Дні»: директор видавництва «Генеза» Олексій ДУБАС, головний редактор видавництва, доктор історичних наук Олександр УДОД, шановані в Україні вчені, доктори історичних наук, професори Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ (заступник директора Інституту історії України НАН України) та Юрій ШАПОВАЛ (керівник Центру політичних досліджень Інституту етнонаціональних і політичних досліджень НАН України).

— Газета «День» вітає видавництво «Генеза» з десятою річницею. Ми знаємо, що пріоритетним у вашій діяльності є випуск навчальної літератури. Перефразуючи «залізного канцлера» Німеччини Отто фон Бісмарка, скажемо, що міць України не лише в ракетах, досягненнях у спорті, а й в українському вчителів та видавців. З якими результатами «Генеза» зустрічає свій перший вагомий ювілей?

Олексій ДУБАС: — Назву лише такі цифри: з-під пера авторів виходить щороку близько 100 назв і на сьогодні ми виходимо на рубіж 20 млн. примірників. Лише протягом 2000-го року «Генезою» видано 3 млн. 175 тис. 500 примірників; фактично, кожна десята книжка в Україні була видана нами.

— А серед шкільних підручників, посібників, мабуть, майже половина — видавництва «Генези»?

О. Д.: — Ви знаєте нашу стратегію — доки не освоїмо якісно і кількісно одну з ніш, то не рухаємося далі. Ми починали з історії України, потім були всесвітня історія, біологія, а зараз — українська мова та література, іноземні мови, зарубіжна література. Почали працювати над підручниками для початкової школи: відбувається перехід на нову систему, настав час зайняти нову нішу. Зараз у нас у планах 3-й та 4-й класи. Крім того — довідкова література, ті видання, які потрібно здійснити, хоча вони й не приносять прибутку.

— А от що стосується економіки видавничої діяльності. Ми не раз говорили про це, й хотілося б знати, чи зараз намітилися якісь зміни?

О. Д.: — Нині «Генеза» перебуває в епіцентрі роботи над підготовкою закону про підтримку книговидавничої справи в Україні. Спільними зусиллями цей закон, підтриманий чотирма асоціаціями книговидавців, був поданий навіть від Кабінету Міністрів. Він уже пройшов три комітети: профільний — фінансів і банківської діяльності, комітет свободи слова, духовності та культури. Ми тісно співпрацюємо з фракціями парламенту, і є надія, що на наступному пленарному засіданні після 18 листопада проект закону потрапить до порядку денного.

— Нарешті ми знайшли людей, зацікавлених в існуванні парламентської більшості.

О. Д.: — Я особисто спілкувався з фракціями більшості й опозиції. Принаймні на словах, нас підтримують усі. Якщо цей закон буде прийнятий на п'ять років, то палітра книговидавань значно розшириться. Півтора роки діє «обрізаний» закон; і вже за рік кількість назв збільшилася вдвічі, майже в два рази — наклади.

Ми видаємо книжки здебільшого українською мовою, але не секрет — більшість наших підручників перекладаються російською. Звичайно, українські тиражі набагато більші.

Олександр УДОД: — В Україні 72% школярів навчаються українською мовою, і ми повинні орієнтуватися на такі цифри.

— А хто взагалі видає підручники для національних меншин?

О. Д.: — Є у Львові спеціалізоване видавництво «Світ», що видає такі підручники.

О. У.: — І саме львів'яни підручники наші перекладають. До нас звертаються, і ми даємо дозвіл. Потім видають їх румунською, угорською, польською та іншими мовами.

— Цивілізовані підходи в поданні історії — це справді цікава тема. Україна зараз потребує великої кількості книжок, написаних сучасною мовою. У нас цього тижня був директор Національного заповідника «Чигирин». Ми з великим інтересом слухали про те, що вони роблять власними силами. А потім, коли дізналися, що працівники заповідника знаходять в краківських архівах, то запитали: «А що ж роблять наші академічні інститути?» Тож де вони зі своїми сучасними, цікавими розвідками?

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ: — Ми можемо співставити те, що ми робимо, і що роблять у Росії. Окрема тема — образ України в російських підручниках...

Там України немає. Підручник російський оповідає про одну територію (протягом 600 років), а потім раптом із Наддніпрянщини робиться «перескок» на північ.

— **Може, підручники ці вже «погоджені»?**

С. К.: — Іде відкат російської науки від проблеми «колиски», яка була нібито прийнятною для трьох братніх народів в радянські часи. Іде відкат в дореволюційну епоху, до підручників, в яких взагалі української мови і українців як таких не визнавали. Це врешті-решт не наша проблема. Ми існуємо і впевнені в тому, що ми існуємо. Наш інститут за останні 15 років зробив чимало, працюючи над підручниками з історії України, яких раніше і в природі не було. До нас, здається, 1988 року звернулося Міністерство освіти. Перший підручник з історії України відразу застарів. Ми з Юрієм Івановичем Шаповалом працюємо для «Генези» над підручником уже четвертого покоління. Він повинен бути на висоті і за змістом, і з огляду на відповідність змісту науковим досягненням. Ми ж розробили концепцію історії України. І за оформленням, поліграфією, картографією, методикою — все має бути на новому рівні.

О. У.: — В наступному році, десь до 1 травня, ми їх презентуємо «Дню».

С. К.: — Років вісім у Міністерстві освіти триває робота над освітніми стандартами в усіх галузях. Зараз уже є більш-менш ясне розуміння того, скільки треба відводити на різні предмети годин. І розуміння того, що у нас 12 років навчання, і їх треба заповнити, не збільшуючи навантаження на школяра, а навпаки зменшуючи. Нове покоління підручників слід розробляти саме з 2—3 класів. «Гене́за» працює для всіх класів, тому що поступово від 1-го класу до 12-го будуть здійснюватися абсолютно нові програми, засновані на сучасних стандартах освіти.

— **А чи хто-небудь звертався до Інституту історії, аби впровадити популярні навчальні форми — комп'ютерні програми, створити комп'ютерні ігри на історичному матеріалі, скажімо, «Козаки в Європі»?**

С. К.: — Ви знаєте, було дуже багато пропозицій, але всі вони гинули на стадії фінансового забезпечення. Ми б хотіли бачити наші книги на оптичних дисках. Зараз сільські школи комп'ютеризуються, там практично немає бібліотек, оцей напрям роботи треба просувати на село. Нові підручники слід робити в двох варіантах: і в електронному, і в паперовому. Приклад — книжка «Нариси з історії Києва». Ми почали працювати десь із 1996 року. Автори тут підібрані, на мою думку, надзвичайно вдало. Михайло Кальницький — його знає багато хто з киян, він друкується у пресі років двадцять. Дмитро Малаков — заступник директора Музею історії Києва, також має за спиною більше десятка книжок. Оксана Юркова — співробітниця нашого Інституту історії, має декілька книжок і багато публікацій. Я вважаю, що читати цю книжку не тільки дітям, а й дорослим буде цікаво. На 400 сторінок — 700 ілюстрацій!

Лариса ІВШИНА: — Таких книг потрібно більше, щоб ці знання були всім доступні. Я нещодавно була на вечірці з нагоди відкриття магазину модельєра Джорджо Армани. Він відвідав Софію Київську й сказав, що вражений цими

величезними собором і площею й хоче тут зробити найкраще у світі дефіле. Всі розуміють, що можна писати підручники, можна захищати історію, яка була, і не бути активними учасниками сьогоденних подій. Тоді це буде марна праця без живої реакції. Чи зверталися до вас за консультацією, як бути в тій чи іншій ситуації — чи можна щось будувати в історичній частині міста? Чому історики, бачачи, як зникає матеріальна культура нації, часто не здатні бути активними учасниками подій?

С. К.: — Тут питання (захисту історичної спадщини від чиновників) не стільки консультації, скільки законів і матеріальних інтересів.

— В чому сенс історичних знань? Не тільки ж нагромаджувати знання, але і пропагувати їх. Може, якось залучати історичні знання до нашого життя?

Юрій ШАПОВАЛ: — Ви підняли вельми цікаву тему. Я буквально вчора виявився причетним до сюжету «Як ми ставимося до своїх пам'яток» — будувати чи не будувати... З журналісткою ми вели розмову про Бабин Яр. І вона розпитувала, як я ставлюсь до ідеї «Джойнта» побудувати культурний центр. Я спитав: «Чи читали ви роман Кузнецова «Бабин Яр»? Відповідь — так. Згадайте, що писав Кузнецов про ті часи. Влада свідомо почала зводити будинки, прокладати дорогу, і підтекст цього був дуже простий — люди мусили забути, що там було, «забути, не акцентувати». Я б узагалі не чіпав деякі речі. І для мене важливий приклад з Д. Армані. Ця людина незаангажована, яка бачить світ трошки інакше. Він не розуміє — чому ми не використовуємо такі можливості? Софія з розряду тих пам'яток, що символізують історичну свідомість і історичну ментальність нашого народу.

Хочу повернутися до видавництва «Генеза». Я почну з такої банальної речі, як оформлення книжок, а особливо — оформлення підручників. Ми з Олексієм Павловичем побували у Брауншвайгу (ФРН), в маленькому інституті, який займається підручниками, збирає їх з усього світу — з історії, суспільствознавства і географії. Українська колекція була найгірша! Така, що я навіть не можу вам прокоментувати. Олексій Павлович сказав: «Давай, я подарую німцям для початку колекцію того, що ми вже видали». І коли я побачив ці підручники, то серце моє зраділо. Є якісь реальні здобутки, не для реклами, не для вітрини. Немає дрібниць — ні в оформленні, ні в тому, як люди ставляться до власної пам'яті, культури. Я в зв'язку з цим хотів сказати про нашу спільну працю — перший том «Політичної історії України ХХ століття» (він щойно вийшов друком. — *Ред.*). «День» одержить перший із шести томів. Коли ми готували його, то я цитував слова відомого іспанського філософа Ортегі-і-Гассета, що «сенс історичного знання — в тому, аби люди не повторювали помилок». Ніби банальність? Але ось далі: **«коли країна чи народ опиняється в складній ситуації і втрачає пам'ять — от тоді вже все — зовсім погано у цій країні, з цим народом».** Розумієте? Я розцінюю цей проект як спробу не лише не втрачати пам'ять; я свято вірю — наш політичний істеблішмент, чи бодай хоча б хто-небудь з нього, прочитає.

Л. І.: — До речі, ми пишаємося своєю книжкою історичних етюдів «Україна Incognita». Я розповідала про неї кореспонденту «Известий» під час інтерв'ю. І побачила, що у нього немає ніякої реакції! Він каже: «А скільки людей з політичної еліти України взагалі це прочитає?» Я змушена була замислитися...

С. К.: — Вони це читали в газеті «День».

Л. І.: — Я все-таки вірю, що чоловік десять це прочитають! Чому це важливо? Є люди, які хочуть мати інструментарій для майбутнього, живучи не лише сьогоднішнім днем. Їм потрібен досвід, щоб на нього спиратися. Мене дуже схвилював інтерес Андрія Шевченка до цієї книжки. Він навіть сказав: «Уявляєте собі, як би добре було відчувати за спиною сильну країну?» Нам, мабуть, треба видати таку книжку англійською мовою. Отже, шукаємо для цього проекту зацікавлених партнерів.

О. У.: — Я спеціально займався дослідженням феномену історичної пам'яті. Так, Росія сьогодні лідирує у випуску підручників, в т. ч. і підручників з історії. Але їхньої вітчизняної історії Росії. У березні організатори однієї з конференцій у Москві, присвяченій стандартам історичної освіти, в телефонній розмові говорили: «У вас же проблема з підручниками, їх нема з історії». Кажемо: «Та ні — подивіться, з 5 по 11 клас є — і «Історія України», і «Всесвітня історія». Вони кажуть, а ми й не знали! Приїжджайте, у нас є книжки російською мовою, готові їх дати скільки завгодно для всіх школярів України. Ми дивуємося: «Так треба організовувати переклад». «А для чого — хіба ви не знаєте російської?»

О. Д.: — У нас така дивина: чим далі від України — тим краще нас знають. Росіяни, коли ми сказали, що у видавництві по кілька альтернативних варіантів підручників, зробили «круті очі».

О. У.: — Ми уже мали офіційну історію, єдину державну ідеологію. Цього не варто повторювати. У нас відсутня справжня пропаганда історичних знань. От ми казали про здобутки Росії, а в Польщі при урядові існує Центр історичної пам'яті.

С. К.: — «Інститут пам'яті народу» — філіали в 10-ти містах.

Л. І.: — Як ви вважаєте, тому поколінню державних чиновників, які не вчили українську мову і історію, треба здавати відповідні екзамени при вступі на посаду?

О. У.: — Не треба їх лякати екзаменами з історії України, бо вони налякані екзаменом з державної мови.

Л. І.: — Втім, здорова доза популізму потрібна. Одну книжку прочитати — не так важко. Якщо підготувати зараз п'ять запитань з історії, які повинна знати кожна освічена людина, які це повинні бути запитання? І чи відразу вам дадуть відповідь? Я переконана, що ні.

Ю. Ш.: — Я би запропонував, аби всі кандидати в президенти обов'язково складали такі іспити. Думаю, «Політичну історію України» два політики обов'язково прочитають. Це Леонід Кравчук і Леонід Кучма, тому що ми пишемо про них. 6-й том має вийти на початку наступного року. Представники істеблішменту мусять мати поруч якихось людей, котрі б давали їм поради, не завжди, можливо,

і приємні... Зокрема, не соромилися б підказати до якихось історичних питань. Ми мали щонайменше три таких гострих ситуації — відомий Указ щодо Переяслава, щодо 60- річчя УПА і нині — про голодомор. Три очевидних моменти, коли влада потрапляла в історико-політичні, якщо не казуси, то принаймні нонсенси. Невже не можна було з кимось порадитися? Наша історична наука поволі, але долає принцип «чего изволите». Чому б владі адекватно на це не реагувати?

Л. І.: — І радники, і консультанти, і центри історичної пам'яті з'являються, коли вже сформований цей необхідний запит на користування історичними знаннями.

О. Д.: — Перші підручники, видані «Генезою» в 1993—1994 рр., відіграли колосальну роль. Можливо, вони були в чомусь недолугі, але головне — наша дитина отримала підручник з української історії. А це був крок до формування світогляду громадянина незалежної держави.

Висновок з обміну думками, який щойно відбувся, один: метою для всіх нас є створення підручників нового, справді європейського, цивілізованого зразка, де поєднувались би високий рівень поліграфічного виконання, яскравість та доступність викладу фактів, точність у відборі документів, патріотизм, духовність. «Гене́за», працюючи у тісній співдружності з провідними вітчизняними науковцями, досягла відчутних успіхів на цьому шляху. Побажємо видавництву успішно вирішувати дедалі складніші творчі завдання.

День. — 2002. — 8 листопада. — № 205.

**6. Стаття газети «Освіта України» про проведення симпозиуму
«Нову історію в нову добу. Сучасні підходи
та матеріали сучасної освіти»**

21 травня 2004 р.

Історія — одна з найважливіших суспільних дисциплін. Нині, в період інтеграції України до європейського освітнього простору, особливо актуальним є впровадження інноваційних підходів у навчальний процес, врахування світового досвіду у викладанні багатьох предметів не тільки вузівської, а й шкільної програми. Навчання школярів самостійно знаходити істину в минулому, формування в них прагнення її постійного пошуку у своєму щоденному житті було головним завданням міжнародного проекту «Інновації в історичній освіті України», який реалізувала Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» в тісній співпраці з Європейською асоціацією вчителів Історії «EUROCLIO», Міністерством освіти і науки України, Інститутом історії України НАН України та видавництвом «Генеза». Упродовж 2001–2003 років проект об'єднав зусилля вітчизняних педагогів зі Львова, Луганська, Києва, Запоріжжя, Рівного та їх іноземних колег із Австрії, Болгарії, Нідерландів, Росії, Шотландії. А результатом партнерської співпраці українських і зарубіжних педагогів стала розробка навчального посібника з історії України першої половини ХХ століття для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 рр.», який отримав гриф Міністерства освіти і науки України. Нещодавно в столичному Будинку учителя відбувся міжнародний симпозиум «Нову історію в нову добу. Сучасні підходи та матеріали історичної освіти», у якому взяли участь представники Міністерства освіти і науки України, Академії педагогічних наук, Інституту історії України НАН України, інших провідних наукових інституцій, що працюють у галузі історичної освіти; методисти обласних управлінь освіти і науки та інститутів післядипломної педагогічної освіти, вчителі історії з різних регіонів України; представники педагогічних університетів України; іноземні педагоги, спеціалісти з методики викладання історії. На зібранні представили новий інноваційний підручник.

Мета симпозиуму, як повідомила Поліна Вербицька, президент Всеукраїнської асоціації викладачів історії «Нова доба», — не тільки презентація нового посібника, а й обмін досвідом, впровадження інноваційних підходів у викладання історії, підвищення кваліфікаційного рівня вчителів. Адже процес вивчення історії охоплює набагато більше, ніж пасивне запам'ятовування фактів, дат, імен. Історія — це процес мислення, що спирається на свідчення минулого. Він має розвивати вміння застосовувати знання на практиці.

Павло Полянський, директор департаменту загальної середньої та дошкільної освіти МОН України, наголосив у своєму виступі, що участь нашої країни

в реалізації міжнародного проекту «Інновації в історичній освіті України» — крок до переосмислення сучасного й минулого. Кінцева мста нашої країни — інтегруватися в члени європейської спільноти, тому маємо орієнтуватися на тих, хто продукує сучасні технології. Вирішальною нині при вивченні історії є не кількість годин. Головне — це дійство, яке відбувається на уроці, тому в навчальному процесі постать учителя набагато важливіша від підручника. Особливостями інноваційного посібника «Історія епохи очима людини» є залучення до вивчення історії її нових аспектів — наслідків впливу політичних, економічних, культурних і соціальних процесів на життя пересічної людини; розгляд минулого з позиції багатоперспективності і полікультурності, тобто викладається історія з погляду переможця і переможеного, різних соціальних, етнічних, політичних та ідеологічних груп. Тож інформація, подана в книжці, стане в нагоді і педагогам. У підручнику немало провокативних моментів, які спонукають дитину думати, не погоджуватися, шукати відповіді, які не знає ще сама історія. Вперше при його створенні коректно зроблено посилання на Інтернет. Головна вимога до викладання будь-якої дисципліни, не тільки історії, а й математики, мови, українознавчий підхід, в основі якого — самоідентифікація особистості. А симпозіум — це своєрідний тренінг для українських учителів за новими технологіями викладання, які треба застосовувати вже з 1 вересня нового навчального року.

Хаберт Кріїнс, координатор міжнародних програм «EUROCLIO» (Нідерланди), розповів про діяльність Європейської асоціації викладачів історії «EUROCLIO», мета якої — сприяння розвитку історичної освіти, впровадження інноваційних підходів у викладання суспільних дисциплін, співпраця на міжнародному рівні для забезпечення стабільності, толерантності й миру. Учасників симпозіуму від імені Посла Королівства Нідерланди в Україні привітала Катерина Бардадин. «Міністерство закордонних справ Королівства Нідерланди підтримало проект, — сказала вона, — оскільки вбачає в його реалізації реальний внесок у реформування освіти в Україні».

Станіслав Кульчицький, заступник директора Інституту історії України НАН України, зазначив, що посібник цінний насамперед тим, що в ньому враховано вітчизняний і західноєвропейський досвід з вивчення і викладання історії. Його вихід у світ — яскраве свідчення того, що українські науковці, вчителі-практики працюють на рівні з європейськими і не тільки запозичують досвід зарубіжних колег, а й діляться своїм.

На думку Олександра Удода, головного редактора видавництва «Генеза», яке видрукувало посібник, книжка цінна ще й тим, що за змістом і формою подачі матеріалу є альтернативною. Україна у ній подається на тлі Європи як повноправний партнер. Уперше в підручнику ми бачимо людину в історії, а події й факти розкриваються крізь призму повсякдення. Посібник «Історія епохи очима людини» — це прорив в українській історичній методології, реалізація особистісно орієнтованого підходу, він дає змогу вийти вітчизняній освіті на європейський стандарт історичної науки.

Раїса Євтушенко, головний спеціаліст Головного управління змісту освіти МОН України, сказала, що метою проекту було розвинути інтерес до історії і навчання, сприяти формуванню самоідентифікації, толерантності, впровадження сучасних інтерактивних технологій. На уроці найкраще запам'ятовується той фактичний матеріал, яким учні оперують — аналізують, порівнюють, узагальнюють. Саме до цього спонукає новий підручник.

Члени авторського колективу посібника — Ірина Костюк, Юрій Комаров, Віктор Мисан, Андрій Осмоловський, Сергій Білоножко — розповіли про його структуру. Книжка унікальна, бо в ній немає традиційного тексту від імені одного автора, а отже, й авторська позиція не нав'язується школяреві. Її творили політики, історики, очевидці подій, воїни, жінки, діти, робітники, селяни, учителі, художники, письменники, журналісти, фотокореспонденти та ін. Трактуювання одних і тих самих подій часто суперечливі. І це не лише ілюструє заплутаність історії, а й дає змогу критично осмислити її. Так, у підручнику багато текстових джерел, які подані за рубриками: «Погляд очевидця», «Свідчення учасника подій», «Газетне повідомлення», «Погляд дослідника», «Офіційний документ». Допомагають зрозуміти матеріал візуальні джерела — фотографії, карти, схеми, афіші, реклама та ін. На думку авторського колективу, такий виклад матеріалу зробить історію ближчою і зрозумілішою, дасть змогу сучасним школярам не лише порівнювати та визначати здобутки власного народу, а й замислитися над тим, що спільного і відмінного в історичній долі народів світу і Європи, яких помилок вони припускалися у минулому і як уникнути їх в майбутньому.

Виступили також міжнародні експерти «EUROCLIO». Так, Кріста Доннемаєр, викладач історії Університету м. Безансон, вчитель історії гімназії м. Відня, тренер для вчителів Інституту економічної та соціальної історії Віденського університету (Австрія), звернула увагу на те, що посібник розвиває критичне мислення. Робота над ним не була односторонньою, оскільки до книжки введено й матеріали, підготовлені іноземними експертами, які також збагатилися досвідом українських колег. Ця книжка — результат співпраці багатьох науковців і вчителів-практиків, приклад колективної роботи людей з різними політичними вподобаннями, яких об'єднує бажання жити в мирі, разом розв'язувати проблеми.

Досвідом викладання історії у своїх країнах поділилися учасники симпозіуму з Росії, Хорватії, Латвії та ін.

**7. «Це потрібно не мертвим — це потрібно живим,
або чи можна монополізувати істину».**

**Відкритий лист Президенту України В. Ющенку,
Голові Верховної Ради В. Литвину,
Прем'єр-міністру України Ю. Тимошенко**

9 квітня 2005 р.

Ми стурбовані ситуацією, що склалася в суспільстві довкола історії Другої світової війни та її складової частини — Великої Вітчизняної війни. Щоразу, коли відзначається черговий ювілей подій, пов'язаних з цим періодом нашого минулого, гострота полеміки зростає до критичної межі. З одного боку, це можна пояснити тим, що найбільший в історії людства збройний конфлікт справив доле-носний вплив на розвиток всієї цивілізації. Для українського народу він був одним з найсерйозніших викликів, сповненим загрози самому його існуванню. За різними оцінками, від восьми до десяти мільйонів наших співвітчизників (точні дані важко обрахувати й донині) загинули внаслідок бойових дій та окупації. 2,4 млн. оstarбайтерів скуштували гіркого хліба примусової праці на чужині, з них близько 200 тис. так і не повернулися на Батьківщину. Кожна українська родина пов'язана з війною незримою ниткою живої пам'яті про полеглих і тих, кого вона обпалила своїм вогнем. По всіх містах і селах стоять братські могили і пам'ятники тим, хто не повернувся з поля бою. А скільки ще не похованих похристиянськи останків тліє у лісах і болотах нашої країни!

Біль і пам'ять про війну вже 60 років є однією з визначальних рис ментальності нашого народу, його історичної пам'яті.

Так уже склалося, що в тій війні переплелися і масовий героїзм радянських воїнів, і трудова звитяга трудівників тилу, і трагедія геноциду, і збройні змагання за національну українську державу, і польський національно-визвольний рух, і антинацистська боротьба, і колаборація, і драма полону...

Утворення незалежної Української держави дозволило вченим на підставі всього комплексу джерел (включаючи й раніше недоступні) розпочати **формування нової, наукової концепції історії Другої світової війни**. Радянська концепція цієї війни позначена суцільною глорифікацією, героїзацією, ідеологізацією, міфологізацією, а незрідка й відвертою фальсифікацією або цілеспрямованим замовчуванням багатьох її сторінок. Тому професійні історики намагаються відтворити об'єктивну картину війни у всій її повноті, не забуваючи того, що може виявитись кому-небудь не до смаку. Некон'юнктурність цих зусиль очевидна, оскільки послідовна позиція визнаних у світовому науковому співтоваристві українських вчених уже протягом 15 років підкріплюється фаховими напрацюваннями.

Та в Україні є політичні сили, яким не до вподоби цей процес. Звичка до монополії на істину сьогодні видається як боротьба за «правду про війну», а на ділі означає не що інше, як обстоювання сталінсько-брежнєвської концепції історії війни. Обрамлена відповідною лексикою й атрибутикою, ця позиція перетворює Велику Вітчизняну війну на недоторканну, сакральну подію, яку слід розглядати виключно крізь призму компартійно-генеральського історіописання радянської доби.

Кожен має право на власне бачення тих чи інших процесів. І в цьому випадку наявність різних поглядів на війну — явище нормальне. Якби не агресивна (іншого слова не підбереш) позиція тих, хто зник «не поступатися принципами». Постійний тиск компартійних структур і керівників (а не рядових членів) «радянської» організації ветеранів на вчених і викладачів ВНЗ, авторів підручників з історії нагадує цькування, «викручування рук» пріснопам'ятних доперебудовних часів. Установи Національної академії наук України, ВНЗ, редакції ЗМІ, органи влади всіх рівнів «бомбардуються» численними листами, зверненнями, заявами, які рясніють вимогами покарати відступників, «фальсификаторів», «святотатців». Організуються акції на зразок сумнозвісних партзборів, на яких піддаються остракізму всі, хто сміє відхилитися від «доперебудовного» трактування подій воєнної доби. Так, восени 2004 р. комітет Верховної Ради України у справах ветеранів, пенсіонерів та інвалідів провів засідання, на якому обговорювалось питання про «правдиве відображення подій Великої Вітчизняної війни в підручниках з історії». Показово, що на це зібрання не запрошувалися провідні науковці, викладачі, автори тих підручників, які були виставлені на полицях, наче перед розстрілом! І «розстріл» відбувся. Говорили тільки номенклатурні керівники ветеранів, кидаючи звинувачення безмовним книгам... У черговий раз діалогу не вийшло. Та його ніхто й не прагнув! Здається, «образ ворога», його постійний пошук настільки органічно вжився в модель поведінки та спосіб мислення ветеранських функціонерів, настільки він відповідає алгоритму діяльності нинішньої Комуністичної партії України, що здатність почути опонента у них надзвичайно низька. Дійшло й до того, що Рада ветеранів кілька років тому звернулася до керівництва України з вимогою накласти мораторій на публікацію праць вітчизняних істориків до повного узгодження концепції з російською та білоруською сторонами!

Продовжуються нападки на підручники з історії за їхню «антирадянськість», виношуються антипедагогічні плани повернутися до «єдиного державного» підручника (на кшталт пріснопам'ятого Короткого курсу історії ВКП(б)). Хоча всім добре відомо, що наявність варіативних підручників (особливо з історії) — це світова практика, вагомий здобуток української історичної науки та освіти.

Як зазначено в черговому ультимативному запиті голови Ради ветеранів І. Герасимова на адресу міністра освіти та науки С. Ніколаєнка, «вузловими положеннями наукової історично правдивої, патріотичної концепції історії доле-носних подій 1941–1945 рр. повинні стати наступні.

Показ того, що:

- винуватцем Другої світової війни з метою загарбання земель і панування на планеті була нацистська Німеччина;

- віроломний напад Німеччини на Радянський Союз втягнув СРСР у війну;

- Велика Вітчизняна війна радянського народу мала справедливий, визвольний характер;

- саме наша Велика Вітчизняна війна відіграла вирішальну роль у боротьбі й перемозі антигітлерівської коаліції;

- Українська держава — УРСР і народ України вижили та внесли найвагоміший внесок у перемогу саме завдяки тому, що були в складі СРСР, отримали допомогу братніх народів, особливо російського, без якої, як писав тоді О. Довженко, «український народ загинув би у тій війні»;

- ОУН та її збройні сили й формування фактично були поплічниками фашистських загарбників;

- перемога радянського народу у травні 1945 р. була закономірною й мала всесвітньо-історичне значення: вона врятувала людство від фашистської неволі та загибелі».

Важко не помітити, що автори стукають у відкриті двері. Ніхто й не заперечує справедливий, визвольний характер Великої Вітчизняної війни, співдружності народів Радянського Союзу в боротьбі проти нацизму, їхньої вирішальної ролі в перемозі над загарбниками.

Водночас неспростовним є факт участі керівництва СРСР в особі Й. Сталіна та його найближчого оточення у розв'язанні Другої світової війни. Як інакше можна розцінити агресію Німеччини й Радянського Союзу проти Польщі у вересні 1939 р., коли польський народ на шість років втратив власну державність? Це вже потім, у 1941 р., знесилений масовими сталінськими репресіями СРСР став жертвою агресії Німеччини. Країна зазнала жакхливих поразок і втрат. І лише витривалість, мужність, здатність переносити будь-які труднощі, прагнення до свободи мільйонів простих людей врятували наш народ, а разом з ним врятували й сталінський режим від краху. Саме народу, а не тим, хто невдало керував державою, хто часто воював «не вмінням, а числом» (читай — солдатськими життями), ми завдячуємо перемогою в цій війні.

Ще одним «наріжним каменем» дискусій у суспільстві є проблема ОУН і УПА. Вириваючи з контексту один її сегмент — співпрацю частини керівників українського підпілля з гітлерівцями, «непримиренні» цілковито ігнорують той факт, що мільйони громадян України підтримували самостійницький рух, надавали йому всіляку підтримку, а екстраполяція звинувачень у колаборації на всіх його учасників (через підпільні структури пройшло близько сотні тисяч вояків) юридично й історично є некоректною. Нагадаємо, що в рішеннях Нюрнберзького процесу ОУН і УПА не фігурують у переліку організацій, яким інкримінувалися злочини проти людства.

Не можна не сказати і про спроби радикальної частини національно-демократичних сил зі свого боку диктувати науковцям власне бачення подій Другої світової війни.

Нас не може не турбувати ситуація, що виникла довкола «Книги Пам'яті України», Головну редакцію якої очолює генерал І. Герасимов. Підготовка заключного тому унікальної серії (вийшло близько 250 томів «Книги Пам'яті» в усіх областях України) супроводжується неприхованим тиском на авторів, вихолощенням українських сюжетів, «радянізацією» її давно затверджені концепції. Вважаємо, що заключний том має вийти до 60-річчя закінчення Другої світової війни (вересень 2005 р.), а його зміст має відповідати сучасним науково вивіреному, об'єктивним оцінкам і критеріям. Просимо переглянути склад Головної редакційної колегії й домогтися паритетного представництва в ній ветеранських організацій та науковців, залишаючи за останніми право на власну позицію. Йдеться не про черговий «опус» з історії Великої Вітчизняної війни, а про «Книгу Пам'яті» всього українського народу. Монополія на «правду» видається тут найгіршим рецептом для вирішення цих питань. Ми обстоюємо право суспільства знати, що про нього напишуть, право на широке публічне обговорення тексту заключного тому «Книги Пам'яті України» ще до його публікації.

Принципове небажання шукати поле для порозуміння та примирення, агресивність лінії поведінки організаторів кампанії боротьби за «правду війни» засвідчують свідоме прагнення вказаних сил поглибити розкол у суспільстві, посіяти зерна ненависті й непримиренності, спекулювати на соціальних і економічних труднощах. Це суперечить національним інтересам України.

Закликаємо вас, пане Президенте, пане голово Верховної Ради, пані прем'єр-міністр, створити умови для вільного, позбавленого тиску будь-яких політичних сил наукового осмислення подій Другої світової війни, формування її україноцентричної концепції. Наша інтеграція у світове співтовариство має супроводжуватися цивілізованим, науковим поглядом на своє минуле, консолідацією суспільства довкола національної ідеї. Всі політичні сили повинні усвідомлювати й нести відповідальність перед наступними поколіннями, народом і державою за майбутнє України.

Доктори історичних наук, професори: О. ГУРЖІЙ, В. КУЧЕР, В. КОРОЛЬ, С. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, О. ЛИСЕНКО, О. РЕЄНТ, В. СЕРГІЙЧУК, В. СТЕЦКЕВИЧ, О. УДОД, Ю. ШАПОВАЛ

8. Удод О. «Дидактика історії: яким має бути універсальний підручник з української історії»

2005 р.

Про загальну дидактику історії, роль і місце української історії в становленні нашої державності, про необхідність і важливість створення нового, сучасного покоління підручників з історії України дискусії (наукові і політичні) не вщухають ось уже останні півтора десяти років. Дискусії, полеміка, колективне обговорення означених проблем є явищем цілком позитивним.

Справа лише в одному — щоб раціональні висновки, результати пошуку істини знаходили своє втілення у конкретних діях посадовців, причетних до організації історичної освіти. Адже в Україні маємо таку організацію вивчення історії, яку зарубіжні дослідники (Йорн Рюзен, Вілфрід Їльге) відносять до “політичного виміру”, тобто організованого державою¹. У зв’язку з цим виникає низка проблем, що діють як позитивно, так і негативно на “культуру історії”, “культуру колективної пам’яті” (за Й. Рюзенем)². З одного боку, маємо бюджетне фінансування видання підручників з історії, підготовку вчителя історії за державним замовленням, фінансування з коштів держбюджету академічних інституцій історичного профілю та ін., а з іншого, — державне планування, державний контроль, преференції з боку держави тим чи іншим навчальним програмам, певним авторським колективам. Державна організація історичної науки та її квінтесенції — історичної освіти неминуче приводить її до такого стану, який у Німеччині називають легітимаційною історіографією³. Петер Шьоттлер та Хрістоф Корнеліссен, характеризуючи німецьку історіографію періоду націонал-соціалістичної держави (1933–1945 рр.) як легітимаційну науку, в “академічному дискурсі” розуміють її як “забезпечення готовності в рамках повних тотальних структур утверджувати або захищати державні рішення, які змістовно ще не були визначені”⁴.

Отже, легітимаційна історіографія означає в цьому сенсі не лише виконання традиційної функції утвердження ідентичності для національного суспільства, відому історикам у процесі становлення націоналізму в Європі у XIX ст., а й “сприяння готовності зробити внесок у стабілізацію диктатури та її радикалізацію”.

¹ Їльге В. Національна історія на прикладі зображення доби Київської Русі в українських підручниках з історії // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог. — К., 2000. — С. 77.

² Там само. — С. 76–77.

³ Історія та історіографія в Європі. — К., 2004. — Вип. 3 // Історична наука як засіб політичної легітимації в Німеччині та в Україні у XX столітті. — С. 7, 14.

⁴ Там само. — С. 14.

Виходячи з цього і порівнюючи стан німецької й української історіографії у середині ХХ ст., можна стверджувати, що історики не опинилися у тривалому конфлікті зі своєю державою, а перебували в процесі “добровільної лояльної самоадаптації” до неї. Хоча деякі з них за свої погляди зазнали переслідувань із трагічними наслідками, але більшість істориків в епоху авторитаризму і тоталітаризму не були героями⁵.

За весь період після здобуття Україною державної незалежності історики найсильніше відчувають на собі вплив кон’юнктурних вимог легітимізації, бо творення підручників з історії ґрунтується не лише на науково-когнітивних передумовах, а й політичних. Ідеться про пошук гармонії між такими явищами, як одержавлення історичної науки, що було характерним у СРСР та УРСР у 1930–1980-ті рр., і **державним протекціонізмом у галузі історичної науки**, до чого прагнуть історики сьогодні. Відмова від єдиної державної ідеології, плюралізм ідейних та методологічних течій в історіографії не можуть заперечувати одночасно розумну, виважену державну підтримку історичної науки як засобу зміцнення державності, консолідації нації, актуалізації народної історичної пам’яті. В ідеальному уявленні вбачається вибудова такої моделі взаємин держави й історичної науки (корпорації професійних істориків), яка б передбачала, з одного боку, свободу академічної думки, право на творчість, вироблення єдиних підходів у трактуванні минулого на основі результатів публічних дискусій при збереженні та існуванні альтернативних поглядів меншості істориків, а з іншого, — забезпечення державою матеріальних умов функціонування інституцій науково-історичного профілю, стимулювання діяльності громадських утворень у сфері історичної науки, недопустимість адміністрування у проведенні дискусій, преференцій тим чи іншим історичним концепціям. Держава має потурбуватися про створення і функціонування розгалуженої мережі науково-дослідних інститутів (центрів), які б охоплювали комплекс проблем історичної науки і забезпечували її повноцінне функціонування — від теорії історії (філософії історії, методології), джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін до конкретних галузей — історії України, всесвітньої історії. Понад п’ятнадцять років майже усі вважають, що “відсутність в Україні розгалуженої й добре структурованої сфери досліджень зарубіжної історії негативно впливає на розвиток розробок національної історії, оскільки традиційно вітчизняні представники так званої всесвітньої історії були носіями теоретичних і методологічних новацій зарубіжної історичної думки”⁶. Але й до сьогодні в Україні немає академічного інституту всесвітньої історії (такого, як у Росії — Інститут всеобщей истории РАН із 12 відділами, 19 центрами, 6 проектами, 7 постійними семінарами). Повільно йде становлення Академії істо-

⁵ Там само. — С. 8.

⁶ Гломозда К.Ю. Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві // Магістеріум. — Вип. 7. — Історичні студії. — К., 2004. — С. 82.

ричних наук (хоча для Української держави її значення не менш важливе, ніж, скажімо, академії педагогічної чи сільськогосподарських наук).

Державний нейтралітет щодо історичної науки, який сьогодні спостерігаємо, призвів до невизначеності у сфері підручникотворення. З одного боку, нібито маємо багато підручників як для середньої, так і для вищої школи, а з іншого, — їх творення відбувається стихійно, не планово, без урахування потреб споживачів, учнівських контингентів (є явний перебір підручників з історії України ХХ ст., але немає добротних підручників із стародавньої історії України, не розвинуте, наприклад, у країні антикознавство, а тому історики й досі розглядають Північне Причорномор'я в античну епоху, як і в радянські часи, у відриві від української історії). Сформувалася ціла корпорація “фахівців”, які спеціалізуються на критиці, коментуванні кимось написаних підручників. Але в цілому здобутки в теорії підручникотворення, осмисленні феномену філософії підручника (а така галузь філософії існує) ще досить незначні. За оцінкою професора С. Кульчицького, в Україні уже понад десяток років ведеться “підручникова війна”⁷. Люди, яким не до вподоби головні напрями суспільного розвитку (від тоталітаризму до громадянського суспільства, або від радянської імперії до національної держави), бажають повернутися до тих підручників, що існували в радянські часи. Не один раз з ініціативи народних депутатів, які відгукуються на такі настрої (а вони, як правило, лівого напрямку, бо тільки партії цього спектра мають звичку до моноідеології й тотального нав'язування свого світогляду всій масі суспільства) та використовують своє становище для подання офіційних запитів до уряду, проводилися різноманітні “круглі столи” або в Міносвіти і науки, або на радіо чи у пресі. Не позбавлена наша сучасна історія й такого екзотичного явища, як судовий процес, де “відповідачем” виступав шкільний підручник із новітньої історії України (депутат Ю. Звягильський проти професора Ф. Турченка)⁸, а результатом чого стало вилучення зі шкільних бібліотек і знищення 50 тис. книг. Чим не війна?

У дискусіях навколо підручника з історії шукають, окрім політичних та ідеологічних моментів, ще й виразно дидактичні аспекти феномену підручника. Професор Г. Касьянов взагалі ставить під сумнів (“чи потрібен вузівський підручник”) необхідність творення навчальної книги для історичних факультетів вузів. На його думку — це нонсенс, що історія України вивчається за підручниками, вона має штудіюватися за монографіями, документами, за джерелами і т. д. Це має бути “професійна фахова підготовка істориків як істориків, а не як людей, які будуть десять разів пережовувати в більш розширеному вигляді те, що вже пи-

⁷ Вітчизняна історія в школах і вузах України: останнє десятиріччя // Збірник матеріалів семінару Київського проекту інституту Кеннана та Інституту історії України НАН України, 3 жовтня 2002 р. — К., 2002. — С. 8.

⁸ Див.: Ким Ю. Обвиняються... учебники: Ефим Звягильский оценил свою честь в десять миллионов // Киевские ведомости. — 2001. — 17 января. — С. 10.

салосся, припустимо, для школи”⁹. Думка раціональна, але реалізуватися може лише в ідеальних умовах. А сьогоднішня шкільна історична освіта, що побудована на лінійному принципі, змушена подавати архіважливі питання нашої історії (етногенез українців, наприклад) на примітивному рівні, бо має справу з 12–13-річними дітьми, і повернутися до поглибленого вивчення проблеми стародавньої історії з дорослими школярами не дозволяє структура історичної освіти. Крім цього, не варто забувати, що вивчення історії як предмета школярі розпочинають у 5 класі й вчать протягом 8 років (до 12 класу включно), і за цей час історична наука значно нарощує свої знання, які мають теж стати надбанням молодих людей. А тому варто зберегти історію України як предмет вивчення в усіх вузах, видозмінюючи, звичайно, його зміст, форми і методи вивчення.

Такими ж поспішними, на нашу думку, виглядають і пропозиції відмовитися сьогодні від поділу історії на дві дисципліни — історію України і всесвітню історію. Причин щодо необхідності збереження окремого курсу української історії багато. По-перше, наше суспільство ще не вийшло зі стану трансформації. Якщо українська історія стала надбанням молоді, яка почала навчання після 1991 р., то середнє і старше покоління за відсутності з боку держави спеціально організованої пропаганди новітніх здобутків української історіографії ще й досі перебуває в полоні стереотипів радянської (великодержавної російської) історіографії. По-друге, не утвердилася ще в усіх галузях історичної науки її україноцентрична концепція. Ще не вироблено звички розглядати всі світові події (як сучасні так і минулі) через призму власних національних інтересів. Наш політикум ще досить легко втягується у відзначення “ювілейних” дат не нашої історії (60-річчя завершення війни проти німецьких нацистів Україна святкувала 9 травня, тоді як європейські країни — 8 травня 2005 р.; за канонами сталінсько-брежнєвської історіографії віддали пальму першості у встановленні Прапора Перемоги над рейхстагом М. Кантарії та М. Єгорову, забувши про Героя України О. Береста, який удостоївся цього звання лише 6 травня 2005 р.¹⁰), продовжується (і нарощується) безпрецедентний тиск із боку Росії на українське історичне книговидання, експансія російських (на жаль, досить добротних за змістом і гарно виконаних поліграфічно) історичних книг на український ринок. Співвідношення 9:1 на користь російської книги ще більше підкреслює наше відставання у боротьбі за формування національної самосвідомості та історичної ідентичності. Ось у цій сфері й потрібний розумний державний протекціонізм — підтримка курсу історії України як пріоритетного, розробка і реалізація Національної програми “Українська історична книга”, заснування серії телепередач, проведення міжнародних конференцій із метою налагодження постійного контакту україн-

⁹ Вітчизняна історія в школах і вузах України... — С. 18.

¹⁰ Шпак В. Калиновий прапор над рейхстагом // Урядовий кур’єр. — 2005. — 12 травня. — С. 7.

ських учених із зарубіжними колегами, що скоротить відставання (методологічне, організаційне, кадрове і т. п.) вітчизняної історичної науки від світової.

Наведені вище історіографічні та дидактичні міркування з приводу підручника з історії України далеко не висчерпують коло нагальних проблем, які слід вирішувати сучасним професійним історикам та українському політикуму, але актуалізувалися вони з приводу виходу в світ цілої серії книг (всього 6 назв) академіка НАН України, доктора історичних наук Володимира Литвина. Бо одразу (але після ретельного аналізу творчого задуму та його реалізації в цьому шестикнижному проекті) можна констатувати, що наша українська історіографія й історична дидактика підійшли до важливого, етапного рубежу — творення універсального, багатоцільового підручника з вітчизняної історії. Академік В. Литвин на основі своєї багаторічної наукової діяльності (роботу над підручником він розпочав ще з кінця 1980-х років) протягом 2003–2004 рр. видав шість “монографічних оглядів” (за визначенням академіка В. Смолія), які охоплюють найтрудніші періоди історії України ХХ ст. Перша книга — “Україна: доба війн і революцій” охоплює період 1914–1920 рр., друга — “Україна: міжвоєнна доба” має хронологічні межі з 1921 по 1938 рік, третя — це “Україна в Другій світовій війні (1939–1945 рр.)”, четверта і п’ята — розбивають українську історію на два десятиліття — “Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955)” та “Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965)”, шоста — об’єднує два наступні десятиліття: “Україна: два десятиліття “застою” (1966–1985)”¹¹.

Суть і мету цього неординарного проекту пояснив академік В. Смолій, який відзначив, що “В. Литвин пішов по важкому шляху, який, однак, обіцяє бути ефективним: ідеться спочатку про підготовку монографічних оглядів з найбільш складних проблем різних цивілізаційних періодів, а потім — створення на їх основі відповідного підручника”¹². Такий метод, зважаючи на специфіку видання (підручника), має на меті забезпечити ґрунтовну апробацію фрагментів навчальної книги, оформити напрацьований за довгі роки матеріал у цілісне синтетичне видання, узгодити (наскільки це можливо у принципі) “концептуальну різногосицю”, що існує в інтерпретації радянського періоду. Мова йде про створення універсального (багатоцільового) підручника з історії України, який міг би задовольнити пізнавальні потреби як студентів історичних факультетів, так і учнів середніх шкіл, а також тих, хто серйозно вивчає історію самостійно. Автор проекту працює над реалізацією цієї ідеї давно — з кінця 1980-х рр. Тоді йшлося про створення спеціалізованого підручника для студентів-істориків, але згодом ри-

¹¹ Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.) — К., 2003. — 488 с.; Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.) — К., 2003. — 512 с.; Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). — К., 2004. — 464 с.; Литвин В.М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). — К., 2004. — 240 с.; Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965). — К., 2004. — 272 с.; Литвин В.М. Україна: два десятиліття “застою” (1966–1985). — К., 2004. — 256 с.

¹² Смолій В. А. Переднє слово // Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій. — С. 5.

нок дуже швидко наводився посібниками різного характеру та формату. Довго монополістом залишалася книга О. Субтельного “Україна: історія”, яка й не створювалася як підручник, та і на Заході, за свідченням М. Богачевської-Хом’як, уступала підручнику П. Магочі, який включав велику кількість джерельного матеріалу¹³.

Окрім цього, кожен вуз вважав за справу честі видати свій підручник з історії України, який мав би враховувати специфіку навчального закладу, що закономірно заперечувало ідею універсального підручника і викликало багато проблем у студентів при переході в інший вуз чи переїзді в інший регіон. Також, на думку тієї ж М. Богачевської-Хом’як, потрібен і на сьогодні підручник для непрофесіоналів (студентів-неісториків), а також для широкого читацького загалу, бо “в Україні знання з історії України (на відміну від зацікавлення) не дуже поширені серед населення”¹⁴. Зважаючи на ці фактори, авторський проект В. Литвина можна вважати своєчасним, необхідним і, на нашу думку, вдалим.

Виходячи із суті та призначення будь-якого підручника з історії, а саме з його природи як синтетичного узагальнення останніх здобутків історіографії (національної, у тому числі діаспорної, та світової) і сучасного стану вітчизняної історичної дидактики, проаналізуємо ці шість книг В. Литвина у двох ракурсах — історіографічному та дидактичному.

* * *

Перша книга — “Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.)” — присвячена семи рокам безперервних війн і революцій. Не випадково Віктор Савченко чергову свою книгу назвав “Дванадцять війн за Україну”¹⁵, бо якраз дюжину війн можна хронологічно і логічно пов’язати з поняттям “громадянська війна” і “визвольний рух”. Якраз ці війни проходили на державно визначеній території України. Приблизно із 7 млн. жертв громадянської війни на просторах Російської імперії, що розвалилася, близько половини припадає на Україну, де відбувалися найкрупніші битви, поширювалися найжахливіші епідемії, де у містах і повітах 10–15 разів мінялася влада. Якраз український театр військових дій був постійним, адже з 1914 по 1920 рр. в Україні безперервно проливалася кров.

Архітектоніка першої книги вмотивована логікою історичних подій періоду 1914–1920-х рр. та методикою викладу матеріалу автором. Порівняльно-історичний (компаративістський) метод забезпечив чітке контрастування подій, що, в свою чергу, більш рельєфно виокремило саме український зміст описаних подій. Так зображені не тільки воєнні дії на території України під час Першої світової війни, а й виокремлено становище українців на протиставленні — у Австро-Угорщині і в Російській імперії. Виклики революції (1917–1918 рр.) у В. Литвина —

¹³ Вітчизняна історія в школах і вузах України... — С. 33.

¹⁴ Там само. — С. 34.

¹⁵ Савченко В. А. Дванадцять войн за Украину. — Харьков, 2005. — 415 с.

це порівняння Російської й Української, зображення тривалого протистояння Центральної Ради і Тимчасового уряду у боротьбі за/проти автономії України. Далі — в третьому розділі — порівняння внеску в українське державотворення (1917–1920 рр.) послідовно УНР періоду Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, УНР під проводом Директорії та Західноукраїнської Народної Республіки. У зображенні подій Української революції В. Литвин, як і більшість сучасних українських істориків, виходить із концепції українського державотворення. Ось чому серцевину всієї книги становлять факти та їх інтерпретація, що прямо чи опосередковано пов'язані з тими чи іншими аспектами становлення української державності у ХХ ст.

Окреме застереження слід зробити щодо історіографії радянського періоду державотворення (1917–1920 рр.): сучасні українські й діаспорні історики, користуючись парадигмою Української революції, відводять радянським сюжетам другорядне місце або зовсім їх замовчують. Причини падіння дослідницького інтересу до цієї проблематики цілком зрозумілі, але ж робота істориків у цьому напрямі зовсім не припинилася. В. Литвин акцентує увагу на перспективних напрямках наукових пошуків — дослідження внутрішньої природи більшовизму, українсько-російських відносин 1917–1921 рр., більшовицького терору як методу управління суспільством та ін.¹⁶ Окрім цього, він прогнозує можливий інтерес дослідників до переосмислення прийнятої періодизації — війни (1914–1917) і революції (1917–1920), і розглядати натомість, за П. Голдквістом, події “всеросійського потопу” 1914–1920 рр. як одні й ті ж процеси, які спочатку розвивалися приховано, а згодом вийшли на поверхню життя. Подібна інтерпретація хоч не є беззаперечною, проте дозволяє дещо масштабніше подивитися на політичні, соціальні, воєнні процеси, не розділяючи їх на воєнні і революційні. По суті, таку спробу трактування історичних подій 1914–1920 рр. здійснено В. Литвином у першій книзі серії.

Друга книга В. Литвина — “Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.)” — охоплює один із найтриваліших періодів нашої історії, а тому за обсягом (512 с.) вона є найбільшою з авторської серії. За своїм характером, це синтезуюче дослідження, а не, власне, монографічне. Праця автора полегшувалася тим, що українська історіографія за останні 15 років має найбільші напрацювання саме з цього періоду — 20–30-х рр. ХХ ст. Майже усталеною в історичній науці є позиція щодо поділу цього періоду на два етапи — нова економічна політика (1921–1928 рр.) і модернізація радянського типу (1929–1938 рр.). У автора багато подій того часу, явищ, характерних періодів називаються знайомими із радянських часів словосполученнями — “культурна революція”, “великий перелом”, “куркульський бандитизм”, “соціалістична індустріалізація” та ін., які беруться в лапки. Такий прийом — іронії — має своє смислове навантаження, показує словесну облуду сталінської пропаганди й допомагає тим, хто знає цю трагічну історію

¹⁶ Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій. — С. 447–448.

через дидактичний прийом “актуалізації опорних знань” заглибиться в епоху, що вивчається. Але молодь, яка тільки розпочинає вивчати історію, не має подібних “опорних знань”, тому, здається, краще було б вводити більш прийнятні терміни з політичної історії, політології, зарубіжної історичної науки. Так, як наприклад, автор поділив історію західноукраїнських земель на два періоди — до і після Великої депресії (термін, що частіше вживається в зарубіжній літературі, ніж світова економічна криза).

Варто також звернути увагу на авторське тлумачення найважливіших подій міжвоєнного періоду в історії України. Мирна передишка не стала спокоєм для України. Голод 1921–1923 рр. В. Литвин справедливо розглядає як наслідок стихійного лиха і господарської розрухи, але радянська влада скористалася цією бідю, щоб терором викоренити селянський повстанський рух на півдні України. Так само, аналізуючи голодомор 1932–1933 рр., автор досить точно розставляє акценти, зображуючи голод 1931–1932 рр. як наслідок хлібозаготівельної політики держави, а голодомор 1932–1933 рр. — як наслідок хлібозаготівельних компаній влади і терору. Але у загальній архітектоніці другої книги голодомор 1932–1933 рр. підпорядкований пункту 3 розділу II, який має назву “Повторна колективізація сільського господарства”¹⁷. Книга в цілому виграла б, якби цю тему (голодомор), зважаючи на її світоглядне значення, було виділено у самостійний розділ, чи, принаймні, підрозділ. Окрім цього, виділення “повторної колективізації” змушує читача шукати в змісті “першу” колективізацію, а вона в заголовках не зазначається. При перевиданні, очевидно, буде розширено й історіографічний огляд, зважаючи на фундаментальні видання з цієї теми, що з’явилися у світ після 2003 р.

Дуже слушними є історіософські міркування В. Литвина щодо долі людини і суспільства у той час, моральної відповідальності істориків перед суспільством, адже саме період 1921–1938 рр. потребував від професійних істориків неабиякої мужності та здатності корінним чином переоцінити сумну долю комунізму, допомогти країні зрозуміти, що під “марш ентузіастів” будували щось не те. Автор пише: “Історія — дуже складна наука. Щоб здобути в ній здатність робити свіжі і самостійні висновки, людина повинна більшу частину свого життя присвятити оволодінню незліченним обсягом інформації... Історики старшого покоління, як правило, виявилися нездатними подолати засвоєні з дитинства комуністичні стереотипи. Одні з них припинили творчу діяльність, інші відійшли від радянської тематики, треті поміняли позначки свого компасу на протилежні, але зберегли недоторканою примітивну марксистсько-ленінську методологію”¹⁸. В. Литвин справедливо виокремлює внесок професора С. Кульчицького у “перегляд всіх основних постулатів історії радянської доби”, який одну зі своїх праць у

¹⁷ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Відп. ред. В. М. Литвин. — К., 2003. — 888 с.; Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу // Матер. Всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. — К., 2003. — 280 с.

¹⁸ Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). — С. 363.

1995 р. супровів підзаголовком, що показав її методологічне призначення: “Спроба побудови концептуальних засад реальної історії”¹⁹.

Суттєвою перевагою цієї книги В. Литвина є вміле, органічно вплетене у контекст загальноукраїнської історії зображення подій у Західній Україні в 1921–1938 рр. Історії західноукраїнських земель (навіть за обсягом — понад 110 с.) приділено не менше уваги, ніж висвітленню подій у Великій Україні. Автор провів ідею, що уподібнювала становище українців у міжвоєнний період у складі чотирьох держав — відсутність власної держави, залежність долі українців від рішень, які приймалися за межами території України, в столицях чужих інтересам українців держав. На вдале вирішення В. Литвином цієї проблеми, тобто об’єднання історичних подій у Великій і Західній Україні, виділення їх однотипності, композиційна побудова книги у такому стилі, що допомагає подолати в історичній літературі деяку відірваність західноукраїнської історії, слід особливо звернути увагу. Це добрий шлях вирішення як дидактичної проблеми — повернення пізнавального інтересу до Західної України, так і важливої історіографічної, а саме досягнення соборності української історіографії²⁰. Історіографічний огляд цього періоду дає підстави для окреслення майбутніх наукових пошуків — в українській історіографії немає жодної узагальнюючої праці про становище українських земель у Румунії після 1918 р., хоча там проживала мільйонна українська громада, а в 1941–1944 рр. до них додалася ще й так звана “Трансністрія”, яка теж не вивчена істориками, хоч архівних матеріалів з її історії є достатньо.

Третя книга В. Литвина — “Україна в Другій світовій війні (1939–1945 рр.)” — з’явилася напередодні відзначення 60-річчя перемоги над нацистською Німеччиною, а тому її актуальність була зумовлена не тільки необхідністю системної роботи над універсальним підручником, а й, власне, політичними проблемами. Ця книга — ще один помітний внесок у становлення україноцентричної концепції історії Другої світової війни, подолання стереотипів сталінсько-брежнєвської історіографії, що сфальсифікувала історію війни ще в процесі її створення²¹. Сподіваннями на перенесення дискусії навколо теми війни з площини суто політичної, ідеологічної в русло наукове проникнутий і відомий лист десяти професорів-істориків до Президента України В. Ющенка, Голови Верховної Ради В. Литвина, Прем’єр-міністра Ю. Тимошенко “Це потрібно не мертвим — це потрібно живим,

¹⁹ Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К., 1995.

²⁰ Див.: Калакура Я. С. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії // Вісник Київського національного університету. — Серія “Історія”. — Вип. 54. — К., 2001. — С. 10–14.

²¹ Кульчицький Станислав: “Советская история войны была сфальсифицирована еще в процессе создания” // Вечерние вести. — 2005. — 6–12 мая. — С. 13.

або Чи можна монополізувати істину”²². Відрадно, що концептуальні підходи авторів відкритого листа до оцінки подій Другої світової війни збігаються з основними світоглядними висновками третьої частини проекту В. Литвина, а зважаючи на його високий державний статус, допоможе досягти утвердження в Україні того необхідного державного протекціонізму в сфері історичної науки.

Держава, на думку вчених, має створити умови для вільного, позбавленого тиску будь-яких політичних сил наукового осмислення подій Другої світової війни. Наша інтеграція у світове співтовариство має супроводжуватися цивілізованим, науковим поглядом на своє минуле, консолідацію суспільства довкола національної ідеї. А Україна в черговий раз відзначила ювілей перемоги в тіні Москви, яка перехопила ініціативу, без істотного поступу у вирішенні проблеми воїнів УПА, без найменшого натяку на можливість примирення, що дало підстави журналістам говорити про “нашу поразку в Другій світовій війні”²³.

В. Литвин своєю книгою закріплює той злам, якого досягли українські історики за останні 15 років у трактуванні подій Другої світової війни. Відтепер Україна не розчиняється в Радянському Союзі. Майже більшістю населення сприймається той факт, що війна для мільйонів українців розпочалася 1 вересня 1939 р., а для Закарпатської України — ще раніше. А тому цілком закономірно, що події початку війни — 1939–1941 рр. — займають у структурі книги помітне місце (понад 80 сторінок). Головну увагу приділено зображенню України в роки окупації та битві за неї (1943–1944 рр.). Події на інших територіях Радянського Союзу і війна поза межами СРСР розглядаються на другому плані, у тій мірі, наскільки вони впливали на долю України (Сталінградська битва, Тегеранська і Кримські конференції). Значне місце В. Литвин відводить темі “Україна в період окупації”, бо ця сторінка історії ще слабо вивчена й у сучасній історіографії, не кажучи про радянську. Зовсім не досліджувалося повсякденне життя українського населення в умовах окупації, способи виживання людей, мотиви дій радянської влади, яка готувала “випалену землю” для нацистів, а в результаті поставила власне населення на грань виживання. При перевиданні книги як частини універсального підручника варто буде додати нові сюжети, хоч би за матеріалами опублікованої збірки “Київ у дні нацистської навали”²⁴.

Звичайно, протягом 2005 р. в Україні з’явилося дуже багато нових праць з історії Другої світової війни, вони продовжують виходити і далі. Є публікації сміливі, гострі, полемічні, які читаються з більшим інтересом, ніж підручник. Але ж дидактична специфіка навчальної книги якраз і полягає у тому, щоб подати

²² “Це потрібно не мертвим — це потрібно живим, або чи можна монополізувати істину” // День. — 2005. — 9 квітня. — С. 7.

²³ Магдич І. Наша поразка у Другій світовій війні // Дзеркало тижня. — 2005. — 4–10 червня.

²⁴ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. — К., Львів, 2003. — 528 с.

більшість точок зору, збалансувати їх, зробити виважені та максимально обережні оцінки. Думається, що В. Литвіну вдалося в цій книзі — “найнебезпечніший” з огляду сприйняття громадськістю — суворо дотримуватися правди реальних фактів, захищених від суб’єктивізму. А така книга буде довго затребуваною читачкою аудиторією.

В четвертій книзі проекту В. Литвіна “Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955 рр.)” зображується період, який у сучасній історіографії називають добою пізньої сталінщини, маючи на увазі політичний режим, або ж відбудовним періодом, якщо в центр уваги поставити життя переважної більшості населення. Радянська історіографія відбудовному періоду відводила одне п’ятиріччя — 1946–1950-ті рр., але згодом виявилось, що цей процес у кінці цього часу не завершився, як твердила комуністична партія. А тому В. Литвін, як і більшість сучасних істориків, повоєнний період розглядає в рамках десятиріччя (1946–1955 рр.). Аналізуючи міжнародне становище України, автор відзначає декларативний характер діяльності створеного 1944 р. зовнішньополітичного відомства. А історія з п’ятимісячним перебуванням на посаді наркома НКЗС УРСР О. Корнійчука, що проявив зайву активність, наочно показала справжні наміри Кремля щодо України. В. Литвін синтезував праці останніх 10–15 років, які достатньо глибоко висвітлювали “білі плями” недавньої історії — голод 1946–1947 рр., масові репресії пізньої сталінщини, депортації, що породили кримську проблему для сьогоденної України, національно-визвольну боротьбу ОУН та УПА в Західній Україні. Велику питому вагу у цій книзі займають події, пов’язані з боротьбою за владу “у верхах” після смерті Сталіна, а власне українські губляться на задньому плані. У цьому контексті уявляється непростим завданням провести таку необхідну для історичної науки україноцентричну лінію. Тим більше, що період був складний. В умовах централізації всіх сфер життя центр його ваги перемістився у Москву. Українська столиця перетворилася в периферійне місто. Очевидно, щоб вийти з цієї кризової ситуації (в історії не буває пустих сторінок, є ситуація, коли дослідникам невідомі ті чи інші події, факти, явища), треба змінювати методологію досліджень і розширювати їх джерельну базу. Варто було б підняти масив документів, які показують повсякденне життя людей того періоду — житло, побут, харчування й ін. Та через призму повсякденності виходити на світоглядні узагальнення щодо впливу зокрема тоталітаризму на духовне життя, психологічний стан суспільства, що породили явища соціальної мімікрії, конформізму. А поки що, треба погодитися з В. Литвіном, який стверджує, що той час (1946–1955 рр.) — “найбільш загадковий для істориків-професіоналів період в історії ХХ ст. Адже сталінська тиранія була всепроникною і створювала для тих, хто тоді жив і працював, дуже специфічний і мало схожий на реальність оточуючий світ. Історики тільки починають реконструкцію цього пласту нашого життя”²⁵.

²⁵ Литвін В. М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955 рр.). — С. 191.

Не менш “загадковим” для науковців є й друге післявоєнне десятиріччя, якому присвячено п’яту книгу проекту В. Литвина — “Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965 рр.)”. Це — доба, яка давно, з подачі публіцистів (політологів тоді в СРСР не було), була названа добою Микити Хрущова, “відлигою”. Основні історичні процеси того періоду — це зміни у міжнародному становищі країни, балансування на грані війни, реформаторська лихоманка, лібералізація суспільно-політичного життя, суперечливі події в духовному житті: перший політ у космос та боротьба з космополітизмом, антирелігійна кампанія Хрущова й інші добре відомі події та явища. А ось в історіографічному плані ця доба має суттєву особливість: цілковиту відсутність радянських досліджень (з 1964 до 1987 рр. ім’я Хрущова було заборонено, а тому майже ніхто з істориків не торкався проблем другого повоєнного десятиліття). Тому книгу В. Литвина можна вважати і частиною універсального підручника, і самостійним монографічним дослідженням. Своєрідний виклад матеріалу спонукає до важливих історіософських висновків. Життя і діяльність М. Хрущова показують, як людина, що за Сталіна була керівником України й проводила жорстку політику, ставши самостійним вождем, залишила по собі в основному добру пам’ять, хоч і рясно пересипану анекдотами. Автор робить висновок, що не особисті риси керівника визначали стиль його поведінки, а глибинні зрушення у радянському ладі, який уже в 1950-х рр. почала охоплювати системна криза.

Знову, як і в попередній період, щоб зрозуміти хід подій в Україні, треба звертатися до тих, які відбувалися поза її межами. За оцінкою В. Литвина, “доба Хрущова служить найкращою ілюстрацією цієї тези. Адже на вершину компартійно-радянської системи влади тоді дісталася людина, яка тривалий час очолювала українську філію державної партії. Зв’язок Хрущова з українською компартійно-радянською номенклатурою не переривався після переходу до Москви”²⁶.

Зазначений період спричинився безпосередньо до формування тієї інтелектуальної еліти, що розбудила придушене прагнення українства до державності, самостійності. Шістдесятники, які розпочинали з культурництва, переросли в нонконформістів, сформували альтернативний тоталітарному інтелектуально-духовний простір. Принциповий поворот у розвитку українського руху опору намітився на зламі 1950–1960-х рр. Першими на шлях легальної боротьби з політичним режимом стали дисиденти 60-х — Л. Лук’яненко, І. Кандиба, В. Луцьків.

Одна із змістовних ліній досліджуваного періоду (1956–1965 рр.) — дисидентство — плавно перекидає місток до шостої книги проекту В. Литвина “Україна: два десятиліття “застою” (1966–1985 рр.)”, бо воно у другій половині 1960-х рр. і другої половині 1970-х рр. логічно підвело до якісно іншої його форми — правозахисного руху, що започаткувався в Україні після Гельсинкської наради 1975 р.

З наукового погляду ця книга В. Литвина є по суті першим в українській історіографії монографічним дослідженням періоду “застою”. Академічна істо-

²⁶ Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965 рр.) — С. 229.

рична наука ще не дійшла до цієї епохи. Адже ще багато живих активних учасників тих подій, не відклалися архівні справи, немає усталених оцінок. Структурно книга відповідає традиційним підходам у характеристиці даного періоду: міжнародне становище, суспільно-політичне життя, соціально-економічні проблеми доби “застою”, дисидентський рух, ідеологія та культура “застійної” епохи. Відійти від цієї стандартної схеми, виходячи з дидактичних закономірностей, можна було б з допомогою виділення основної, домінантної світоглядної ідеї цього періоду. Це б могла бути тема кризи тоталітаризму й квазіфедералізму на прикладі України 1966–1985 рр. І навколо цієї ідеї побудувати інші сюжетні лінії. Однією з головних могла також бути історія повсякденного життя, тим більше, що автор кілька разів вживає цю дефініцію, але розкрити, ілюструвати, узагальнити її (при всьому багатстві джерельної бази) відмовився, спонукаючи до цього майбутніх дослідників. Раціональне ядро є й у такому підході — якщо створюється універсальний підручник, який має бути синтезом, то спочатку треба написати конкретно-історичні праці з усіх означених проблем.

В зображенні В. Литвина (під впливом роботи Р. Піхоя “Радянський Союз: історія влади”) основним політичним змістом цієї епохи (1966–1985 рр.) була діяльність корпорації політичних олігархів, яку очолив Л. Брежнев, для утримання статусу СРСР як наддержави при цілковитій відмові від реформ, що могли загрожувати її стабільності. Не випадково О. Некрич — колишній співробітник-дисидент Інституту історії СРСР АН СРСР, а згодом — американський професор, назвав той час “золотим віком номенклатури”.

Головний же світоглядний висновок із цієї книги В. Литвина полягає у тому, що період “застою” (1966–1985 рр.) генетично пов’язаний із сучасністю і допомагає більш точно та об’єктивно оцінити епоху, в якій ми тепер живемо.

Безперечно, запропонований академіком В. Литвином варіант створення універсального підручника є вдалим, продуктивним. Є поле для вдосконалення підручникотворення як галузі української історичної дидактики. Для того щоб вивести цей проект на справді європейський рівень, варто звернутися до проблеми філософії книги взагалі й підручника зокрема²⁷. У найбільш загальному значенні навчальна, підручна книга — це канон, що дає істинні знання. Але це не означає, що в підручнику історії не може бути полеміки, неоднозначності, різних точок зору. Таким є процес історичного пізнання, і він має бути адекватно відображений у книзі. Всякий підручник є авторським. Не варто автору братися за суперзавдання — нівелювати, замасковувати свою позицію, ціннісні установки, симпатії чи антипатії. А от замовчувати або спотворювати інші точки зору, з якими автор не погоджується, він не має права. Підручник створюється для того, щоб навчати вчитися, думати, розмірковувати, а тому він повинен носити відкритий

²⁷ Див.: Куфаев М.Н. Проблемы философии книги. Книга в процессе общения. — М., 2004. — 188 с.

характер, враховувати інтереси всіх верств суспільства. За визначенням В. Анталовського, “підручник пишеться для народу”²⁸.

Що варто було б доопрацювати в шестикнижковому проекті академіка В. Литвина? По-перше, визначити та узагальнити місце історіографічного огляду у структурі великих тем. Мабуть, історіографія й коротка характеристика джерел повинні передувати розділу, а не завершувати його. По-друге, в сучасному підручнику ілюстрації, схеми, малюнки виконують не, власне, ілюстративну, а дидактичну, навчальну функцію. Не вмотивованої, не поясненої фотографії не повинно бути у книжці зовсім. Через недогляд художнього редактора в цьому проекті є ряд грубих помилок — у п'ятій і шостій книгах вміщено кілька тих самих фото, причому в першій книзі вони просто не відповідають хронологічним межам. В останніх трьох книжках переважають радянські пропагандистські фото, що можуть сформувати у молоді спотворене уявлення про тогочасну дійсність. Виправданим є вміщення документів та матеріалів до основних розділів, але вони мають бути пов'язані з текстом або ж містити запитання для їх самостійного аналізу. Взагалі автор пройшов більшу частину шляху до створення не підручника в традиційному розумінні, а до навчально-методичного комплексу, тобто книги, що містила б навчальну програму, основний зміст предмета, методичні рекомендації, теми рефератів, курсових, дипломних праць, хрестоматію й інші компоненти. Подібний НМК створений колегами з політології²⁹.

І ще одне. Підготовка й видання підручників з історії мають здійснюватися у спеціалізованих, добре відомих в Україні видавництвах, які мають кадри фахових редакторів. Це убезпечить від багатьох помилок, які, на жаль, є в цьому проекті, особливо в чотирьох останніх книгах. Є багато коректорських помилок (в історичній літературі помилки в датах просто неприпустимі), не уніфіковано прізвища. Навіть у вихідних даних формат зазначений невірно (60x90/16 замість 60x84/16 фактично). Очевидно, що треба посилити контроль Книжкової палати за станом видання навчальної літератури й дотриманням стандартів (технічних і санітарно-гігієнічних).

І останнє. Підручник повинен мати відповідний гриф Міністерства освіти та науки України, тобто пройти не політичну чи ідеологічну, а педагогічну (дидактичну) цензуру, що тільки поліпшить його якість.

Український історичний журнал. — 2005. — № 4. — С. 199–209.

²⁸ Анталовський В. Підручник пишеться для народу // УІЖ. — 1997. — №6. — С. 151.

²⁹ Див.: Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник. — К., 2004. — 704 с.

9. Удод О. «Зміст української історичної освіти в сучасній російській історіографії: імперські стереотипи і міфи».
Виступ на міжнародній конференції «Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації» (Київ)

15–16 грудня 2005 р.

15–16 грудня 2005 р. в Інституті історії України НАН України відбулася міжнародна конференція на тему «Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації», в якій взяли участь провідні науковці України, Росії, Білорусії, Литви, Польщі, Німеччини, Англії. Увазі читачів ми пропонуємо виступ доктора історичних наук, професора О. А. Удода.

Зміст історичної освіти (як шкільної, так і вузівської), що є квінтесенцією історичної науки, а отже, об'єктивно відображає рівень, стан, тенденції національної історіографії, завжди був і є предметом пильної уваги суспільства. Оновлення змісту історичної освіти, що втілюється у підручниках, є однією із «вічних» проблем, бо належить до динамічних систем, які характеризуються постійним пристосуванням до реалій сучасності [2]. Після 1991 р. українські підручники з історії (як із вітчизняної, так і з всесвітньої) перебувають також постійно під пильним критичним поглядом багатьох зацікавлених зарубіжних інституцій [19]. Підвищена увага до змісту історичної освіти в нашій країні пояснюється цілим рядом факторів: по-перше, Україна першою серед держав СНД (крім Російської Федерації, звичайно) створила повний комплект власних підручників з обох курсів історії, що викладаються в загальноосвітніх закладах; по-друге, викладання історії в школі добре віддзеркалює сучасну ситуацію в українській історіографії, її стан, наукові досягнення [21], бо авторами програм, підручників та навчальних посібників є, як правило, найвідоміші і найавторитетніші історики, які займаються вітчизняною минувиною (бути автором масового підручника в Україні все ще є престижним); по-третє, вивчення історії в Україні є організованим державою (має, по суті, статус легітимацийної історіографії), а отже, відображає політичний курс країни й опосередковано свідчить про її державотворчий потенціал.

Справедливо підкреслював професор С. Кульчицький, що «громадяни України сприймають підручник з вітчизняної історії як елемент державотворчого процесу, нарівні з територіальним розмежуванням держав, недопущенням подвійного громадянства і двох державних мов, утвердженням національної символіки як державної» [8].

Ось чому наші підручники з історії критично аналізуються саме нашими сусідами — Росією. У 1999 р. у Москві було реалізовано проект «Національні історії в радянській і пострадянських державах» (організатори — Фонд Фрідріха Науманна, Асоціація дослідників російського суспільства ХХ ст., Інститут росій-

ської і радянської культури ім. Ю. М. Лотмана Рурського університету в Бохумі). У виданій за результатами дослідження книзі [13] розглянуто унікальний процес творення національних історій у державах СНД. Особливий інтерес — до досвіду України. У дослідженні С. Константинова та О. Ушакова аналізуються українські підручники початку 1990-х р. на предмет висвітлення в Україні історичного образу Росії. Т. Гузенкова назвала свою розвідку красномовно: «Українська історія: стратегія етнозахисного націоналізму». На її думку, «український етнозахисний націоналізм значною мірою будується на запереченні Росії і російської історії, особливо радянської. У підручниках другої половини 1990-х рр. Росія все частіше виступає в ролі агресивного, егоїстичного сусіда, що нав'язує свій лад і спосіб життя. Україна набуває образу колонії, а український радянсько-партійний апарат розцінюється як колоніальна адміністрація, що обслуговує інтереси окупаційного режиму і московських верхів» [13, с. 126]. Подібні висновки були зроблені російськими аналітиками після прочитання підручника Ф. Турченка, П. Панченка, С. Тимченка «Новітня історія України. Ч. II. 1945–1995 рр.» (К., 1995). У московській «Независимой газете» вона ж, Т. Гузенкова, в публікації «“Жертва історії” бореться з північним сусідом» продовжує обурюватися відстоюванням українськими істориками права на власну історію. Під «жертвою історії» розуміється, звичайно, Україна [4]. А висвітлення в наших підручниках проблеми русифікації, на її думку, переросло «в російсько-українське відчуження», набуло «апокаліптичного характеру» [13, 127]. І остаточний висновок: український націоналізм стає змістовою частиною освітніх програм. А тому Т. Гузенкова із задоволенням констатує, що, наприклад, в Криму історію до сьогодні викладають «за більш нейтральними в етнічному плані підручниками початку 1990-х рр.» [13, с. 128]. Але гнів Т. Гузенкової, очевидно, ще не досяг критичної точки, як це спостерігається в протистоянні між КНР, Південною Кореєю та Японією з приводу трактування останньою у своїх шкільних підручниках воєнної історії часів Другої світової [15]. Ніхто з російських політиків і вчених-істориків ще не відрізав собі жодного пальця.

Позицію російської історіографії щодо змісту історичної освіти в Україні можна було спрогнозувати і знайти її пояснення в глибинних коренях великоімперських настроїв більшості політиків і науковців (істориків) Росії. Майже як заповіт російському політикуму й історикам лунають з далекого 1893 р. слова барона О. М. Корфа (флігель-ад'ютанта Олександра II): «Не одни товары движутся по этой дороге [железной], а книги, мысли, обычаи, взгляды... Капиталы, мысли, взгляды, обычаи великороссийские и малороссийские перемешаются, и эти два народа, и без того так близко стоящие один от другого, сперва сроднятся, а потом и сольются. ...Пуускай тогда украинофилы проповедуют народу, хотя бы и в кипучих стихах Шевченки, об Украине и борьбе её за независимость, и о славной Гетманщине» (журнал «Гражданин», 1893 г., №38). Ще одним засобом стратегічного «перемішування» українців і росіян фон Корф убачав у конкретній програмі «наводнення края до чрезвычайности дешевыми русскими книгами», що

позбавить «малороссийскую литературу шансов сколь-нибудь существенно расширить круг читателей». (Коментарі щодо нинішнього співвідношення російської й української книги як 9 до 1 на тлі «заповіту» Корфа є зайвими).

Росії не вдалося в першій половині 1990-х рр. нав'язати Україні свої підручники з історії («Просвещения», «Дрофы» та ін. видавництв): ні оригінальні, ні перекладні. Україна має свій національний підручник. Прямий тиск не вдався. Тому й почалася тривала кампанія щодо дискредитації українського підручника з історії та експансії російської продукції на книжковий ринок України. Ідеологічні інтереси російського істеблішменту тісно переплелися з економічними...

Чому з боку російської історіографії превалює вкрай негативна оцінка українських підручників? Які засади такої критичної позиції російської сторони? Причин багато. Найголовніші з них:

1) Росія бачить в Україні конкурента (суперника) на пострадянському просторі, причому насамперед не в економічній сфері, а в гуманітарній;

2) імперські настрої великої частини росіян: «як окрема нація ми для росіян не існуємо» (С. Кульчицький [9]);

3) ностальгія за СРСР, великою державою. В. Путін був щирий, заявивши 12 лютого 2004 р. у своїй програмі діяльності на другий президентський строк: «По моему глубокому убеждению, развал Советского Союза — это общенациональная трагедия огромного масштаба». Подібні настрої росіян влучно охарактеризував Ігор Шафаревич («Путь из-под глыб». — Москва, 1991. — с. 90–91): «Это неумение видеть границу, отделяющую нас от других наций, отсутствие внутреннего убеждения в их праве существовать именно в их самобытности. Как часто приходилось мне слышать, что русские с каким-то наивным недоумением пытались понять, почему украинцы, белорусы или литовцы не хотят хорошенько выучить русский язык и превратиться в настоящих русских...»;

4) економічно-експансивна причина: із підкореного книжкового ринку України залишився один не захоплений Росією сегмент — навчальна література;

5) внутрішні процеси, що відбуваються в самій російській історіографії, які охарактеризувала Г. Д. Алексеева: «В современной России наблюдаются противоречивые и опасные явления... — целенаправленное уничтожение памяти о прошлом и достаточно стихийное, весьма противоречивое её созидание... Народу России навязываются, активно внедряются в сознание широких масс исторические ценности столетней давности. СМИ при участии... историков распространяют идеи монархизма, идеологизированного православия, патриархальщины, общинности, корпоративности... Оголтелые западники гайдаровско-яковлевского толка, стремясь покончить с социализмом и марксизмом, заодно разрушают и основы национального сознания российского народа, цивилизации особого типа» [1, с. 90] (Це «м'яка» і «скромна» російська самооцінка стану їхньої історіографії).

З яких же міфологем і стереотипів виходять російські вчені-історики, характеризуючи (критикуючи) зміст історичної освіти (підручників) в Україні?

1. Головне мірило: який це підручник — антиросійський чи проросійський. Інші сюжети, окрім російсько-історичних, критиків не цікавлять (Т. Гузенкова, С. Константинов, О. Ушаков, Л. Моїсеєнкова та П. Марциновський класифікували перше їх покоління як проросійські, а нові — антиросійські). При цьому критики припускаються великої методологічної помилки — змішування історії народів з історією політичних режимів (антинародних), інакше вони не вбачали б у війні більшовицької Росії проти України (УНР мається на увазі) 1918 р. тільки вияв «глубокой ненависти к России» [12]. А нейтральний опис у підручнику В. Власова, О. Данилевської для 5 кл. діяльності ОУН і УПА в роки Другої світової війни (без жодної згадки Росії) вони взагалі назвали цинізмом, стверджуючи, що «УПА верой и правдой служила нацистам». Інших оцінок, очевидно, в Росії не пролунає, бо з початком ХХІ ст. там міцно знову закріпилася брежнєвсько-сусловська концепція Другої світової війни (Великої Вітчизняної).

2. Більшість російських істориків, аналізуючи взаємини із сусідніми народами (українцями і білорусами), дотримуються концепції «загальноросійської культури», центральною частиною якої є теза про російський суперетнос («большая русская нация») з його безперервним розвитком від Давньоруської держави до імперії Романових. За оцінкою московського професора Л. Горизонтова, визнається, що внесок малоросів і білорусів у загальноросійську культуру в XVII–XVIII ст. був більший, ніж внесок великоросів. Звідси робиться висновок: загальноросійська культура є законним надбанням малоросів і білорусів. А звідси вже — ідеологічна міфологема: наявність загальноросійської культури і мови зробили зайвим самостійний розвиток кожної з частин триєдиного народу у сфері високої культури. Отже, винайдено такий собі модернізований заміник віджилої теорії про «колиску трьох братніх народів».

До речі, коли вже вчені-історики перестануть оперувати зовсім не «вченими» термінами «братній народ», «братська дружба», «спільна доля» та ін.?

3. Російська історіографія, оглядаючи зарубіжну для неї українську історичну освіту (до кінця не погоджуючись із таким її статусом), традиційно виходить з дуже поширеного міфу про місіонерство російської держави (в усіх її історичних формах). Ось чому, ознайомившись з українськими підручниками, Борис Тарасов з подивом пише: «Нельзя не отметить то обстоятельство, что положительных оценок роли русского государства в истории отдельных народов и государств региона явно меньше, чем можно было бы рассчитывать... Учащимся навязывается представление о России как о соседнем, но чужом государстве» [17]. Цікаво, які підстави є у наших колег для сподівань на кращу оцінку ролі Російської держави? Так само апріорі російські історики розраховували й на особливу думку українських авторів підручників. Той самий Б. Тарасов пише: «Одними из наиболее принципиальных борцов за национальную самобытность оказались, как и следовало ожидать, украинские авторы. Начиная от популярных книг по истории для маленьких детей и кончая вузовскими учебниками, они последовательно проводят мысль о враждебном сосуществовании Московского государства и Украины» [17].

4. Надмірна політизація історичної освіти в самій Російській Федерації адекватно транслюється на аналіз російськими істориками української історичної освіти. Для росіян «учебник истории — больше, чем учебник» [11]. Лунають голоси про єдиний державний підручник історії. Є відверте грубе втручання держави у зміст підручників історії: варто тільки для прикладу згадати скандал навколо підручника І. Долуцького «Отечественная история XX века» [16]. Відверто політизованими були оцінки російської сторони нових українських підручників з історії для 5 кл., що вийшли в Україні до початку 2005/2006 н. р. Особливе обурення викликали сторінки, присвячені Помаранчевій революції. Реанімувався методологічний підхід щодо «відстоювання» історичних подій, заперечувалось право українців на власну оцінку подій листопада — грудня 2004.

Російські історики взяли на озброєння слова В. Путіна, який теж висловився з приводу «казуса Долуцького»: «В своё время историки напирали на негатив, так как была задача разрушить прежнюю систему. Сейчас у нас иная, созидательная задача. Необходимо снять всю шелуху и пену, которые за эти годы наслоились. В учебниках должны быть изложены исторические факты, они должны воспитывать у молодёжи чувство гордости за свою историю и свою страну». А оскільки позиція російського керівництва щодо помаранчевих подій в Україні була надто одіозною, то який вже тут предмет гордості? А тому, за оцінкою російського політикуму та слухняних істориків і політологів, не було в Україні революції, був переворот. Крім критики українських підручників, позиція Москви була підкріплена цілою низкою видавничих історико-політичних проєктів, реалізованих, наприклад, видавництвом «Європа» (Москва). Гліб Павловський у передмові до книги «Оранжевая революция: украинская версия» (Москва, 2005), відмовляючи українцям у праві на революцію, на самостійне вирішення своєї долі, висловлював позицію щодо української державності, провівши деякі історичні паралелі: «Именно в августе 1991-го, а не в 2004-м Россия потеряла Украину, испугавшуюся — и справедливо — революционных безумств Москвы, оградившись от Ельцина независимостью. Та революция стоила нам и Союза, и Украины». Ось такі й подібні стереотипи в мисленні росіян накладають свій відбиток на ставлення до української історії.

5. Російська історіографія та історична освіта продовжують відстоювати міфологему щодо української й російської історії як «єдиної вітчизняної». У російських підручниках «отечественной истории» присутні сюжети з української історії, в Україні російська історія — у всесвітній. Найбільшим гріхом українських істориків, на думку російських колег, є «сепарація історії України із історії Росії, позбавлення російської історії раз і назавжди статусу вітчизняної і переміщення її у всесвітню історію» [12].

6. Не погоджуються російські вчені з україноцентричним баченням всесвітньої історії, що стверджується в українській історіографії та історичній освіті. Різко критикуються підручники 8 кл. за показ України у загальноцивілізаційному процесі, за розгляд України як «географічного означення кордону між західною

цивілізацією і східним «варварством» Руського православ'я». Гнів російських критиків викликає будь-яка спроба українських авторів показати внесок національних діячів культури і науки у світову культуру. Безневинна теза про досягнення в авіабудуванні, пов'язані з іменем конструктора з України І. І. Сікорського (1889–1972), викликає «наукову» оцінку: «Нового ворога замовляли?» [12].

Стереотип, що зводиться до пошуку ворога, заповнив табір критиків українських підручників з російського боку і продовжує визначати основний лейтмотив аналізу нашої історичної освіти. А трагічний тон, який переважає в українській історіографії та освіті (така була історія — кривава, жертвна, яку важко подати тепер в рожевих тонах, хоч і лунають голоси про створення «позитивної» історії, позбавленої страждань і мортирологічного настрою) росіяни оцінюють відверто: «Негативное и слёзное отношение к истории, страдальческий вой, которым пропитаны новые украинские учебники истории» [12].

Як Україна реагує на такого роду «критику» історичної освіти з боку російської історіографії? Спокійно. Контакти вчених, експансія російської історичної літератури, Інтернет, спільні «крутлі столи» уможливили сьогодні ознайомлення з російською оцінкою. Всі публікації, які згадувались, відомі в Україні. Та й публікувались вони, звичайно, з розрахунку на те, щоб їх прочитали саме в Україні.

Ми виходимо з того, що «українська політична нація не може консолідуватися на русофобії. Екстремістські оцінки спільної історії України і Росії суперечать національним інтересам українського народу» [9, с. 13]. Ми приречені (в позитивному сенсі) на діалог з Росією. Контакти вчених-істориків є необхідними і корисними. Але мова, звичайно, не може йти про «спільний підручник». Ця ідея, висловлена некомпетентними політиками, дійшовши до професіоналів, закономірно була відкинута. Діалог з російськими істориками має бути за певних умов (правил, підходів), а саме: 1) підкреслювати позитивні моменти у взаємовідносинах України й Росії; 2) виховувати у молоді засобами історичної освіти доброзичливе ставлення до сусіднього народу, попереджувати ксенофобію; 3) при аналізі складних проблем історії, прикладів конфронтації, воєн вміти відділяти народ від політичного режиму. Зважати на те, що ніколи раніше наші народи не контролювали дії своїх правителів, які могли бути злочинними щодо інших народів або свого власного.

С. Кульчицький писав: «Прагнучи до встановлення доброзичливих відносин з сусідніми країнами, не треба замовчувати або пом'якшувати заподіяного нам у минулому лиха. Треба правдиво і без емоцій висвітлювати хід подій, виявляючи їх внутрішні рушійні сили і мотиви поведінки історичних діячів. Тоді історія, яка роз'єднує, не відкидатиме тіні на сучасність» [9, с. 98].

Такий же заклик прозвучав з уст В. Литвина у стінах Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова 7 грудня 2005 р.: «Серйозною допомогою на шляху зближення багатьох позицій наших держав могло б стати справжнє зацікавлене пізнання національних історій, з усіма їхніми плюсами і мінусами, злетами і падіннями, величчю і, на жаль, безславністю. Безумовно, обидві держа-

ви повинні поважати вибір своїх народів, їх природне прагнення до національної самоідентифікації, побудови вільного громадянського суспільства» («Голос України». — 2005. — 7 грудня. — №232).

Література

1. Алексеева Г. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика. (60-80-е годы XX века). — М., 2003. — 248 с.
2. Баханов К. Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти. — Донецьк, 2005. — 326 с.
3. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. — К., 2005. — 528 с.
4. Гузенкова Т. С. «Жертва истории» борется с северным соседом // Независимая газета (Москва). — 1998. — 25 марта.
5. Историки читают учебники истории. Традиционные и новые концепции учебной литературы / Под. ред. К. Аймермахера и Г. Бордюгова. — М., 2002. — 232 с.
6. История для завтрашнего дня (современная реформа школьного исторического образования в России). — М., 2000. — 186 с.
7. Константинов С. В., Ушаков А. И. История после истории. Образы России на постсоветском пространстве. — М., 2001. — 208 с.
8. Кульчицький С. Історія Батьківщини в шкільних підручниках // Дзеркало тижня. — 2002. — 3—9 серпня.
9. Кульчицький С. Україна і Росія: переваги і небезпеки «особливих відносин». Роздуми історика. — К., 2004. — 113 с.
10. Лукінюк М. Обережно: міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України. — К, 2003. — 576 с.
11. Мацкявичете М. Учебник истории — больше чем учебник // Управление школой (Москва). — 2002. — 8—15 января.
12. Моисеенкова Л., Марциновский П. Россия в украинских учебниках истории: Новое видение или проявление на идеологическом рынке? // Мир истории: Российский электронный журнал. — 2004. — №1.
13. Национальные истории в советском и постсоветском государствах / Под. ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова. — М., 1999. — 446 с.
14. Почему Украина не Россия / Авт.-сост. А. А. Кокотюха. — Харьков, 2004. — 397 с.
15. Протистояння в Азії через воєнну історію // www.bbc.co.uk/story/2005/11
16. Сергеев Ю. Я б историю закрыл, слегка почистил... // Комсомольская правда. — 2004. — 13 января. — С. 3.
17. Тарасов Б. Учебники истории: поле вражды или сотрудничества? // История (Москва). — 2004. — №3. — С. 4–5.
18. Тарасов Б. Национализм: основа противостояния или залог единения? // История (Москва). — 2004. — №3. — С. 6–7.

19. Удод О. Сучасні українські підручники з історії в оцінці польських та німецьких істориків // Проблеми історії України. — Вип. 9. — К, 2003. — С. 427–435.
20. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. — К, 2003. — 604 с.
21. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. — Львів, 2004. — 406 с.
22. Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). — К, 2000. — 368 с.
23. Ульянов Н. Украинский сепаратизм. — М., 2004. — 416 с.

Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. — 2006. — №5. — С. 11–13.

10. Удод О. «В історії не повинно бути кумирів».

Інтерв'ю газеті «Україна Молода»

23 серпня 2006 р.

Останні п'ятнадцять років життя українців були щедро «приправлені» історичними подіями: студентське голодування, підняття синьо-жовтого прапора, незалежність, Помаранчева революція. Як будуть висвітлюватися ці та інші політичні події у навчальній літературі, цікавить і їх «винуватців», і все суспільство. До речі, у «Новому довіднику з історії України» за 2006 рік останнім записом все ще є такий: «Відповідно до Конституції України, Президент призначив Прем'єр-міністром України провідного лідера Помаранчевої революції Юлію Тимошенко. Країна вступила в новий історичний період свого розвитку».

Як планують донести до школярів інформацію про сучасний розвиток України, «УМ» розповів доктор історичних наук, головний редактор видавництва «Генеза» Олександр Удод.

Колись політологія стане обов'язковим предметом у школі

— Олександр Андрійовичу, писати в підручниках про те, що відбувалося в усіх на очах, нелегко. Як висвітлюються останні історичні події в підручниках?

— Почну з того, яка традиція склалася в Україні. В радянський період і після 1991 року у нас був і залишається такий підхід: сучасна історія — події останніх років, місяців і днів до моменту виходу підручника повинні туди ввійти. Тобто ми не відмежовуємося від сучасної історії. У європейських країнах дещо інші підходи. У Франції був складний період після 1945 року. Склалася непроста внутрішньополітична ситуація, яка не знаходила одностайної оцінки в суспільстві. Тому у 1980 роках сучасну історію Франції дописували тільки до 1945 року. Закінчилася Друга світова — і ставили крапку. Але у французьких учнів була інша «компенсація». Там, як і в багатьох західноєвропейських державах, дуже добре розвинута наука політологія. Вивчаючи політологію у середніх навчальних закладах, вони мали можливість вивчати сучасні події. У нас же до 1991 року політологія як наука не розвивалася. І хоча сьогодні «процес пішов», та в школах вона не вивчається. Тому цю важку, невдячну й небезпечну ношу — давати трактування сучасних подій в історії України — взяли на себе історики. Через це у нас збереглася й утвердилася традиція давати пояснення тих процесів, які відбуваються. Можливо, ми і вийдемо на рівень, коли політологія стане обов'язковим предметом у школі, й оцінка сучасних політичних подій перекочує до політології, а в найближчій перспективі (це десятки років) сучасна історія України так і залишиться у шкільних підручниках.

— **Як саме подаються вчорашні факти у навчальній літературі?**

— Предмет історії розщеплюється на два курси — курс всесвітньої історії і курс історії України. Історична освіта побудована за лінійним принципом. Тобто діти вивчають системний курс у хронологічній послідовності із шостого класу до дванадцятого. У Росії є концентричний підхід. До сучасної історії у них звертаються двічі. У нас є так званий пропедевтичний курс — це вступ до історії України, який вивчається у 5 класі. Призначення пропедевтики — пробудити інтерес до рідної історії, до України. Тут у спрощеній формі, у вигляді оповідань і найяскравіших епізодів історії викладають курс від початків історії до ХХІ століття. У нас сучасна історія може викладатися у п'ятих класах дванадцятирічної школи та одинадцятих класах. Сучасною навчальною програмою передбачено у 5 класі вивчення таких подій: розпад СРСР, здобуття незалежності, Конституція України, територія, населення і сучасна Україна у Європі та світі, що і включає останні події. Це програмна вимога.

— **Що ж конкретно ми бачимо у підручниках?**

— Сьогодні у школах діють два підручники для 5 класу, які видані нашим видавництвом. Перший — учителів-практиків Віталія Власова та Оксани Данилевської, а другий — Віктора Мисана, відомого рівненського вченого, єдиного в Україні, хто захистив кандидатську дисертацію з проблем пропедевтики історії. У книжках сучасна історія починається з подій 24 серпня 1991 року. Інформація нейтральна, незаполітизована. Кожного разу, коли Міністерство освіти і науки замовляє підручник, ми з авторами доводимо події до моменту виходу книжки. Ось, зверніть увагу (показує книжку), у варіанті підручника, який видано у 2004 році подій про Помаранчеву революцію, звісно, не могло бути. Минулорічний випуск коротко вміщає цю інформацію — абзац — два. Текст виважений, нейтральний, як і вчить методика і методологія історії — давати різні точки зору, не нав'язувати жодної позиції. Учитель і учні самі повинні визначитися з оціночним компонентом змісту історичної освіти. У посібниках подається точна інформація. Наприклад, вибори 2004 року — були зловживання. Це факт, який не викликає заперечення. Потім повторні вибори, далі люди вийшли з протестами на площі під помаранчевими прапорами. У результаті 26 грудня Президентом був обраний Віктор Ющенко. Цілком об'єктивна інформація.

«Переписувати історію ми не будемо»

— **Яку реакцію це викликало, адже одностайної оцінки щодо цих подій не було?**

— У зв'язку з тим, що згадка про Помаранчеву революцію з'явилась у підручниках, ось уже рік надходять усякого роду запитання, критичні зауваження: повинна Помаранчева революція бути описана в підручниках чи ні. Моя позиція як історика та людини, причетної до історичної освіти, — так, повинна бути. Тому що Помаранчева революція як факт була. Ми можемо оцінювати її за різними параметрами, але це історіографічний факт. Міністру освіти Станіславу Ніколаєнку, нашим авторам уже ставили запитання: чи будете переписувати істо-

рію, адже «помаранчеві» зазнали поразки, реванш отримали «біло-голубі»... Ні, переписувати історію ми не будемо.

— Що означає — переписувати історію?

— Я у травні цього року був на III Міжнародному науковому Конгресі українських істориків у Луцьку, і там виступав із доповіддю про так зване переписування історії. Переписування історії — це нормальне явище. Це закономірний розвиток історичної науки. В історії було, на жаль, багато міфів. Наприклад, про Павлика Морозова, якого вбив не рідний дід, а енкаведисти? Просто треба було знайти прецедент, щоб розкрутити кампанію проти куркулів. Батько Павлика був головою сільради і видавав селянам довідки, що вони не куркулі. Суть цього конфлікту — сімейні негаразди. Батьки Павлика Морозова розлучилися. Був судовий процес, на якому був присутній Павлик. І головне — Павлик Морозов ніколи не був піонером. А його завжди зображали у галстусі, якого він ніколи не носив. Сьогодні від цих неправдивих міфів важко звільнитися. Що цікаво, партія дала вказівку, щоб у кожному регіоні знайшли таких «героїв». У Дніпропетровському архіві я знайшов документи, що засвідчують, як убивство дитини на полі використали і розписали аналогічно до випадку з Павликом Морозовим. Я вважаю, що в історії не повинно бути кумирів. Тобто їх не має бути у навчанні учнів, поданні фактів. Історичне виховання закладає у дітей потенціал патріотизму. Героїзм — це вид смерті, а не життя. Якщо ми закликаємо молодь до героїзму, це означає віддати життя.

Недаремно біблійська мудрість твердить: «Не створюй собі кумира». Більшовики штучно вводили в історію міфи. Але вони «розсипалися».

Ми не можемо змусити кожне покоління дивитися на минуле свого народу очима попереднього. Міняються цінності. Сьогодні ми гнівно засуджуємо Голодомор, масові репресії, тому що людину проголосили найвищою цінністю. Історія мусить оперувати новими філософськими підходами — людина в центрі. У радянський період в історії переважали ідеологічні моменти. На вивчення подій Великої Вітчизняної війни відводили 22–25 уроків: третину навчального плану у випускному класі. Але при цьому випадали головні обставини: як жили люди в умовах війни? Ми повертаємо в історію повсякденність. Тобто життя людини безпосередньо. Оці речі змушують переписувати історію. Але переписування історії, на жаль, буває кон'юктурним. Це ми, наприклад, переживали у часи генеральних секретарів. За Сталіна всю війну пояснювали, як десять сталінських ударів. При Хрущові вже інакше писали. Брежнев прийшов — виявилось, що основні події війни були на території «малої землі». Це, звичайно, не до честі істориків, а також держави і політичних партій. Бо вони не мають права втручатися у зміст історичної науки та історичної освіти, як вони це робили.

Політичні партії і зараз намагаються впливати на висвітлення історії

— А тепер намагаються партії чи держава диктувати «правильне» в історії?

— Оскільки я і в Інституті історії працюю, і у видавництві, то міг безпосередньо відслідковувати ці процеси за останні 15 років. Ми не тільки в плані

історичної науки та освіти відчуваємо пережитки старих часів. Наслідки тоталітарної держави, коли був повсюдний контроль, зникають. Але видно по партіях, які звикли до монополії на істину, що вони продовжують стару політику. Найбільшу увагу до історичної освіти та науки проявляють Комуністична та Соціалістична партії. Судовими позовами, листами, зверненнями засипали Міністерство освіти і науки України. Постійно закидають і нам, що ми неправильно висвітлюємо події Великої Вітчизняної війни, що ми бандерівців ввели в книжку, що ми підняли на щит ОУН і УПА, а цього не слід було робити. Постійно такий тиск відчувається. Хочу відразу сказати, що, до честі Міністерства освіти, нашого видавництва, ми відкидаємо такі політичні, ідеологічні закиди на нашу адресу і відстоюємо наукову позицію. Хоча від деякого з державних керівників, чиновників з органів освіти лунає думка, що історія — предмет небезпечний, політично-ідеологічний, тут і державна ідеологія повинна бути закладена. Отже, давайте зробимо один підручник, де викладуть офіційну точку зору. Відразу хочу сказати, що офіційної історії немає і не повинно бути взагалі. Це те саме, що державна мова чи офіційна мова. Це лише гра слів, дефініцій. Повинно бути два — три підручники, які відповідали б державному стандарту і навчальній програмі. А варіанти викладення підбору фактів, подій для пояснення суті процесів, які відбуваються, — це прерогатива та свобода творчості автора.

Міністерство зобов'язалося видавати за державний кошт підручники для 6-х, 7-х і т. д. класів, як мінімум, у трьох різних варіантах. Це нормальний сучасний європейський підхід. Повинна бути варіативна історія. Ми утверджуємо плюралізм в історичній науці. У німецькій науковій літературі була така думка, озвучена Дільтеєм, що ми вивчаємо точні науки, а історію осягаємо. Історію треба навчитися розуміти, осягати. Головне не підходити до історії з таких канонів, як судити чи засудити: хто був героєм, зрадником, ворогом українського народу. Не це треба шукати в історії. А шукати ті моменти, які висвітлюють поступ України.

— Чому ж ми не бачимо цього року підручників з історії, де описані події, що відбувалися цього літа у парламенті?

— Крім проблем наукового аспекту, історична наука має ще й економічний. Я завжди кажу: коли стикаються проблеми економіки і педагогіки чи освіти, то хто виграє, зразу зрозуміло — економіка. Вона диктує порядок забезпечення підручниками навчальних закладів. Підручники друкуються один раз на п'ять років. Ми видрукували «Вступ до історії» для 5 класу. Він буде дійсним до 2010 року. Ясна річ, що події, які сталися з 2006 по 2010 роки сюди не потрапили. Я не раз вносив пропозицію видавати щороку три книжки: «Всесвітня історія» та «Новітня історія України» за 11 клас і «Вступ до історії» для 5 класу.

— Який вихід із цієї ситуації?

— Є кілька виходів. Перший. Видавництво «Генеза» разом з Інститутом історії, починаючи з 2006 року, вводять у практику видання додатків до підручника. У книзі про другий період новітньої історії вже добре відомих експертів сучасних подій Станіслава Кульчицького та Юрія Шаповала подані події до 2001 року. Ми

з цього року, думаю, з 1 вересня, випустимо додаток за 2001–2006 роки. Невелика брошура на 56 сторінок, але вміщує опис подій до середини липня цього року. Тут процеси і факти напередодні 15-ї річниці незалежності. Додаток вже друкують.

Другий варіант — це самопідготовка вчителя. Складовою частиною підготовки історика є знання політології, соціології, вміння аналізувати події та прогнозувати їхній розвиток. Я свого часу викладав історію у випускному класі. Пам'ятаю, що кожен урок з учнями починали з аналізу програми «Час». Аналізували економічні, політичні причини подій. Запитував: як ви думаєте, що буде далі? Чому б сьогодні не говорити з учнями про газ і нафту у взаєминах між Росією та Україною? Це ж усі обговорюють. Цим і повинні займатися вчителі.

По-третє, на допомогу учителю виходять «Український історичний журнал», «Історичний журнал» та періодичні видання — журнал «Історія у школах України» та газета «Історія України». Там історики дають оцінку сучасним подіям, подають нові підходи в історичній освіті. Я не думаю, що сьогодні вчитель дезорієнтований чи обеззброєний. Це не та ситуація, що була, скажімо, у 1989–91 роках, коли вся стара історія була перекреслена. А сьогодні і підручники стабільні, і маса різного додаткового матеріалу. Якісний підручник — це добре, але учні люблять той предмет, учителя якого люблять.

Україна Молода. — 2006. — 23 серпня. — № 154.

11. Удод О. «Шкільний підручник як історіографічне явище»

2008 р.

З наукової точки зору (якщо брати до уваги академічну науку) може виникнути закономірне питання-заперечення: а чи варто шкільну навчальну книгу з історії розцінювати як історіографічний факт, а тим паче як історіографічне явище? Відповідь, на мою думку, має бути однозначно позитивною: так, шкільний підручник є показником розвитку історичної науки, якщо брати до уваги його поліфункціональне призначення. А якщо брати до уваги особливості історіографічної ситуації, що склалася в Україні в окремі роки її недовгої історії незалежності (1991–2007 рр.), то були такі моменти, коли шкільний підручник, навчальна програма з історії випереджували за рівнем концептуальних узагальнень академічні видання (монографії, збірки статей, матеріали конференцій).

Коли ми ставимо проблему шкільного підручника з української історії, аналізуємо його на предмет наявності ознак історіографічного факту чи явища, то це означає дослідження більш широких проблем: взаємини історичної освіти (змісту підручників і програм) і історичної науки, місце навчальної книги в історіографічному процесі. Можна також зіслатися на авторитетну думку професора Ярослава Калакури, який писав, що «свою специфіку як історіографічне джерело мають навчальні посібники, підручники, науково-популярна та довідкова література, а також публіцистичні твори істориків. Цей різновид джерел має відповідну специфіку, зумовлену своїм функціональним призначенням, науково-популярним викладом матеріалу. Підручники, навчальні посібники здебільшого синтезують найновіші здобутки наукових досліджень на час їх створення, що наближає їх до академічних праць»¹. Окрім цього, з точки зору впливу навчальної літератури на формування суспільної історичної свідомості їй належить пріоритетне місце. Жодні інші засоби масової комунікації ще не здатні замінити шкільний підручник у його засобах впливу на самоідентифікацію найрізноманітніших груп населення: учнів, їхніх батьків, учителів. Говорячи про вагомість підручника на полі історичної науки, слід взяти до уваги, що, зокрема, у ХХ ст. переважну більшість навчальних посібників з історії створювали провідні науковці. Їм відводилась визначальна роль у підготовці статей з історії до енциклопедій, зокрема історичних, енциклопедії українознавства, довідникових видань. Що стосується публіцистики, то вона, на думку Ярослава Калакури, нерідко дає первісне відображення й узагальнення явищ історичної науки.

Публіцистиці як історіографічному джерелу «пощастило» більше — її статус у формуванні джерельної бази з історії історичної науки є вже загальноновизнаним. Захищаються докторські й кандидатські дисертації з проблем джерельного по-

¹ Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. — К., 2004.

тенціалу публіцистики, періодики (С. І. Посохов, А. Ю. Парфіненко). А от статус навчальної книги як історіографічного явища іще необхідно довго, наполегливо і аргументовано відстоювати, бо в Україні, на жаль, досі превалює думка про підручник як «дидактичну історію», «набір міфів», «милих серцю істин», зібрання повчальних, але розрізнених епізодів, що не вписуються в загальний контекст історії.

Виходячи із сучасних реалій (як власне історико-наукових, так і стану історичної освіти), варто акцентувати увагу на таких питаннях:

- шкільний підручник історії як історіографічне джерело і явище;
- обґрунтування, додаткова аргументація закону адекватності історичної освіти станові історичної науки в Україні;
- шкільний підручник історії і сучасна концепція історичної науки і освіти в Україні;
- сучасні вимоги до шкільного підручника;
- обґрунтування державотворчого, патріотичного і гуманістичного потенціалу сучасного покоління підручників з української історії.

*

*

*

Основною умовою розвитку сучасної української історіографії є розширення проблематики досліджень і, відповідно, її джерельної бази. В історичній науці склалась ситуація, суть якої полягає в тому, що нові концептуальні підходи виникають через потребу у творенні вузівської і шкільної навчальної літератури (приєднання України до Болонської декларації, впровадження ступеневої і модульно-кредитної системи навчання у вищих навчальних закладах, перехід середньої школи на 12-річний термін навчання). За останні 16 років в Україні чотири рази змінювались навчальні програми з історії, розроблено і вперше в історії країни прийнято Державний стандарт (14 січня 2004 р.) — середня школа із 11-річної стала 12-річною. А ці організаційні зміни потребують і відповідних радикальних трансформацій у змісті історичної освіти². Виникла потреба, наприклад, у структуризації шкільного курсу історії, а в її основі повинна бути періодизація історії українського народу. Однак за роки незалежності серйозної і результативної дискусії з питань періодизації історії України проведено не було, хоча й траплялися окремі виступи у пресі з цієї теми О. М. Майборода, О. І. Сича, В. А. Смолія, Ф. Г. Турченка³ та ін. У навчальній літературі, публіцистиці можна нарахувати сотні варіантів періодизації вітчизняної історії. Зрозуміло, що всяка періодизація

² Ширше про це див.: Баханов К. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти. — Донецьк, 2005; Мисан В. До проблеми змісту курсів історії // Історія в школах України. — 2007. — №7. — С. 23–29.

³ Див. серед іншого: Турченко Ф. Концептуальні основи вивчення історії України першої половини ХХ ст. // Історія ХХ століття. Нові підходи до змісту шкільного курсу. — Історія та правознавство (спецвипуск). — 2007. — №19–21 (липень) — С. 67–75.

є умовною, а отже, і недосконалою, вона є, врешті-решт, методом дослідження і вивчення історії, застосованим для систематизування й упорядкування історичного минулого. Саме потреби історичної освіти (розробка навчальних програм, написання нових підручників) спонукали науковців — авторів підручників — зійтися на більш-менш усталеній періодизації історії України, в основу якої покладено дві ідеї історичного розвитку українського народу: 1) ідея європеїзму, включення української матеріальної і духовної культури в загальноєвропейську; 2) ідея української державності, виходячи з якої історія українського народу розглядається як його постійна боротьба за свою державу. У Державному стандарті (галузь «Суспільствознавство») і двох варіантах програм, що використовуються сьогодні в середніх школах (для 11-річного і 12-річного термінів навчання), історія України поділена на такі основні періоди:

- 1) Стародавня доба (від первісної людини до східнослов'янських племен у VII–IX ст.);
- 2) Київсько-галицький період (друга половина IX — 40-ві рр. XIV ст.);
- 3) Литовсько-польська доба (40-ві рр. XIV — 1648 р.);
- 4) Українські землі в роки національної революції та Гетьманщини (1648 р. — кінець XVIII ст.);
- 5) Українські землі в роки російсько-австрійського панування та національного відродження (кінець XVIII ст. — 1917 р.);
- 6) Українські землі в роки національно-демократичної революції та боротьби за возз'єднання (1917–1920 рр.);
- 7) Україна в радянську добу (1921 р. — серпень 1991 р.);
- 8) Україна в роки незалежності.

Таким чином, періодизацію історії України в її концептуальному і завершеному вигляді вперше було зафіксовано у навчальній літературі. А отже, всі серйозні академічні видання з української історії, які виходять і будуть публікуватися, мають тепер або узгоджуватися із існуючою періодизацією, або ж пропонувати інакше. Але ігнорувати той історіографічний факт, що шкільна історична освіта випередила в цьому сенсі академічну науку, вже неможливо.

Історіографічний аналіз шкільних підручників з історії дає змогу визначити основні тенденції історичної науки, а також ступінь розробленості ключових проблем і окреслити перспективні шляхи вирішення дискусійних питань як у самій історичній науці, так і в змісті шкільної історії. Історіографічна ситуація, яка склалася в Україні наприкінці 1980-х рр. — на початку 1990-х рр., вимагала, насамперед, заповнення так званих «білих плям», а тому вивчалися проблеми історії Української революції 1917–1921 рр., голодомори, діяльність ОУН, боротьба УПА, репресії та т. ін. Але шкільна історична освіта потребувала системного підходу, вивчення всіх складових історичного процесу — культури, повсякденного життя, духовних аспектів розвитку суспільства. Тому академічна наука, крім кон'юнктурних питань, змушена була давати результативні дослідження усіх інших проблем української історії. Таким чином, саме історична освіта виступила

фактором збалансованості й забезпечення повноти зображення історичного процесу.

Вивчення змісту шкільних підручників з історії — це відносно новий напрям в історіографічних дослідженнях. В СРСР він був започаткований у 1980-х рр. роботами О. М. Фукса (м. Москва)⁴. Тоді ж уперше було досліджено комплекс підручників і навчальних посібників із російської історії (понад 100 назв), що виходили друком упродовж XIX — початку XX ст., й доведено правомірність та доцільність використання шкільних підручників як історіографічного джерела, що в концентрованому вигляді відображає рівень розвитку наукової думки. Підручники стали джерелами з вивчення концепцій не тільки таких помітних істориків, як Д. І. Іловайський, В. О. Ключевський, С. Ф. Платонов, а й цілих історіографічних шкіл і напрямів. Трапляється, що підручник виступає єдиним джерелом для вивчення еволюції авторських поглядів на історію. Відомо, наприклад, що В. О. Ключевський завершив свій «Курс російської історії» 1861 роком, а його «Короткий посібник з російської історії» (перше видання 1899 р., останнє — 8-е — 1917 р.) закінчується початком XX століття. Таким чином, послідовний і системний виклад історії післяреформеної Росії з погляду В. О. Ключевського можна знайти тільки в підручнику, який, до речі, було видано спеціально для відсталих студентів та слухачів вечірнього відділення Московського університету.

В Україні стали активно розробляти проблему шкільного підручника з історії як історіографічного явища із середини 1990-х рр., коли було опубліковане перше покоління українських підручників (О. Г. Бандровський, В. С. Власов, О. П. Крижанівський, С. В. Кульчицький, О. О. Кучер, Р. Д. Лях, О. М. Майборода, В. О. Мисан, В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, Н. Р. Темірова, Ф. Г. Турченко, Г. К. Швидько та ін.). Рубіжною подією стала міжнародна конференція (грудень 1998 р.), матеріали якої видано у відомій збірці статей «Українська історична дидактика»⁵. Почали захищатися дисертації із проблем шкільного підручника з історії (К. О. Баханов,

⁴ Фукс А. П. Школьные учебники по отечественной истории как историографическое явление // Преподавание истории в школе. — 2007. — №7. — С. 18–34. Див. також: Россия и страны Балтии, Центральной и Восточной Европы, Южного Кавказа, Центральной Азии: старые и новые образы в современных учебниках истории. — М., 2003; Историки читают учебники истории: Традиционные и новые концепции учебной литературы. — М., 2002; Дубровский А. М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.). — Брянск, 2005; Данилов А. А. Школьное историческое образование в России в начале XXI века // Преподавание истории в школе. — 2007. — №6. — С. 8–16; Калачев И. Т. Школьное историческое образование в современной России: некоторые теоретические проблемы // Преподавание истории в школе. — 2007. — №6. — С. 16–25; Концептуальні засади сучасної шкільної історичної освіти. Зб. док. і наук. праць / За ред. К. О. Баханова. — Бердянськ, 2007; Історична освіта і сучасність: Як викладати історію школярам і студентам. — К., 2007; та ін.

⁵ Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасний український підручник з історії). — К., 2000.

В. С. Власов, А. І. Зякун, В. О. Мисан, П. М. Мороз та ін.). Періодично виникають дискусії щодо статусу шкільного підручника, взаємин історичної науки й освіти. На ці теми публікуються статті О. Д. Бойка, І. Б. Гирича, Я. Й. Грицака, Л. О. Зашкільняка, Г. В. Касьянова, С. В. Кульчицького, Н. М. Яковенко та ін.⁶

Історіографічне значення навчальної літератури необхідно оцінювати, виходячи із розуміння предмету історичної науки. Вона ж, своєю чергою, отримує прямий вихід у соціальну практику через шкільні підручники, які, формуючи світогляд підростаючого покоління, розв'язують освітні та виховні завдання. Відтак, дискусії навколо змісту підручників з української історії мають перебувати в центрі уваги наукового й суспільного життя країни. Зв'язок між історичною наукою і суспільством у всі часи здійснювався і здійснюється головним чином через шкільну історичну освіту. У розв'язанні проблеми співвідношення «історії і сучасності» не можна обійтися без аналізу цього зв'язку, з допомогою якого реалізуються соціальні функції історичного пізнання, а саме: з'ясування закономірностей історії, прогностична функція, соціальна пам'ять, виховна функція. Саме у реалізації соціальних функцій історії як науки полягає відповідь на запитання: для чого потрібна історія?

Підручник з історії несе в собі подвійну інформацію. По-перше, змістову (історіографічну), так як він є масовим і інформативним джерелом для вивчення процесу формування, розвитку і взаємовпливу різних історичних концепцій. По-друге, шкільний підручник містить великий обсяг ідейно-політичної інформації⁷. Правлячі кола будь-якої країни завжди це усвідомлювали і приділяли пильну увагу змістові підручників з історії. Звернемось до вітчизняної прикладу. Перший підручник у російській державі («Синопис», 1674 р.) був понад сто років основ-

⁶ Див. серед іншого: Яковенко Н. Одна Клію — дві історії // Критика. — К, 2002. — Ч. 12 (62). — С. 12–14; Її ж. Нова доба — нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України // Доба. Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. — 2005. — №2. — С. 23–25; Її ж. Образ сусіда в українських підручниках з історії // Історія та правознавство. Спецвипуск «Проблеми змісту шкільного курсу нової історії». — 2005. — №34–36. — С. 73–82; Гирич І. Пристрасті навколо підручників з історії // Історія України. — 2007. — №9; Лисенко С. Апокаліпсис районного масштабу, або Хто і як перетворює Трипілля на «батьківщину слонів» // Історія в школі. — 2007. — №3. — С. 17–21; Удод О. Про актуальні проблеми інтеграції історичної науки і освіти // Історія в школах України. — 2007. — №7. — С. 14–18; Яковенко Н. Академічний підручник: канон і новація // Критика. — 2007. — №7–8; та ін.

⁷ Пор. аналіз пов'язаної з цим історіографічної ситуації на пострадянському просторі: Национальные истории в советских и постсоветских государствах / Под ред. К. Аймермахера, Бордюгова Г. — М., 1999; Россия и страны Балтии, Центральной и Восточной Европы, Южного Кавказа, Центральной Азии: старые и новые образы в современных учебниках истории. — М., 2003; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / Ред. Л. Зашкільняк. — Львів, 2004; Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології (Матеріали Всеукраїнського навч.-методол. семінару). — К., 2005; та ін.

ним у середніх навчальних закладах. Його таке тривале використання пояснювалося ідейно-політичним змістом, який влаштовував владу. В ньому червоною ниткою проходила думка, що єдність і цілість слов'янських народів може забезпечити тільки російське самодержавство. У XIX — на початку XX ст. російським урядом активно підтримувались підручники офіційно-охоронного напрямку, зміст яких давав змогу реалізовувати основне завдання шкільної історії — «виховання любові і відданості Престолу й Вітчизні». На початку 1930-х рр. Йосиф Сталін поставив завдання написати підручники з історії СРСР на основі марксистсько-ленінської концепції боротьби класів. У радянський час змістові підручників надавали величезного значення на партійному і державному рівнях, а зі зміною політичної ситуації в країні (від генсека до генсека) міняли й зміст підручників, перш за все в оцінці біжучої історії.

Таким чином, історія шкільного підручника історії — це історія власне історичної науки. Коли в Україні на початку 1990-х рр. бракувало державної позиції у сфері історичної освіти, модними були гасла деідеологізації історичного знання й уживалися варіативні та альтернативні програми та підручники. Посилилася держава, залунали гасла про державну ідеологію — відповідно, було здійснено спробу запровадити єдиний підручник з історії. Коли ж керівництво України робило крок у бік зближення з Російською Федерацією, починалися ініціативи написання й уведення в школах так званого «спільного підручника» України та Росії.

Але найбільше страждав український шкільний підручник, коли при владі (у Верховній Раді чи Кабінеті Міністрів) опинялись партії чи політичні сили із виразною ідеологічною платформою (комуністи, соціалісти). Одразу ставилося питання про переписування підручників: соціалісти вимагали використовувати термін «Велика вітчизняна війна» замість «Друга світова» вилучити проблеми ОУН–УПА, Андрея Шептицького, Романа Шухевича, Філарета, «пом'якшити» оцінку голодоморів і т. і.

Очевидно, що історію (як науку і навчальний предмет) ніколи не вдасться деідеологізувати, але й полишити її (особливо шкільну історію) на поталу ідеологічній та політичній кон'юктурі не можна. Де ж вихід? На мою думку, по-перше, мусить чітко функціонувати закон адекватності історичної освіти (її змісту, насамперед) сучасному станові національної (української) і світової (європейської) історичної науки (історіографії). Критерієм (мірилом) адекватності може слугувати тотожність народної історичної пам'яті та наукової історії. Невідповідність між ними, розрив призводить до конверсії історичної пам'яті, соціальної мімікрії, подвійних моральних стандартів, поширення анекдотів на історичну тематику, «воєн пам'ятників», дискримінації національних символів і героїв.

По-друге, необхідно чітко усвідомити, що в школі викладається не спрощена «дидактична історія», а основи історичної науки, тобто її визначальні теорії, концепції, положення, основні факти, головні етапи. Виклад історичного матеріалу в підручнику має здійснюватися не через його примітивізацію, спрощення, а через чітке й ясне розтлумачення, систематизацію і, власне, синтез головних історико-

наукових праць, домінуючих концепцій, поглядів більшості вчених. Умовами досягнення такого рівня (наукового, а не міфологізованого) є:

а) генералізація навчального матеріалу, тобто виділення найсуттєвішого, що викликає пізнавальний резонанс і має найбільший виховний ефект;

б) «олітературнення» історичного наративу, вироблення ефективних способів трансляції наукових знань;

в) певний рівень адекватності мови науки й освіти;

г) усунення з навчального матеріалу перевантаженого наукового апарату з описом довгих шляхів пошуку істини — але зі збереженням наукових висновків;

д) мінімум дискусійності (залежно від вікових особливостей), подача матеріалів та висновків уже перевірених, таких, що стали результатами наукових дебатів. Був правий, очевидно, М. І. Костомаров, коли відповідав своїм критикам на закиди про відсутність у його опублікованих працях наукового аналізу джерел: «Критика джерел залишилась у моєму портфелі».

Підсумовуючи, ще раз підкреслю, що шкільний підручник з історії є засобом інтеграції історичної науки й освіти на всіх ланках її функціонування. Його інтегративна спрямованість може реалізуватися через вирішення таких проблем, як:

- 1) формування сучасного змісту історичної освіти;
- 2) правова формалізація соціального замовлення на зміст історичної освіти;
- 3) виконання конституційної вимоги щодо сприяння держави історичній свідомості української нації;
- 4) розробка і затвердження концепції історичної науки в Україні та узгодження з нею концептуальних засад історичної освіти;
- 5) подолання шкідливої і, очевидно, нездійсненої спроби «уникнення надмірної залежності історичної науки від дидактично-виховних завдань»⁸.

Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упоряд. та ред. Н. Яковенко. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. — С. 108–118.

⁸ Гломозда К. Ю. Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві // Магістеріум. — Вип. 17: Історичні студії. — К., 2004. — С. 81–92.

12. Удод О. «Календар як компроміс і подразник».

Інтерв'ю газеті «Голос України»

13 лютого 2009 р.

Український календар залишається заручником політичного компромісу. Такого висновку дійшли учасники наради-семінару «Постать гетьмана Івана Виговського та події Конотопської битви 1659 р. в історії та історіографії», проведеної Інститутом історії України НАНУ спільно з Міністерством освіти і КНУ імені Тараса Шевченка.

Наші історики вважають Битву під Конотопом однією з «найвизначніших перемог української зброї» і важливим етапом боротьби за незалежність. Згідно з ухваленною торік Постановою Верховної Ради «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2009 році» та відповідним Указом Президента 350-ту річницю Конотопської битви відзначатимуть на державному рівні. Перші «вітання» тоді надійшли... від російського МЗС, яке вважає події 1659 року «кривавою битвою через чергову зраду чергового гетьмана» і розцінює наміри відзначати ювілей як спробу відшукати у спільній історії події і персонажів, «примітних тільки тим, що вони якимось чином були спрямовані проти Москви».

Київ заявив, що не збирається переписувати свою історію під російську диктовку. Проте і в Україні не в захваті від офіційної версії історичного календаря. Як відомо, постанова Верховної Ради приймалася «пакетним голосуванням», адже через суперечності в сесійній залі в інший спосіб вона просто не мала шансів.

— Постанова була компромісною, — нагадує заввідділу української історіографії, керівник Центру інтеграції історичної науки і освіти Інституту історії України НАНУ, доктор історичних наук професор Олександр УДОД. — Проте всі найвідоміші дати з нашої історії, найвідоміші постаті в ній зафіксовані. Коли буде стверджуватися наша держава, коли офіційна політика пам'яті набере підтримку більшості населення, тоді вдасться посилити науковий сегмент нашого історичного календаря. А так, на жаль, сьогодні це — компроміс. Ось чому інколи просякають сумнівні речі. Щербицького святкуємо, Григоренка — ні. Чому? Не вдалося знайти компроміс... 1 січня цього року святкували 100-річчя Степана Бендери. Всі політсили національно-демократичного спрямування звертались до Президента щодо присвоєння йому звання Героя України. Рішення немає. Хоча минулого року таке рішення ухвалили щодо Романа Шухевича. Оця вибірковість теж є результатом компромісу. Ситуацію можна було спрогнозувати. Позитивне рішення ще більше розбурхало б і без того загострене політичне протистояння кінця 2008 — початку 2009 року. Історичний календар, на жаль, і досі є заручником політичної боротьби, яка триває в нашому суспільстві.

У кожному суспільстві, організованому на засадах державності, обов'язково має існувати офіційна політика пам'яті, — вважає Олександр Удод. — Хоча є й

інша думка. Скажімо, академічні історики проти того, щоб держава регулювала історичні наукові дослідження, давала якісь орієнтири. Тому що справді академічна наука повинна ґрунтуватись на засадах автономності й незалежності. З огляду на це постає проблема взаємодії українського історичного календаря із офіційною політикою пам'яті. Тут компроміс між наукою і політикою — річ необхідна.

— **А підручники з історії — теж результат компромісу?**

— Підручник — це не поле для наукових відкриттів чи наукових дискусій. Але й там достатньо є гострих моментів методологічного напрямку. Приміром, було згадано термін «Велика Вітчизняна війна». Це — політичний термін, не науковий, це самоназва тієї війни, яку вів Радянський Союз чітко в рамках з 22 червня 41-го по 9 травня 45 року. Це — не війна і не явище з нашої української історії. Водночас українці брали участь у Другій світовій війні, інколи по обидва боки фронтів і окопів. Друга світова тривала з 1 вересня 39 року по 2 вересня 1945-го. І українці були втягнуті в неї раніше за Польщу і Німеччину. Події навколо Карпатської України у березні 39 року вже означали участь українців у Другій світовій. Сьогодні немає наукового сенсу пристосовувати ідеологічний штамп до української історії. Але ж цей ідеологічний постулат обстоюють комуністична і соціалістична партія, які весь час атакують наші шкільні підручники й програми.

— **Тож термін залишиться?**

— Ми знайшли компроміс. Думаю, що його підтримають і суспільство, й науковці. Маємо два курси в школах — «Історія України» і «Всесвітня історія». У «Всесвітній історії» є розділи і з історії СРСР. І коли говоримо про дату 22 червня 41 року, то і в програмах, і в підручниках рекомендуємо згадувати про те, що з подачі Ярославського Сталін проголосив цю війну Великою Вітчизняною. І сьогодні вплив Росії на формування нашої історичної свідомості, на жаль, дуже великий — і через видавничу сферу, книжки, якими заповнені ринки України, масову пропаганду їхньої історії і бачення нашої історії через ТБ, радіо, пресу. Переважна більшість документів з нашої історії перебувають у російських архівах. Вони відкривають їх вибірково, дозують. Коли ми звернулися по матеріали про Конотопську битву — почули грубу, різку відмову. По голодомору 32–33 років — так само. А от в контексті 200-річчя Гоголя — ласкаво просимо! Будь ласка, приїжджайте, давайте спільно публікувати документи. На жаль, на історичному фронті між Росією і Україною теж немає миру.

13. Удод О., Яковенко Н. «Концепція викладання історії України в школі (проект)»

2009 р.

Вступ

Динамічний розвиток сучасної цивілізації зі стрімкими зрушеннями в техніці й технологіях, швидким накопиченням інформації, інтелектуалізацією праці, зростанням соціальної мобільності у глобальному масштабі, піднесенням ролі особистості ведуть до формування такого суспільства, яке потребує постійного оновлення. Це вимагає від сучасної освіти підготовки людини, здатної діяти в ситуації, яка швидко змінюється, навченої критично зіставляти інформацію з різних джерел, реалізувати себе в полікультурному та багатоетнічному середовищі, шанувати загальнолюдські цінності й розуміти виклики часу.

Україна вступає в цю смугу змін молодого демократичною державою, яка зазнала тяжких деформацій за доби тоталітарного режиму, що робить розвиток громадянської, національної та особистісної свідомості її мешканців украй актуальним. Особлива роль тут належить історичній освіті, адже, обираючи спосіб увічнити минуле, нація водночас обирає своє майбутнє. Шкільна історія, за умови її спрямованості на формування світоглядних позицій молоді, суголосних потребам і викликам часу, може й мусить виконати свою місію з консолідації української політичної нації, стати важливим фактором стабільності й злагоди в державі, підготувати учня до життя у відкритому світі, зорієнтованому на ліберальні й демократичні цінності, а водночас прищепити йому патріотичне пошанування власної самобутності. З огляду на це переосмислення концептуальних засад шкільної історичної освіти постає як одна з найважливіших складових докорінної модернізації не лише школи, а й українського суспільства загалом.

I. Мета і завдання історичної освіти в школі

Нормативну базу концепції шкільної історичної освіти становлять основні положення Законів України «Про освіту» і «Про загальну середню освіту» та нормативних актів — Національної доктрини розвитку освіти України, Концепції загальної середньої освіти (12-річної), Державного стандарту базової і повної середньої освіти, Загальних критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів. Ураховано також підходи, закладені у програмі для загальноосвітніх навчальних закладів, та ідеї, сформульовані у проєктах концепцій освіти середньої загальноосвітньої 12-річної школи (2000–2004 рр.).

Метою шкільної історичної освіти є:

- формування вільної особистості, яка визнає загальнолюдські й національні цінності та керується морально-етичними критеріями і почуттям громадянської відповідальності у власній поведінці;

- виховання засобами історії громадянської свідомості, зорієнтованої на патріотичне почуття належності до власної країни, причетності до її спільних історичних, політичних і культурних цінностей, а також на демократичні пріоритети і злагоду в суспільстві;

- прищеплення толерантності й поваги до різних поглядів, релігій, зачаїв і культур, уміння знаходити порозуміння з іншими людьми задля досягнення суспільно значущих цілей.

Реалізація цієї мети здійснюється через розвиток основних складових її історичної свідомості:

- накопичення знань про основні події, явища і процеси та їхні давніші й сучасні інтерпретації;

- оволодіння способами розумових дій, необхідними для розуміння минулого, осягнення сьогодення і прогнозування майбутнього, а саме: бачення зв'язків між історичними подіями та явищами (логічне мислення); уміння оцінювати їх під різними кутами зору (критичне мислення); знаходження нових аспектів змісту чи нових способів розв'язання проблем (творче мислення); співпереживання людям, котрі опинилися у вирі несприятливих історичних подій (емпатійне мислення).

Завдання історичної освіти, яка за своєю сутністю є процесом становлення історичної свідомості учня, полягають у прищепленні на основі отриманої інформації вмінь:

- аналізувати найважливіші історичні явища і розрізняти спільне та відмінне в історичному розвитку різних епох і суспільств;

- самостійно пояснювати причини історичного явища та аналізувати його наслідки;

- бачити історичні процеси під різними кутами зору, усвідомлюючи, що історія — це відкритий процес, який не визначається наперед жодними законами;

- розуміти відмінність між історичною подією та її інтерпретацією, усвідомлювати причини існування різних інтерпретацій одного й того самого явища та вміти критично зіставляти й оцінювати такі інтерпретації;

- виховувати на історичних прикладах патріотичну, громадянську й морально-етичну позицію людини, яка шанує загальнолюдські та національні цінності і з повагою ставиться до інших народів та культур.

II. Показники рівня та принципи побудови історичної освіти

Комплексним показником рівня історичної освіти є історична компетентність учнів, тобто здатність пізнавати минуле, заснована на знаннях і досвіді, набутих у процесі навчання. До елементів компетентності належать:

- хронологічна компетентність, тобто вміння орієнтуватися в історичному часі;
- просторова компетентність — уміння орієнтуватися в історичному просторі;
- інформаційна компетентність — уміння працювати із джерелами історичної інформації, інтерпретувати їхній зміст, виявляти та критично аналізувати розбіжності в позиціях авторів джерел;

- логічна компетентність — уміння визначати та застосовувати теоретичні поняття для аналізу й пояснення історичних подій та явищ, а також зіставляти різні інтерпретації цих подій та явищ;

- аксіологічна компетентність — уміння формулювати оцінку історичних подій та історичних постатей, суголосну цінностям та уявленням відповідного часу чи відповідної групи людей.

Провідними принципами історичної освіти як педагогічного процесу є психолого-педагогічні підходи, зокрема:

- особистісно орієнтований підхід, згідно з яким у центр навчально-виховного процесу ставляться інтереси особи — учня. Цей підхід передбачає: гуманне суб'єкт-суб'єктне співробітництво всіх учасників навчально-виховного процесу; діагностично-стимулюючий спосіб організації навчального пізнання; діяльнісно-комунікативну активність учнів (проектування індивідуальних досягнень в усіх видах пізнавальної діяльності); якомога повніше врахування в доборі змісту, методиках, стимулах навчання та системі оцінювання діапазону особистих потреб;

- компетентнісний підхід, суть якого полягає в тому, що проміжним і кінцевим результатами навчання визнається формування певних здібностей особистості (компетентностей), котрі проявляються в комплексі вмінь, базованих на знаннях, ціннісних орієнтирах і досвіді діяльності;

- діяльнісний підхід, згідно з яким ефективність навчання залежить від залученості учнів до різноманітних видів діяльності, що дає їм змогу успішніше оволодівати суспільним досвідом і, як наслідок, забезпечує соціальну активність особистості;

- комплексний підхід, який передбачає погляд на освітній процес як на органічну єдність навчання, виховання й розвитку.

Змістовими принципами історичної освіти як такої, що спирається на поєднання здобутків і вимог історичної та педагогічної наук, є:

- загальнонауковий підхід, що передбачає ознайомлення учнів з достовірними фактами та їхніми інтерпретаціями з метою формування цілісного наукового світогляду;

- конкретно-історичний підхід, тобто розгляд подій і явищ у контексті відповідного історичного часу, місця, супутніх обставин та динаміки перебігу від причин до наслідків;

- альтернативно-проблемний підхід, який спирається на використання різноманітних історичних джерел та ознайомлення з різними інтерпретаціями історичних подій і явищ;

- генералізуючий підхід, що спирається на виокремлення в навчальному матеріалі найсуттєвішого, а також на окреслення ключових тенденцій розвитку у відповідний історичний період;

- системний підхід, вимогою якого є міжпредметна і міжкурсова інтегрованість шкільної освіти загалом та вивчення історичного процесу зокрема в органічному поєднанні цивілізаційного, культурно-антропологічного та інших аспектів;

- аксіологічний (ціннісний) підхід, тобто прищеплення загальнолюдських морально-етичних цінностей та вироблення на їхній основі особистісної системи оцінювання історичних подій, діячів, явищ тощо;

- полікультурний підхід, який акцентує увагу на органічній єдності історії, культури, мови, традицій і звичаїв, котрі забезпечують наступність і спадкоємність поколінь свого народу, а також на потребі шанобливого ставлення до культур і звичаїв інших народів;

- світський підхід, що передбачає ознайомлення учнів з історією релігій як феноменів культури за умов недопущення пропаганди окремих релігійних вчень.

Рівень стандарту визначає обов'язковий мінімум змісту історії України та всесвітньої історії. Основним завданням є формування тотальних компетентностей.

Академічний рівень передбачає вміння орієнтуватися в суспільних процесах, критично аналізувати джерела інформації. Перевага надається самостійній і творчій діяльності учнів.

Профільний рівень. Для суспільно-гуманітарного профілю навчання основним завданням виступає формування як соціальних компетентностей, так і мотиваційних, а саме: здатності до дослідницької роботи, уміння застосовувати принципи й методи історичного пізнання відповідно до сучасного методологічного рівня історичної науки. У цих класах у більшому обсязі подаються методологічні, історіографічні та джерелознавчі знання, поглиблено вивчається історія України та всесвітня історія за рахунок курсів за вибором.

Умови реалізації концепції:

- сприйняття концептуальних засад сучасної шкільної історичної освіти широким учительським загалом та громадськістю;

- корекція навчальних програм і державних стандартів;

- створення комплексу навчально-методичних матеріалів, який ґрунтується на ідеях, закладених у концепції;

- перепідготовка вчителів історії (з філософії, історії, методології, історіографії, сучасних педагогічних технологій);

- оновлення програм підготовки вчителів історії у вищих навчальних закладах.

III. Зміст курсів історії України: загальні засади

Загальні засади оновлення змісту шкільних курсів історії України спираються на принцип антропологізації («олюднення») минулого, завдяки чому передбачається досягти бажаного виховного ефекту, а саме: щоб учень щільно та емоційно ідентифікував себе з минулим України; щоб її історія сприймалася як цікава та позитивно насажена; щоб в уяві учня постав пластичний образ минулого в усій його різноспрямованій динаміці. Окреслені засади обумовили принципову відмову від властивого дотеперішнім підручникам канону української історії як історії століттями кривдженої нації-жертви з підкресленням страждань і втрат на користь «чужих держав». Нарівні з програшними сторінками минулого передбачено привернути значну увагу до його успішних аспектів,

реалізованих в особистісних, соціальних чи культурних досягненнях конкретних людей, а також до прикладів різноплановості позицій українців у державах, до складу яких входила українська територія. Таке переакцентування, по-перше, наблизить учня до реального, а не ідеологічно сконструйованого минулого, а по-друге, сприятиме формуванню позитивної самооцінки власної нації, а отже, прищеплюватиме почуття впевненості і стабільності щодо її майбутнього.

Безперервність (тяглість) історичного процесу, що є однією з виховних цінностей будь-якої вітчизняної історії, пропонується тлумачити не як ексклюзивну історію українців, а як фізичний, природний процес — заселену без перерви територію. Стрижем оповіді в підручнику, поза сумнівом, має виступати український етнос як серцевинний стрижень національної історії. Разом з тим, кладучи в основу оповіді антропологічний і територіальний принципи, підручник має тяжіти до того, щоб Україна поставала у сприйнятті учня як простір, де поруч з українцями здавна і до сьогодні мешкають інші етнічні спільноти, чиє буття є невід'ємною складовою історії України. Залучаючи до оповіді все, що колись існувало на українській території, у тому числі й «чужі» чи «ворожі» етноси та політичні утворення, підручник прищепить школяреві вміння самостійно визначати тенденції історичного розвитку, підсумовані появою незалежної Української держави, а також, що не менш важливо, пишатися культурною та етнічною багатоманітністю власної ж країни. Водночас, територіальним принцип вимагає набагато чіткішого, ніж досі, розрізнення понять етносу (спільноти, з'єднаної походженням, мовою і звичаями) та нації (цілості нового типу, консолідованої з етносу/етносів на підставі громадянського патріотизму й усвідомлення причетності до спільної батьківщини). Позбувшись науково некоректного накладання новітніх націєтворчих процесів на давніші періоди історії, підручник зможе переконливо пояснити, чому та як упродовж XIX–XX століть модерна національна свідомість зуміла втягнути в себе, окрім українців, величезну масу людей неукраїнського етнічного коріння.

Цій самій меті підпорядковано потребу повніше, ніж досі, представити в підручнику розмаїття релігій і конфесій, що побутували/побутують в Україні. Адже підручник має бути «своїм» для всіх її громадян, тож кожна релігія чи конфесія повинні знайти тут свою історію, а учень — усвідомити, що свобода совісті та вибору конфесії є засадничим елементом прав людини. Окремою проблемою постає висвітлення конфліктних сторінок минулого, пов'язаних з міжетнічними та міжконфесійними зіткненнями. «Темних плям» минулого не слід замовчувати, бо це обернеться недовірою до підручника загалом, однак стилістика викладу тут має бути особливо коректною та нейтральною, а висновкова частина — містити роздуми про те, що суспільство успішно розвивається лише тоді, коли в ньому панує взаємна толерантність. Ці міркування варто доповнювати такими питаннями до учнів, які стимулювали б їхню самостійну оцінку антигуманної природи та згубних наслідків міжетнічних конфліктів.

З територіальним принципом також тісно пов'язане і представлення історичної специфіки окремих регіонів сучасної України: її пропонується подавати не в окремих розділах, а як вкраплення до загальної оповіді про певні явища та процеси. Це дасть змогу виразніше продемонструвати, як локальні відмінності доповнювали одна одну, закладаючи початок новому, спільному історичному просторові. Такі змістові вкраплення, окрім зрозумілої просвітницької функції, ще й здатні сприяти введенню до свідомості учнів понять «великої» та «малої» батьківщини, адже саме з їхнього гармонійного поєднання народжується усвідомлений патріотизм.

Антропологічний підхід, який ставить у центр уваги людину, зумовив ще одну суттєву пропозицію щодо змістового наповнення підручників, а саме: лейтмотивом викладу пропонується бачити конкретні прояви буття суспільства, а не державу як абстрактну політичну і владну силу. Це логічно приводить до суттєвого скорочення оповіді про політичну і мілітарну історію, зокрема звільняє підручник від другорядного фактажу, що надасть простір для обговорення політичних та військових подій здебільшого на прикладах поведінки конкретних соціальних груп, і не безособових державних чинників. Окрім того, в описах воєн слід брати до уваги й те, що кожна війна — це не лише битви, а й стратегії виживання людей, втягнутих у вир війни. Адже гуманістична спрямованість освіти, потребу в якій сьогодні годі заперечити, зобов'язує поруч із жертвними подвигами показувати лихоліття та фізичні й матеріальні втрати мирного населення.

Мілітарно-політична історія, описана з перспективи «загального інтересу нації», за визначенням передбачає одновимірну «правду», а це, у свою чергу, опосередковано закладає у підручник зерно антагонізму. Адже «правильна» поведінка автоматично постулює наявність «неправильної» позиції «зрадників» чи «відступників», до яких належатиме частина власного народу. Можливість подолання цієї проблеми вбачається в запровадженні до підручника оповіді про розмаїття поведінкових мотивацій різних політичних, соціальних чи локальних груп, кожна з яких керувалася своїми спонукками. Ідеться, отже, не про замовчування розбіжностей, а про представлення суспільства як конгломерату груп і прошарків з окремими — у чомусь антагоністичними, а в чомусь спільними — інтересами й життєвими стратегіями, які були продиктовані притаманним кожній добі комплексом ідей та уявлень. Це видається особливо важливим з огляду на те, що минуле України наповнене конфліктами і що в цих конфліктах українці не раз воювали один з одним. Підручник має сприяти досягненню суспільного консенсусу з урахуванням різних точок зору, які сьогодні роз'єднують суспільство, і водночас приділенням більшої уваги тому, що не викликає відторгнення. При цьому в старших класах, де учень уже володіє навичками критичного аналізу джерел, спірні події та явища варто представляти багатовимірно, наводячи автентичні свідчення сучасників, що виразно ілюструють гостроту суперечностей. Така історія має поставати радше як предмет для роздумів, ніж текст для

заучування, призвичаюючи учня до критичного аналізу й самостійного формулювання власної позиції.

Можливість урівноваження політично-мілітарної історії вбачається також у приверненні уваги до широко витлумаченої культури — ідеологій, правничої та соціальної свідомості, історії повсякдення й аналізу світоглядних мотивів, якими керувалися люди певної доби, певної групи тощо. З такими акцентами щільно пов'язується і потреба ввести до підручника сюжети, які покажуть учневі, що буття суспільства не зводиться до пасивного підпорядкування владі/державі. Цей принцип слід підкріпити оповіддю про паростки, ранні прояви та, зрештою, форми зрілого громадянського суспільства, за посередництва якого творився приватний простір і люди давали собі раду без державного втручання, а часто й у супереч йому.

Нарешті, у підручниках слід наголошувати на тому, що історія України розвивалася на тлі європейських процесів, а отже, її виклад потребує методичної прив'язки до паралельного курсу всесвітньої історії. Це означає, що окреслені у вступі до кожного з підручників головні тенденції періоду, про який ітиметься, необхідно пов'язати із загальноєвропейським контекстом відповідних подій і процесів, як-от: Реформації, Романтизму, промислового перевороту, індустріалізації, модернізації, формування національних ідей та націоналізмів тощо.

IV. Зміст курсів історії України: структура і програми

Поліграфічне оформлення підручника. Змістове наповнення шкільного курсу історії у сьогодиншній Україні переживає процес трансформації від моделі, зорієнтованої на механічне засвоєння наведеної в підручнику інформації, до моделі, яка передбачає не стільки запам'ятовування конкретного фактажу, скільки прищеплення навичок пізнавально-творчого розуміння історичного досвіду людства загалом та власної країни зокрема. Зменшення ваги настановчо-директивної оповіді пропонується досягти завдяки докорінній зміні поліграфічного оформлення підручника. Кожну тему передбачено подавати на розвороті або двома колонками, уміщуючи ліворуч лаконічну, коректну й позбавлену директивних оцінок авторську оповідь, а праворуч — інформаційний конвой до авторської оповіді, а саме: уривки із джерел; розгорнуті пояснення понять; ліхтарики-вставки з детальнішою розповіддю про певні епізоди чи постаті, увагу до яких автор вважає за потрібне активізувати; карти й малюнки-схеми; візуальний матеріал (графіки, ілюстрації, карикатури, фотографії, репродукції, діаграми тощо).

Ця частина підручника має виступати невід'ємною складовою авторської оповіді, забезпечуючи баланс між інформацією, що її виклав автор, та інформацією «ззовні» — із джерел, фотографій тощо. За потреби внести у виклад певної теми якісь моральні, світоглядні чи ідеологічні акценти належить не голо- слівно декларувати в авторській оповіді, а представити через відповідну добірку джерел, зображень чи коротких ліхтариків-оповідей у правій колонці або на правій половині розвороту, апелюючи в такий спосіб до морального почуття чи

світоглядних цінностей учня через його власний емоційний вибір. Окрім того, що урівноваження авторського викладу джерелами й візуально-ілюстративним матеріалом оживляє минуле і забезпечує розвиток самостійного мислення, двошпальтова структура підручника стане корисною і для вчителя, оскільки вона створює простір для маневру між різними рівнями підготовки дітей, адже під час формулювання завдань стають можливими варіації між обов'язковим і менш важливим та між складнішим і простішим матеріалами.

Структурна послідовність тем у всіх підручниках має бути загалом ідентичною, вибудованого за наскрізною схемою: 1) людина і простір (географічне довкілля, чисельність та етнічний склад населення, демографічні процеси тощо); 2) людина в суспільстві (соціальні групи, суспільне і громадське життя, економіка, політичні позиції тощо); 3) людина і влада (владні структури та їхні типи і повноваження); 4) людина і світ уявлень та ідей відповідного часу; 5) людина в культурі — освітній, мистецькій та повсякденній.

Періодизація української історії загалом зближена з періодизацією, якої дотримується програма курсів всесвітньої історії, поділяючись на стародавній, середньовічний, ранньомодерний і новий та новітній періоди, які за класами розподілено так:

- **5-й клас:** «*Вступ до історії*» (пропедевтичний курс; програму повністю переглянуто);

- **6-й клас:** «Стародавня історія світу та України» [від найдавніших **часів до падіння Західної Римської імперії**] (програма цього курсу, де збігаються компетенції всесвітньої історії та археологічної історії України, не переглядалася);

- **7-й клас:** «Історія України: Середні віки» [від Київської Русі до **кінця XV ст.**] (програму повністю переглянуто);

- **8-й клас:** «Історія України: Ранній новий час» [XVI–XVIII ст.] (програму повністю переглянуто);

- **9-й клас:** «Історія України: XIX століття» (програму повністю переглянуто);

- **10-й клас:** «Історія України: 1900–1921 роки» (програму повністю переглянуто);

- **11-й клас:** «Історія України: 1921–1945 роки» (програму повністю переглянуто);

- **12-й клас:** «Історія України: 1945–2010 роки» (програму повністю переглянуто).

Обсяг годин переглянутих програм відповідає чинному на сьогодні розподілу навчального часу, а саме: 5-й клас — 3 год.; 7-й клас — 35 год.; 8-й клас — 52 год.; 9-й клас — 52 год.; 10-й клас — 35 год.; 11-й клас — 35 год.; 12-й клас — 70 год.

Коментар до проекту програм

Укладаючи подані далі програми, автори дотримувалися загальних теоретико-методологічних принципів, про які йшлося вище. Паралельно з пропозиціями змістового наповнення навчальних тем подано й можливі візуально-інформаційні додатки до авторської оповіді, які, зрозуміло, мають попередній характер. У разі схвалення програм та в процесі роботи над текстами підручників тут можуть

бути використані інші джерела, ілюстрації, репродукції, фотографії тощо, однак за умови збереження засад подачі навчального матеріалу, в якому авторський текст обов'язково має бути доповнений інформаційним супроводом із текстових та візуальних джерел.

Концепцію уклали Олександр Удод (розділи I–II)
та Наталя Яковенко (розділи III–IV)

*Концепція та програми викладання історії України в школі (проект).
Матеріали IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників
історії України «Концепція історичної освіти». — К.: ВД «Стилос»,
2009. — С. 8–16.*

14. Удод О. «Підручник має стояти в центрі шкільної освітньої системи». Інтерв'ю газеті «Освіта України»

28 серпня 2009 р.

Тема вітчизняного підручника — одна і найактуальніших у сучасній освіті. І надаремно, адже перехід на 12-річну систему освіти передбачав революційні аміни в цій галузі: кожного року школярі мають приходити до нового класу з абсолютно новим комплектом підручників. Нині, коли друкуються і починають надходити до шкіл підручники для 9 класу 12-річної школи, можна зробити висновок: вітчизняне підручникотворення витримало цей епохальний іспит, забезпечивши школи навчальними виданнями нового покоління. Але яким є сучасний український підручник? Які його проблеми та перспективи? Про це — розмова нашого кореспондента з Олександром УДОДОМ, доктором історичних наук, професором, директором Інституту інноваційних технологій та змісту освіти.

— Розмову про сучасний український підручник, мабуть, почнемо із загального визначення: «Що ж таке, на Вашу думку, підручник» — у філософському, загальноісторичному, методико-педагогічному і, так би мовити, побутово-шкільному плані?

— Хочу відзначити, що тема підручникотворення водночас благородна (незважаючи на те, що засоби масової інформації привчили громадськість, що підручники — це засіб заробляння легких і великих грошей) і надзвичайно гостра. Ця тема традиційна і вічна в усі часи. І що парадоксально: гострота і значення проблем підручникотворення не спадають ніколи. Якщо говорити про сучасну ситуацію в Україні, то тема підручника обговорюється дуже часто і в різних контекстах, постійно викликаючи підвищену увагу суспільства. І це абсолютно правильно. Адже підручник — явище універсальне, комплексне, багатогранне і його неможливо схарактеризувати тільки з одного боку.

Насамперед ми маємо говорити про філософію підручника. Цей напрям досить активно нині розвивається у світовій філософській науці, в Росії і в нас в Україні. Одним із перших цю проблему почав порушувати член-кореспондент АПН України, доктор філологічних наук, директор видавництва «Педагогічна преса» Юрій Кузнецов — людина, яка дуже багато зробила і робить для створення вітчизняного підручника найвищої світової якості. Дуже хотілося б, щоб проблеми підручникотворення і надалі знаходили філософське осмислення, тим більше, що за останні роки наша країна набула унікального досвіду створення системи якісно нових підручників на конкурсній основі. Тож з філософської точки зору, ми розглядаємо підручник як спосіб фіксації тих досягнень, які має людство в осягненні світу. Це світогляд людини і духовний досвід людства. Якщо говорити про загальноісторичний контекст підручника, то він органічно поєднаний із філософським. Ми знаємо, що один із найвизначніших революційних

поворотів у історії людства пов'язаний із винаходом книгодрукування. Коли Гутенберг створив першу книжку, стався великий поворот в історії людської свідомості: людина знайшла спосіб фіксації, передачі своїх знань наступним поколінням. І після цього починають стрімко розвиватися наука, мистецтво, освіта тощо. Ми можемо також говорити про те, який статус книга взагалі і підручник зокрема мають у певних суспільствах. Кожен державний і громадський лад якийсь чином виявляє своє ставлення до книги і до освітніх видань. У тоталітарному, антидемократичному — є цензура, є заборона книги, є цензурування змісту підручників. І навпаки — у вільному демократичному суспільстві книжка і підручник на першому плані. Якщо вона сприймається як святе, якщо зміст підручників широко обговорюється, то це говорить і про толерантність суспільства, і про його демократичність.

Ми, освітяни, звикли оцінювати підручники в методичному і дидактичному аспектах. Для нас — це основний засіб організації навчально-виховного процесу. Є підручник, є вчитель, і це гарантія того, що урок буде проведено і що навчальний процес можна буде організувати.

Щодо побутово-шкільного плану, то всі звикли до того, що вдома батьки, рідні, знайомі у своїх розмовах про освіту насамперед апелюють до якості підручника. І тут цікаво звернутися до етимології слова *підручник*: він завжди має бути під рукою. Тобто супроводжувати дитину і вчителя: тих, хто навчає, і тих, хто навчається.

І я додав би ще один бік в осягненні феномена підручника — це суспільно-політичний аспект. Він для нас сьогодні є занадто актуальним через те, що ми спостерігаємо постійну апеляцію громадської думки до змісту підручника. Якщо ми згадаємо події, які мали суспільний резонанс в Україні останніми роками, то в конфліктах і протистояннях постійно виринають наші підручники. Так було під час Помаранчевої революції, яка за часовими рамками збіглася з початком курсу підручників для 12-річної школи. Тоді з'явилися «помаранчеві» підручники — симпатії їхніх авторів відображали і кольори обкладинок, і фотографії з Майдану. І в пресі, і в методичних колах відбувалися гострі дебати: чи мають право такі найостанніші події новітньої історії потрапляти на сторінки підручників? І якщо тоді здавалося, що неможливо пройти повз ці події і не внести їх до навчальної книжки, то нині час доводить, що потрібно дуже обережно ставитися до змісту підручника, чітко розділяючи науку, освіту і політику. Але, незважаючи на це, сьогодні ми знову ж таки маємо досить багато заяв обласних і навіть районних рад, які на своїх засіданнях вирішують, що може чи не може бути змістом шкільних підручників. Тобто суспільство постійно і прискіпливо стежить за змістом наших підручників. Це радісно, приємно, тим більше, що ми розуміємо: створення вітчизняного підручника — це справді загальнонародна справа. І суспільство, і політикум зацікавлені, щоб підручник точно і адекватно виконував свою місію. Але надмірна політизація справи підручникотворення (а надмірність, до речі, шкодить завжди) десь і шкодить нашій справі.

Як я уже казав, ми вважаємо підручник найголовнішою книжкою навчального процесу. Книжку-підручник можна порівняти, як це робить Юрій Кузнецов, із Біблією. Тому що школяр, беручи підручник у руки, апіорі налаштований на те, що тут викладені істинні знання. Нині суспільство досить тверезо ставиться до друкованого слова. Але щодо підручника, то тут має бути стовідсоткова довіра до тексту. Особливо це стосується підручників для початкової школи: в підручник повинні потрапити абсолютно точні факти, знання, перевірені практикою.

— За останні кілька років в Україні створена генерація нових вітчизняних підручників... Розкажіть, будь ласка, в чому їхня принципова відмінність від тих, за якими навчалися раніше. Чого чекають від підручника нового покоління — педагоги, учні, батьки, науковці ?

— Основною професійною особливістю підручників нового покоління є те, що ця генерація адекватно реагує на глибоку шкільну реформу, що відбувається в освіті, — перехід на 12-річну школу і, відповідно, оновлення Державного стандарту, програм, тобто новий зміст навчання. Вони стали нові за змістом. І що дуже приємно, стали й іншими за формою. Поліграфічне виконання якісніше і продуманіше. Сьогодні автори розкутіші, мають можливість експериментувати, виявляти свою творчість. Усі підручники в нас повнокольорові, насичені оригінальними і дидактично обґрунтованими ілюстраціями. Вони змінилися і за змістом, і зі формою. Оновлений і науковий зміст, і методична система, дидактичний інструментарій. Здебільшого підручники нині творяться на діалогічній основі, вони є інтерактивними. Але, може, я буду здаватися ретроградом, моя суб'єктивна думка: в сучасних підручниках, не в усіх, звичайно, є деякий перекис у методичний бік: структуру підручника, його зміст починає диктувати дидактика. Багато авторів, талановитих методистів перетворює підручник на сценарій проведення уроку. І це небезпечна тенденція. Вона, звичайно, сприяє розвитку методики. Але водночас гальмує творчий розвиток конкретного вчителя. Вчитель сам має творити кожен урок. А в підручнику потрібно методом генералізації дібрати ті факти і явища, які найкраще сприяють реалізації освітніх завдань.

Сучасні підручники відрізняються ще й тим, що сьогодні підручник вже не є єдиною навчальною книжкою. Нині підручник — обов'язково частина навчально-методичних комплектів. Сьогодні ми не можемо уявити нове покоління підручників, щоб у якомусь класі, для якогось підручника ми не мали НМК. Це теж особливість сучасного процесу підручникотворення.

Сучасний підручник має реагувати і на те місце, яке він займає серед інших джерел знань. Звичайними стають посилання на Інтернет-джерела, звернення до інформаційних технологій. Хоча я абсолютно переконаний, що книжка у традиційному паперовому форматі є і ще буде дуже-дуже довго. Електронний підручник має право на існування, але ніде у світі сьогодні він не витісняє паперового. І я вірю в те, що ядром нашої освітньої системи залишатиметься наш традиційний підручник.

— **Про які позитивні тенденції в сучасному вітчизняному підручникотворенні Ви хотіли б розповісти, від яких, небажаних, — застерегти ?**

— Якщо говорити про позитивні тенденції, то сьогодні, як ніколи, представлена сучасна методична палітра підручника, широкі можливості в різноманітних способах подання матеріалу (зняті обмеження початку 90-х років, коли ми писали підручники з історії, але знали, що в них не буде ані ілюстрацій, ані карт). Підручники швидко реагують на новітні тенденції. Наприклад, дуже модними сьогодні як реакція на зовнішнє незалежне оцінювання стають тестові технології. Вони з'являються і в підручниках. Але завжди й у всьому повинні бути міра і певна пропорція. Я за те, щоб тестові технології виносилися в додаткові посібники, в якісь спеціальні складові навчально-методичного комплекту. Адже тест — це тільки форма перевірки набутих знань.

Щодо негативних тенденцій сучасного підручникотворення, то насамперед хочу відзначити, що комерціалізація негативно вдарила по змісту підручника. По-друге, шалений темп, поспіх, з яким творяться підручники. Тут ми всі є заручниками тієї ситуації, що склалася у процесі переходу на 12-річну школу: щороку ми мали випускати повний комплект підручників для певного класу. В такий цейтнот ми були поставлені об'єктивно. Звичайно, легше це було зробити з першого по 5 або 6 клас, але коли ми дійшли нині до старшої школи, то завдання, будемо казати прямо, майже непосильне, неймовірне і достойне Книги рекордів Гіннеса. Конкретний приклад: нині протягом літа 2009 року ми повинні створити 147 назв підручників тільки для 9 класу. 105 так званих основних підручників — і українською мовою, і мовами нацменшин, бо ми маємо з кожного предмета, залежно від контингенту і від предмета, від однієї до чотирьох назв підручників. Та ще 42 перекладні підручники. То уявіть: півтори сотні назв книжок написати, відредагувати, зверстати, надрукувати і доставити до школи! Зрозуміло, що такий, хоч і об'єктивний, але неймовірний дефіцит часу викликає багато проблем.

— **Чи можемо сьогодні говорити про особливості національного підручникотворення?**

— Основне, що Україна стала в центрі кожного вітчизняного підручника. Це стосується не лише українознавчих курсів — історії України, географії чи української літератури. Кожен із наших підручників має українознавчу складову, національне спрямування. І це нормально, це об'єктивно. Що не говорили б ми сьогодні про глобалізацію, про інтегративні процеси, але, і це засвідчує досвід Європи, люди завжди відчуватимуть етнічний зв'язок зі своєю рідною землею. Кажуть, що наука інтернаціональна. І це справді так. Але кожен учений має свою національність. І є математика як світова наука, а є українська математична школа. Якщо говорити про такі специфічні націотворчі підручники, як, наприклад, підручник з історії України, то їхній вплив на процес становлення національної свідомості безперечний. Але ні в якому разі не праві наші опоненти, які кажуть, що український підручник став націоналістичним. Я вважаю, що тут немає і не може бути

негативного підтексту. Скажу навпаки: українське національне підручникотворення, як ніяке інше в Європі, відрізняється величезною увагою до мов і потреб національних меншин. Це висновок інституції, абсолютно незалежної, прискіпливо уважної до проблем України. Нещодавно в Україні з візитом двічі перебував Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин Кнут Воллебек. Відвідуючи Київ, Донбас і Крим, він вивчав одну проблему: як вирішуються освітні й культурні запити національних меншин. І коли ми йому хотіли виставити всі підручники для національних меншин, які друкуються в Україні, в нас не вистачило стендів і площі в залі колегій Міністерства освіти і науки. Такої кількості навчальної літератури, тим більше виданої за кошти держави, йому не міг показати ніхто в Європі. Тобто висновок європейської комісії однозначний: задоволення потреб національних меншин у сфері підручників в Україні виконується зразково. Український підручник твориться для всіх, хто навчається в Україні і за її межами. Адже ми сьогодні практично забезпечуємо підручниками школи з українською мовою навчання, які функціонують в українській діаспорі. І я переконаний, що в українців вистачить мудрості, щоб не лише створити справді національний підручник, а й забезпечити його сприйняття суспільством.

— Якими будуть особливості підручникотворення в умовах профільної школи?

— Сьогодні профільна школа і творення підручників для неї — це основне завдання й Міністерства освіти і науки України, й Інституту інноваційних технологій і змісту освіти, й Академії педагогічних наук України. У нас постійно триває діалог цих трьох сторін. Найважливіше нині — закласти демократичні, прозорі, справедливі правила для організації конкурсу підручників для цих класів. Проведення конкурсу підручників — це завжди конфлікт, зіткнення амбіцій, протистояння, скарги, суди. Але, переконаний, без проведення Всеукраїнського конкурсу підручників ми не мали б нової генерації навчальних книжок 12-річної школи. Питання треба вирішувати не емоційно, не репресивними заходами, а, як кажуть у сучасному менеджменті, треба розписувати політики. Якщо є проблема, то потрібно вивчити її і розписати так у правилах, щоб розвести можливі потенційні конфлікти. Ми маємо виписувати такі положення конкурсу, які насамперед виконали б його основне завдання: визначили найякісніші підручники.

Які маємо проблеми в підготовці підручників до профільної школи? По-перше, профільна школа тільки розпочинає своє буття в історії нашої освіти. Програми створені, але вони неапробовані, і підручники робляться «з коліс» за цими програмами. Величезні проблеми перед авторами — важко подати матеріал для різних рівнів, але одним авторським колективом. Є проблема, що один підручник через брак коштів буде творитися відразу за двома програмами для різних рівнів — наприклад академічного та поглибленого чи стандарту та академічного. Сьогодні найскладніше авторам. А для нас основне — остаточно визначитися з номенклатурою підручників, тобто скільки яких підручників, для якого рівня буде створено. Свої умови диктує економічна і фінансова криза.

Якщо в попередні роки ми мали розкіш визначати кілька кращих підручників у кожній номінації, то в наступні роки ми будемо обмежені: фактично по одній книжці буде вибрано для кожної номінації.

— **Як Ви бачите перспективу розвитку сучасного вітчизняного підручника?**

— Може, в нашій розмові і прозвучали песимістичні нотки, але в цілому на справу вітчизняного підручникотворення та її перспективи я дивлюся оптимістично. Відзначаю великі позитивні зрушення, бо знаю, з чого ми починали і до чого прийшли нині. Знаю, як ми будемо працювати над підручниками для 10–12 класу. І абсолютно переконаний, що в наступному циклі нам усім — авторам, видавцям, організаторам процесу, вчителям та учням — стане набагато легше, бо ми повернемося до вдосконалення тих підручників, які нині на апробації. Ми будемо займатися підготовкою їхнього другого-третього видання, враховуючи свій досвід і помилки. Але нам є до чого повертатися і що вдосконалювати. Головне, що підручники є!

Освіта України. — 2009. — 28 серпня. — № 63–64.

15. Удод О. «Шкільний підручник може написати кожен, хто має до цього хист». Інтерв'ю газеті «Урядовий кур'єр»

17 листопада 2010 р.

Математика, біологія, література... Яке безмежне джерело знань таїть у собі підручник! А учень, щодня несучи тяжкий ранець за плечима, зазвичай навіть не підозрює, праця скількох людей зібрана у цих книгах. Мабуть, багато кому цікаво, хто ж пише підручники? А десятикласників, які цьогоріч розпочали навчальний рік без повного комплекту книг, хвилює ще й те, коли вони нарешті з'являться на партах.

Відповіді знає директор Інституту «освітянських новацій», а в минулому вчитель історії Олександр Удод, який займається проблемами підручника понад 32 роки. Та переконує: у школі майбутнього не буде ні ганчірки, ні крейди, а школярі, окрім електронної книги, у портфелі обов'язково матимуть і паперового «друга».

Задача від учня

— Олександр Андрійовичу, коли школярі отримують необхідні посібники?

— Найбільша проблема в тому, що фінансовий рік не збігається з навчальним — тому за останні 10 років не можемо вийти із замкненого кола. У 2010-му, коли з запізненням затвердили держбюджет, освітяни ще у квітні зрозуміли: підручник на 1 вересня не можна видрукувати навіть теоретично, оскільки технологічний цикл друку однієї книги триває 4–5 місяців.

Зараз інтенсивно додруковується кілька підручників для 10-х класів — лише восени ми досягли того, що треба робити у березні–квітні. А нещодавно з цього річних коштів довелося погасити минулорічний борг за книги для дев'ятикласників. Проте сподіваємося у листопаді завершити друк підручників.

— Скільки зазвичай «живе» шкільна книга?

— За нормами — 5 років, проте фізичний знос деяких підручників досить високий. Приміром, третьокласники вчать за посібниками, яким уже сьомий рік. Торік старими книгами користувалися учні 2-х класів, тож для них видрукували 9 назв підручників загальним накладом 7,5 млн. грн.

Однак підручники повинні оновлюватися кожну п'ятирічку і постійно вдосконалюватися — відтак якоїсь статичності досягти просто неможливо. А тим паче при сучасному реформуванні нашої галузі: стабільний підручник можливий тільки при сталій системі освіти.

Сучасні книги оновлюємо з 2001 року відповідно до змін у шкільній програмі — щороку видаємо нові. За останні 5–6 років Україна встановила рекорд — за сезон створюємо близько 150 нових назв підручників. Подібних обсягів у Європі немає. Це пов'язано з тим, що ми переходили на 12-річну систему освіти, а отже і на нові навчальні програми. А потім знову повернулися до 11-річки. Тож тепер друкуємо 143 назви підручників для 10-го класу, а наступного року видамо всі підручники

для одинадцятикласників — у жовтні міністерство затвердило нову редакцію програм для випускного класу 11-річної школи.

— **Яким чином створюється підручник?**

— Існує чітка система відбору: оголошуємо конкурс, вказуємо клас, перелік предметів і напрямки профілізації. Автори пишуть підручник, подають його до міністерства, далі триває довгий відбір незалежними експертами — вчителями, методистами. Потім Національна академія педнаук проводить психолого-педагогічну експертизу. Останнє слово — за колегією Міносвіти. Лише після цього переможці можуть одержати держзамовлення на випуск підручника у світ.

— **Цікаво, хто може написати підручник: будь-яка людина чи заслужений освітянин?**

— Одні кажуть, підручники повинні писати виключно професори й академіки, інші переконані — тільки вчитель, який добре знає методику. Проте я вважаю, що підручник може написати кожен, хто має до цього хист. Скажімо, посібник з історії під силу створити талановитому філологу.

— **Чи отримуєте відгуки від звичайних вчителів та учнів, враховуєте їхню думку?**

— Інколи учні пропонують розмістити в книзі власний варіант задачі. Діти дуже щирі — побачили прізвище автора й одразу починають писати листи. І нам приємно вести постійний діалог. Оскільки, окрім видання і розповсюдження книг, існує система їх апробації та моніторингових досліджень.

У нас підручники варіативні (кілька варіантів з одного предмета). Книги пропорційно відправляємо по областях, упродовж двох років учителі проводять за ними уроки, а потім дають висновок. До моніторингових досліджень залучається більш широка аудиторія — анкетуємо учнів, вчителів, батьків. Опитування по кожній назві підручника сягає до 300 тис. чоловік.

— **Учні 7–8-х класів (причому відмінники!) скаржаться, що матеріал у підручниках з деяких предметів дуже важко сприймається...**

— Я не ідеалізую підручник. Є слабкі книги. Приміром, в «Астрономії» не можемо написати, скільки планет у Сонячній системі, бо їх наші астрономи ще не порахували. А в «Біології» існує невизначеність, багатозначність термінології. Також були нарікання на книги з 7-го, 8-го класів — там у підручнику суцільні терміни. Не можуть науковці зійтися й щодо теорії створення світу: брати до уваги вчення Дарвіна чи вчити дітей, що людину створив Бог? Багато дискусій викликають і «Основи здоров'я» — дехто там вбачає пропаганду сексуального життя серед підлітків. Інші заперечують використання у посібниках жаргонізмів. Але підручник не може бути стерильним: діти повинні знати походження цих слів і те, що вживати їх неетично. Адже яке життя — такий і підручник.

Гоголь не ділиться на два

— **Як швидко шкільна програма може застаріти?**

— Процес оновлення змісту освіти безперервний. Є державний стандарт освіти, що затверджується раз у десятиліття. Приміром, для початкової школи

він приймався у 2001 році. Тож якраз триває перегляд цього стандарту — аналізуємо, як школярі засвоїли матеріал, вивчаємо думку вчителів, беремо до уваги нові відкриття і вносимо корективи.

— **З якого предмета найчастіше оновлюються підручники?**

— З історії, політології, економічної географії. Більш сталі математика, література XVIII–XIX ст. Сучасна історія викладається в 5-му класі й у випускному. Там події доводяться безпосередньо до моменту видання книги. Хоча в деяких європейських країнах вивчають історичні події, віддалені у часі. Ми виступаємо проти цього — якщо обмежимося 20-річним терміном, викинемо з підручників незалежну Україну!

Дехто не згоден з тим, що в підручниках з історії за 5 клас немає згадки про Помаранчеву революцію. Проте ця подія не стала актуальною для історичної науки.

— **Чи згадується в «Історії України» про Голодомор та Другу світову війну?**

— Звичайно, це вимоги в усіх редакціях програм як з «Історії України», так і з «Всесвітньої історії». Є вимога щодо вивчення вчителями, учнями матеріалів щодо голодомору 1932–1933 років і Другої світової війни 1939–1945 рр. та її складової — Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Очевидно, це питання навіяне тим, що видали оновлені підручники з історії для 5-х класів, де всього за 35 уроків неможливо деталізувати всі події. Але «Історія України» вивчається з 7 по 11 клас. Для випускників детально висвітлюється період 30-х років, у тому числі й голодомор. Друга світова війна детально вивчається як у курсі «Історії України», так і «Всесвітньої історії» в 11-му класі.

— **Як ставитесь до написання російсько-українського посібника з історії України?**

— Позитивно — я один з ініціаторів створення такого спільного методичного посібника для вчителів. Діалог між істориками різних країн повинен бути. Ми понад 13 років співпрацюємо з польськими колегами — щороку зустрічаємося й аналізуємо найсвіжіші видання підручників з історії, висловлюємо взаємні претензії, просимо внести уточнення.

Затягнувся діалог з росіянами: триває співпраця між академічними комісіями істориків, а освітянські кола дещо відстають. І як перший проект такої співпраці буде створено методичний посібник для вчителів. Йдеться не про підручник для учнів, а про можливість дати вчителю тлумачення як з боку української, так і з боку російської історіографії деяких проблем нашого спільного минулого.

— **Чи правда, що в підручниках 10 класу із зарубіжної літератури домінують твори російських письменників?**

— Ні, програми з літератур ще не переглянуті. Єдине — відновили стару назву предмета «Світова література» замість «Зарубіжної». У США і Європі ведеться дискусія щодо літературного канону: скільки художніх творів потраплять у зміст підручників. У нас дискутують навколо творів сучасних письменників. Хоча до 200-річчя Гоголя — замість того, щоб вивчати його внесок у літературу, — почали сперечатися, чий він — російський чи український. Нам без

різниці, адже Гоголь — світило світового рівня.

— **Вчителів української літератури вражає, що програма для 7—9 класів насичена депресивними творами.**

— Підлітків треба виховувати на позитиві, соціальному оптимізмі. А наші історики, літературознавці захопилися зображенням життя народу як багато-страждального. У нових концепціях історії України ми хочемо показати, що це історія нормального народу. Адже через суспільні катаклізми пройшли не лише українці. Хіба французька революція менш трагічна? Там теж пролилося море крові. А Громадянська війна в США? Та й Британія в середньовіччя також зазнала жахів. Замовчувати не слід — це гріх проти істини, історичної правди. Але треба в кожній події знайти позитив: не те, якими методами люди вбивали один одного, а як вийшли з того конфлікту.

Щодо літератури, в цьому навчальному році депресію з неї приберуть — саме твориться нова концепція мовно-літературної освіти, що впроваджуватиметься поетапно.

Ціна знань

— **Скільки коштує виготовлення одного підручника?**

— Собівартість книжки у 2010 році — 17,1 грн. Але за такі гроші ви її не побачите. Підручники, видані на держзамовлення, заборонені до продажу. Коли видавництва виконають замовлення, ми даємо дозвіл на друк додаткового тиражу. Тоді вже батьки можуть придбати посібник за ринковою ціною 35–50 грн.

— **У багатьох школах батьків змушують купувати підручники. Наскільки це правомірно?**

— Збирати гроші на підручники заборонено. Але є школи, які воліють викладати іноземну мову за оксфордськими книжками, створеними в країні мови вивчення. Вони друкуються за кордоном і коштують дуже дорого.

— **Ви займаєтесь різноманітними інноваціями — яким буде підручник у школі майбутнього?**

— Із сучасним змістом освіти, який адекватно відображав би стан науки. Школа майбутнього — не заклад із традиційною ганчіркою і крейдою, а храм науки, обладнаний новітніми технологіями. Адже маленькі першачки сьогодні володіють комп'ютером, а вчитель, особливо пенсійного віку, просто боїться його включати! Та нам є чим пишатися. Зокрема, у травні будемо приймати в столиці саміт міністрів освіти всіх європейських країн і нам є що показати.

— **Чим похвалитесь?**

— Новими школами, новим учнем, адже сучасні діти зовсім інші — не такі зашорені, закомплексовані, як за часів Союзу. На міжнародних олімпіадах юні українці в перших рядах. Нещодавно школярі вперше брали участь у Всесвітній олімпіаді з географії, яка проводилася англійською. 10 років тому ми навіть не могли про таке мріяти!

16. Удод О. «Спільного підручника бути не може».

Інтерв'ю газеті «День»

30 грудня 2010 р.

Одна з найгостріших тем — написання спільного підручника чи окремого посібника для вчителів — і досі привертає велику увагу. Адже інформації про те, яким буде цей посібник, хто формував робочу групу й хто входить до її складу, майже немає. Враховуючи великий інтерес до цієї теми, перш за все істориків, ми постійно відстежуємо і пишемо про важливі новини, зміни в спільному проекті. На жаль, через брак інформації історикам залишається робити лише якісь припущення. Після останньої зустрічі спільної комісії істориків у Москві історик Владислав Гриневич (також брав участь) в інтерв'ю «Дню» (№230 за 15 грудня 2010 року) сказав, що «питання спільних підручників не обговорювалося». Проте він зауважив, що все робиться потаємно. За його словами, у складі української групи був представник міносвіти Олександр Удод, який «мав залишитися ще на один день і вести переговори з Чубар'яном щодо того, як писати цей спільний посібник для вчителів». Про деталі спільного українсько-російського проекту — посібника для вчителів і не тільки говоримо з директором Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України Олександром УДОДОМ.

— Дякую газеті «День» за увагу, яку вона приділяє історії, зокрема цьому питанню. Мені дуже подобається у вашій газеті сторінка «Історія та «Я». Матеріали вашого видання відзначаються професіоналізмом. Але мене дещо здивували попередні публікації в «Дні», де було, наприклад, зазначено, що «ідея спільних підручників з тріском провалилася». Я мушу заспокоїти всіх читачів «Дня» й у цілому суспільство. Ідеї спільного підручника немає і бути не може. Ніхто — ні з українського, ні з російського боку і не брався за організацію цієї надуманої ідеї. Історію треба розуміти не тільки як події минулого, а в першу чергу як пізнання, вивчення, дослідження історії, яке здійснюється за канонами історичної науки з елементами історичної самосвідомості, менталітету того чи іншого народу. Кожен народ має право на свою історію. Створення спільних підручників означало б уніфікацію менталітету, що неможливо в принципі. Якщо раніше в пресі чи серед політиків лунали подібні ідеї, то це через некомпетентність і непоінформованість. Отже, я авторитетно, компетентно, офіційно заявляю, що спільні підручники з історії на сьогоднішній день ні російськими, ні українськими істориками не готуються.

Що ж до комісії, тут теж є певна плутанина. Спільна комісія істориків України і Росії плідно працює з 2002 року. Це так звана академічна комісія істориків, яка була створена спільним рішенням президій НАН України і Російської академії наук. Я входжу до складу цієї комісії. Її очолюють директор Інституту історії

НАН України Валерій Смолій і директор Інституту всесвітньої історії РАН Олександр Чубар'ян. Відомі такі спільні проекти: «Нариси з історії України», написаний російською мовою для російського читача, і «Нариси з історії Росії», написаний для українського читача. Все це свідчить про діалог істориків. Подібний діалог має стати надбанням не тільки істориків, а й політиків, дипломатів, економістів... Ми не повинні бути у фарватері протистояння з Росією — ідеологічного, міжконфесійного...

Історія повинна виконувати миротворчу функцію. Як приклад можемо назвати ініціативу українських істориків, особливо тих, хто займається історичною освітою, коли ми разом із Радою Європи у липні 2009 року в Києві провели багатосторонню зустріч за участю істориків Росії і Грузії, Вірменії і Азербайджану. Невипадково були підібрані саме ці дві пари, тому що ми знаємо, які були конфлікти між цими країнами. Попри все, ми посадили істориків за спільний стіл. Українські історики виступали посередниками. Так, засідання проходило не просто: були спроби зірвати переговори, піднятися і піти, але те, що ми два дні працювали, говорили про болючі проблеми, є позитивом, який свідчить, що можна вести діалог.

Чергова зустріч російських і українських істориків в рамках спільної комісії істориків відбулася 30 листопада — 1 грудня 2010 року. Газета «День» про це писала, зокрема було інтерв'ю Владислава Гриневича, який активно працював на засіданні в Москві. Я бачив усі його виступи. В інтерв'ю «Дню» він правильно сказав, що комісія істориків під час засідання в російській столиці розглядала академічні проекти. Наприклад, «1941 рік — країна у вогні», рукопис якого вже написано. Це спільний проект російських, українських і білоруських істориків. Також розглядали проект майбутнього — енциклопедію «Україна і Росія», де буде представлено контрверсійні питання спільної історії. Крім цього, обмінювалися інтернет-ресурсами, які є в розпорядженні істориків двох країн. І дійсно, на цій комісії мови щодо спільного посібника з історії не було, тому що він не є компетенцією цієї академічної комісії.

Тепер щодо спільного посібника для вчителів. 27 жовтня цього року відбулося засідання підкомітету із гуманітарного співпраці між Україною і Росією, де була досягнута домовленість створити спільно методичний посібник для вчителів України та Росії. Це освітянський проект. Угоду було досягнуто між двома освітніми відомствами України та Росії. Для цього проекту було створено робочу групу — не комісію. З українського боку її очолюю я, з російського — вже згаданий академік Олександр Чубар'ян. Із ним ми домовилися, зокрема, на останній зустрічі в Москві, що не варто роками готувати якусь величезну книгу. Суспільство, вчитель хоче скоро побачити результат нашої роботи. Тому ми видавати мемо невеликі брошури, десь по п'ять авторських аркушів. Також ми видавати мемо документи.

Історія — дуже суперечливе явище. Тут дуже багато контрверсійних, неоднозначних питань. Якщо учням у такому стилі викладати історію, то в них у голо-

вах буде тільки сум'яття. З учителем інша справа. Вибачайте, але він пройшов п'ятирічну методологічну підготовку у ВНЗ, тому він знає особливості сучасних підходів до історії. Зрештою, в історії не повинно бути нічого однозначного. Якщо хтось і мріє про єдиний посібник, підручник, взагалі уніфікацію історії, то цього не буде. Ми вже проходили подібне в нашій історії. Достатньо звернутися до короткого курсу ВКП(б). Це і є спільна історія. Ми не хочемо повертатися до такого стану.

— **Щодо зауваження, що «ідея спільних підручників з тріском провалилася», то це цитата з інтерв'ю Олександра Чубар'яна журналу «Огонек»...**

— Не міг сказати академік Чубар'ян про те, що 30 листопада — 1 грудня «з тріском провалилася ідея написання підручника».

— **Інформації про створену робочу групу щодо написання спільного посібника для вчителів дуже мало. Про це кажуть і самі історики. Розкажіть, хто формував її склад? Які люди входять до цієї групи?**

— Після того, як мене призначили керівником цієї робочої групи, я почав займатися формуванням її складу. Я звернувся до академічних, університетських інституцій. Особисто проводив переговори із кожною людиною. Потім я надав свої пропозиції, які були затверджені наказом Міністерства освіти. До складу робочої групи увійшли: член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії НАН України Микола Котляр; член-кореспондент НАН України, доктор педагогічних наук, професор, завідувач лабораторії суспільствознавчої (історичної) освіти Інституту педагогіки НАПН України Олена Пошетун; доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна Сергій Посохов; кандидат історичних наук, начальник управління інформації і міжнародного співробітництва Державного комітету архівів України Юлія Прилепішева; член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, голова Українського інституту національної пам'яті Валерій Солдатенко; член-кореспондент НАПН України, доктор історичних наук, професор Василь Ткаченко; член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України Олексій Толочко; академік НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Інституту археології України Петро Толочко; кандидат історичних наук, директор Всеукраїнського центру вивчення Голокосту «Ткума» (Дніпропетровськ) Ігор Щупак. Ви самі бачите, який солідний склад цієї робочої групи. Люди з досвідом наукових досліджень, написання підручників, викладацької діяльності, пошуку архівних документів. Я думаю, немає такого історика в Україні, який би не знав цих людей. Ніхто з членів робочої групи не політизує цей проект, як часто подається в ЗМІ.

— **Виникає запитання — яких критеріїв ви дотримувалися при формуванні цієї групи, адже вам відомо, що на адресу, наприклад, таких істориків, як Солдатенко, Толочко, лунає чимало критики?**

— Історики, що увійшли до складу цієї групи, не підбиралися за принципом політичних симпатій чи антипатій. У першу чергу я зважав професіоналізм

і здатність досягнути цілі — створити згаданий проект. Іншого підходу не було. Ніхто не може взяти під сумнів професіоналізм членів цієї робочої групи.

— Ви сказали, що спільної історії, а значить, і підручників не може бути. Але якщо готувати спільні посібники, вони ж все одно мають нести якийсь спільний підхід викладання історії? Яким він буде?

— Пропрацювавши 32 роки в освіті, в тому числі безпосередньо в школі, ВНЗ, я не розумію цієї тривоги. Ми маємо різні категорії літератури історичного призначення. Її зміст визначається державним стандартом і програмою з історії. Підручники, які пишуться в Україні, грифуються Міністерством освіти. Це той історичний канон, мінімум знань з історії, який повинні отримати учні. За цим будується державна підсумкова атестація, зовнішнє незалежне оцінювання. На основі цих програм оцінюється рівень сформованих історичних знань, понять, отримується зрештою документ.

Вчитель вільний у виборі підручника, методичного посібника, хрестоматій, додаткових матеріалів. Він читає періодику, журнали. Підготовлений нашою групою методичний посібник буде запропоновано вчителю як допоміжний посібник. Він не матиме директивного характеру. Взагалі методичні посібники не ставлять перед собою завдання узгодження історії.

Наведу вам інший приклад. Крім україно-російської академічної комісії істориків, я ще працюю в аналогічній україно-польській комісії. Ця комісія взагалі працює вже понад 12 років. Кожного року ми збираємося з поляками і аналізуємо підручники, які були видані в наших країнах за останній рік. Це не означає, що ми їх переписуємо чи узгоджуємо, ми просто обмінюємося думками, а потім даємо рекомендації авторам. Останнє слово тільки за автором.

Історія не повинна протиставляти етноси, вона має показувати історію воєн як невдалу історію. Не треба живописати причини війни, жертви, техніку, треба війну показувати як зло. Треба показувати приклади, коли і як люди, держави виходили з конфліктних ситуацій. Це призначення справжньої історії.

Ті методичні посібники, які ми почали робити з російськими колегами, відповідають європейській і світовій практиці. Я можу назвати масу прикладів створення спільних посібників, які стосуються історичної освіти. Наприклад, ще шість років тому ми спільно з колегами з Росії, Грузії, Молдови, Румунії, Болгарії створили видання під назвою «Історія Чорного моря». Чому цей проект пройшов непоміченим? Далі. За участю експертів Ради Європи і за кошт Міністерства закордонних справ Нідерландів ми створили в Україні проект, який називається «Історія епохи очима людини» — перший і єдиний підручник, який написано без авторського тексту, щоб не нав'язувати позицію однієї людини іншим. Дуже плідно й активно сьогодні працює спільна комісія німецьких і російських істориків, поглиблено вивчаючи питання Другої світової, Великої Вітчизняної війни. Досвід створення спільних проектів з історії є і серед середньоазійських країн — між Туркменістаном, Узбекистаном і Таджикистаном. Є, правда, і приклади крайніх проявів неузгодженості історії. Відома давня війна між японськими і корей-

ськими істориками. Корейські націоналісти навіть на знак протесту, що японці не так висвітлюють історію Другої світової війни, відрізали собі пальці у стінах парламенту.

Ми, особливо історики-освітяни, не хочемо таким шляхом йти. І нам, наприклад, було соромно чути від наших європейських колег, що вперше за останні роки 2010-го українська делегація від Національного комітету істориків не брала участь у Міжнародному конгресі істориків. Хоча кілька років тому, коли цей конгрес проходив у Австралії, ми брали участь у ньому. Це якась незрозуміла самоізоляція.

— **Все ж таки, щодо змісту цього посібника. Наприклад, історик Владислав Гриневич вважає, що «в посібнику Голодомор називатиметься «спільним гомом», а не геноцидом, ОУН-УПА — німецькими колаборантами». Як вирішуватимете болючі питання історії?**

— На тему Голодомору вже стільки написано, що перекреслити чи переглянути це не вдасться нікому й ніколи. Будьмо спокійні за здобутки української історіографії.

— **Але ж Президент України Віктор Янукович переглянув — заявив у Європі, що це була спільна трагедія, а не геноцид українського народу...**

— Немає ніякої зовнішньої загрози щодо нашої власної історії. Причина в нас самих — українцях. Ми повинні у себе в країні досягти якоїсь єдності. Ми не змусимо всі 46 мільйонів українців однаково дивитися на своє минуле чи минуле інших народів. Але загальнодержавні підходи мусять бути. Ми ні в якому разі не збираємося ворухити ці болючі рани. Ми підемо іншим шляхом — підготуємо спільні модулі по тих сторінках історії, які не викликають суперечностей, конфліктів. Перша брошура буде присвячена повсякденному життю українського і російського народів — у другій половині XIX ст. — на початку XX ст. Це буде шикарний, насичений документами матеріал. Ми, наприклад, розглянемо такі теми, як історія університетської освіти, культурні взаємовпливи, традиції формування громадянського суспільства України і Росії та багато іншого.

Нам треба відшліфувати механізм, який засвідчить, що ми можемо разом працювати. Але це не виключає, що з часом, коли ми набудемо досвіду, ми не візьмемося за складніші питання. Наприклад, Першої світової війни. В таких питаннях можуть будуть різні погляди, тому сторінка брошури буде розділена на дві колонки, де буде представлено дві точки зору — російська і українська. Вчитель має знати обидві. Взагалі, немає таких понять в історії, як «український погляд» чи «російський погляд», тому що в історичній освіті немає таких понять, як офіційна історична наука чи неофіційна. Погляд може бути переважної частини чи окремих російських, українських істориків.

— **На вашу думку, Голодомор 1932–1933 рр. — це геноцид українського народу чи спільна трагедія народів СРСР?**

— Як історик-освітянин, історіограф я не бачу тут ніякої методологічної проблеми. Знову ж таки, є подієва історія, факти, а є їхня інтерпретація. У змісті

історичної освіти акумулюються здобутки історичної науки. Ми маємо сказати, чим був голод 1932–1933 рр., його причини, суть, наслідки, а далі пішли оцінки. Ми повинні сказати, що протягом багатьох років багато істориків працювало над цією темою, сказати, що Верховної Радою прийнятий закон, де Голодомор визнано геноцидом, які країни визнали Голодомор геноцидом. Потім ми повинні показати, які існують інтерпретації історичної пам'яті в залежності від політичного режиму в державі. Тобто різні думки: одні визнають Голодомор геноцидом, інші не визнають. Необхідно провести паралель із вірменським геноцидом. Я був у музейному комплексі історії вірменського геноциду поблизу Єревана. Тепер у мене вже сумніву немає — це був геноцид. Але ж багато хто його не визнає. Не треба ставити мету, яка ніколи не буди реалізована. Так, можна змусити всіх думати однаково, але це буде подвійна мораль. Як колись було в радянській школі: «Як вам відповісти, так, як я думаю, чи так, як треба?». Нам цього не треба.

— Під час роботи над спільним посібником чи берете ви до уваги позицію інших істориків, чи працюєте тільки з тими людьми, яких перерахували?

— Ми навіть між членами нашої групи ведемо гострі дискусії. Коли є дискусія — це дуже позитивно, тому що дискусія — це обов'язковий атрибут історичної науки. Назву вам ще один факт. 1939 року вийшов «Короткий курс ВКП(б)» за редакцією Сталіна, слідом же вийшла постанова ЦК про організацію пропаганди і вивчення цього короткого курсу. Так от, в одному з пунктів цієї постанови було написано «заборонити дискусію в історичній науці». Ми не боїмося дискусії. Справжній історик, навпаки, провокує дискусію.

— А коли історія стає частиною політики? Ми ж неодноразово чули різні заяви міністра Дмитра Табачника стосовно історії, які викликали велике обурення в суспільстві. Як це взагалі відбивається на історичній науці?

— Академічна історична наука розвивається за своїми канонами, правилами, підходами. Історичній науці нічого не загрожує, ніяка політика. Так, є явище політизації історії, на жаль, це неминуче. Але є і таке явище, як історизація політики. І це добре, коли політика базується на ґрунтовному знанні історії. Хотілося б позбавитися впливу політики на історію, але це нереально. Скоріше треба говорити про мінімізацію впливу політичних партій, ідеології на зміст історичної науки. В Україні, на жаль, відсутній формалізований механізм фіксації соціального замовлення на зміст історичної освіти. Коли ми такий механізм відпрацюємо, тоді мінімізуємо вплив політики на історію.

— Як би ви прокоментували заяву прем'єр-міністра Росії Володимира Путіна про те, що Росія могла б і самотійно — без України — перемогти у Великій Вітчизняній війні?

— Я вдячний таким російським політикам, які своїми заявами зачіпають українців, щоб вони самі проявляли характер і відстоювали свою позицію. Це продумана, професійна, не випадкова, провокаційна заява. До речі, ви звернули увагу, що від представників української держави на цю репліку Путіна відповіла тільки одна людина — міністр освіти і науки дав нормальну, правильну відпо-

відь? Він сказав, що пан Путін помилився з такою заявою і страшенно образив українських ветеранів. Які, до речі, колись охоче отримували медалі від російського керівництва до чергових ювілеїв перемоги, а тепер хто знає, як воно буде. Це і є приклад політизації історії — маніпулювання, протиставлення народів. Ніяк не можу зрозуміти і привітати таку заяву.

— Такою заявою Путін вчергове поставив у незручне становище і Президента Януковича, і прем'єр-міністра Азарова. Чому, на вашу думку, вони не відреагували?

— На жаль, ми мало використовуємо могутній потенціал, який є у нашої національної історії. Ми так захопилися за останні роки відродженням історії (це треба було робити, але ми затягнули), що не утвердили позитивний потенціал нашої історії. Ми повинні довести українцям нормальність нашої історії. Ми такий же великий народ, як французький, німецький чи англійський.

Чому не було реакції? А тому, що суспільство не привчене. Ми хочемо, щоби хтось висловився. Народ має бути носієм такої історичної свідомості. Закид на адресу держави полягає в тому, що ми боїмося зайнятися нормальною пропагандою наших історичних цінностей, історії. Ми дуже боїмося порушити ту норму закону, що ідеологія не може бути обов'язковою. Але пропаганда історії українського народу мусить вестися! Тоді народ сам матиме щеплення від подібних заяв, не треба буде уповати на керманів держави. Має бути колективна громадська думка.

— Мільйони українців не можуть особисто відповісти Путіну. Для цього вони делегували свої повноваження керівникам держави, які повинні реагувати на такі речі. Це їхній обов'язок.

— ...

— Нещодавно кримський парламент прийняв рішення, згідно з яким щорічно з бюджету автономії необхідно буде виділяти кошти для урочистих заходів, присвячених річниці Переяславської ради (18 січня). Як ви це коментуєте, адже подібні речі розколюють суспільство?

— Згоден із вами. Це рішення із розряду тих, яке, наприклад, три роки тому прийняла Донецька міська рада стосовно якихось своїх підручників. Було аналогічне рішення і Львівської міської ради. Це все дуже погано. Таким чином наша історична пам'ять розшматовується. Звичайно, є таке поняття, як регіоналістика — регіональна історія. Кожен регіон може поглиблено вивчати місцеву історію. Але для Криму це не повинна бути річниця Переяславської ради, її можна вивчати в Переяславі-Хмельницькому. Для Криму було б добре вивчати історію Херсонесу, який претендує на статус світової спадщини ЮНЕСКО, або події депортації кримських татар.

В Україні, на жаль, немає державної політики щодо нашого історичного календаря. В Росії, наприклад, такий календар є, він називається «Календарь русской военной славы». У нас були спроби, але не вийшло, так і не доробили. У попередні роки Верховна Рада приймала постанови, де фіксувалися історичні свята,

дати, ювілеї, які мають визначатися протягом року, але на 2010-й і 2011-й таких постанов немає. Приймаються лише окремі постанови, що призводить до плутанини: одночасно можуть святкувати і ювілей Щербицького з комсомолом, і ювілей Шухевича. В цьому питанні треба консолідувати суспільство і на законодавчому рівні ухвалити певні документи.

День. — 2010. — 30 грудня. — № 241.

17. Удод О. «Історики повинні вести діалог»

31 жовтня 2011 р.

Варто зазначити, що засідання Асоціації директорів інститутів історії з країн СНД у рамках шостого Форуму творчої і наукової інтелігенції стало четвертим — завершальним етапом міжнародних засідань на історичну тематику. Своїми враженнями від цих заходів ми попросили поділитися директора Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Олександра Удода, який теж був на засіданні Асоціації:

— Враження від чотирьох історичних форумів, що відбулися в Києві з 19 по 22 жовтня, в мене дуже позитивні — і від формату, і від змістового наповнення, і, звичайно, від основних результатів, яких було досягнуто. По-перше, 19 жовтня відбулося засідання українсько-російської академічної комісії істориків, на яке було винесено (на думку політиків та ЗМІ) дуже гостре питання — це 862 рік, тобто так званий ювілей 1150-річчя російської державності. Це зачіпає проблеми історії багатьох країн і народів, але діалог, який стався між українськими і російськими істориками, підтвердив те, що справжня історична наука, якщо вона базується на професійних засадах, уміє знайти розумну дистанцію від політизації. Зрозуміло, що зовсім уникнути цього неможливо, бо ідеологія базується на основі коммеморативних практик, тобто пам'яті, що втілена в датах і ювілеях, які обов'язково держава має право і зобов'язання відзначати. Але дуже часто так трапляється (і в цьому випадку з нашими російськими колегами так і сталося), що до думки вчених ніхто не прислухався, тобто ювілей був призначений адміністративно. Тому виникає проблема співвіднесення історичних наукових знань із тим, як вони трансформуються в ідеологічні практики тієї чи іншої держави. До честі і українських, і російських істориків, вони не скотилися до позицій політизації цього питання, а обговорили академічні, наукові проблеми 862 року. Тобто річниці «призвання варягів» і утворення державності.

Другий історичний форум, який відбувся теж у Києві — це засідання спільної українсько-російської робочої групи з підготовки методичного посібника для вчителів з історії. Це вже четверте зібрання, ми виходимо на фінішну пряму, в нас є тексти перших п'яти модулів цього посібника. Вони обговорені, тепер розв'язуємо проблеми редагування. У першому кварталі 2012 року ці перші п'ять брошур будуть видані в Україні і в Росії — відповідно українською та російською мовами. І розповсюджені серед учителів-істориків. Тобто цей бар'єр, про який дуже багато говорилося, мовляв, не здатні українські і російські історики написати якийсь спільний твір, подолано. Твір уже, по суті, є.

Третій форум — це міжнародна конференція, яка проходила 20–21 жовтня і була присвячена 75-річчю Інституту історії НАН України. Здавалося б, це наше внутрішньодержавне, внутрішньоакадемічне свято, але той факт, що для вшану-

вання цієї ювілейної річниці приїхали історики майже з усіх країн СНД, із західної Європи, із Сполучених Штатів Америки — говорить про те, що наш інститут не лише є флагоманом вітчизняної історичної науки, він дуже шанований і серед Асоціації інститутів історії СНД, і на європейському та світовому просторі. У роботі цієї конференції брав участь голова ВР Володимир Литвин, і, зокрема, та квітнева постанова ВР, яка з'явилася в 2011 році після відзначення цього ювілею — вона була ним особисто ініційована. Майже всі пункти цієї постанови вже виконані, залишилося одне, але найважче завдання — розробити і затвердити державну програму популяризації історичних знань. Такої програми в нас в Україні за 20 років ще не було. Сьогодні ми вже розробили і передали на ухвалу уряду її концепцію. Надалі ми будемо рухатись у напрямі підготовки і прийняття урядом самої програми. Це буде система заходів із відповідними ресурсами — для того, щоб здобутки академічної історичної науки, які ми обговорювали з нашими колегами, поширювалися серед населення і сприяли формуванню національної самоідентичності нашого народу.

Що стосується четвертого історичного форуму, свідками якого ви були, то рішення, прийняті щодо спільних проектів, я оцінюю дуже позитивно — бо історики повинні вести діалог. Історія — така сама наука, як фізика, хімія, математика. Якщо, скажімо, міжнародні спільні проекти є звичним явищем, то в історії через вплив політики це сприймається як щось екзотичне. І мені дуже імponує останнє рішення, яке ми зараз ухвалили: провести в Санкт-Петербурзі (я думаю, що це буде десь у другому кварталі 2012 року, знов-таки вперше за останні 20 років) спільну конференцію щодо історичної освіти у країнах СНД. Я думаю, що в української сторони буде можливість показати наш досвід, бо він у нас дуже багатий. Судячи з розмов із колегами з країн СНД, ми більшість своїх проблем щодо організації історичної освіти давно і успішно розв'язали. Я маю на увазі і поновлені стандарти історичної освіти, і концепцію викладання історії. Програми маємо найновіші — у редакції листопада 2010 року. Підручники в нас варіативні, забезпечені навчально-методичним комплектом (хрестоматії, історичні атласи тощо). Отже, будемо готуватися до того, щоб показати наш досвід у Санкт-Петербурзі.

18. Удод А. «Пути и проблемы реформирования исторического образования в Украине». Доповідь на міжнародній конференції «Стан і перспективи гуманітарного знання і освіти в країнах СНД» (Санкт-Петербург, РФ)

13–17 червня 2012 р.

Уважаемые коллеги, участники конференции!

Современные мировые процессы глобализации и информатизации, развитие инновационных технологий, и порождаемые ими вызовы, требуют переосмысления ценностных ориентиров, переориентации общественного развития на личность человека, формирование его гражданственности.

Становление демократического украинского государства, интеграция его в мировую цивилизацию, курс на гуманизацию и гуманитаризацию образования значительно поднесли **престиж общественных наук**.

Следствием этих процессов является неотложная потребность коренного **обновления школьного исторического образования**. Ведь на него возлагаются основные надежды относительно преодоления кризиса в историческом сознании общества в переходный период.

За последние годы в нашей стране состоялись и продолжают происходить важные изменения в системе работы средней школы. В первую очередь, они касаются сближения институционных и смысловых установок украинской образовательной системы с современной практикой, создания учебных программ и учебной литературы нового поколения, а также воплощения в практику преподавания истории новых технологий, моделей, методов и средств обучения.

Школьное историческое образования в Украине накопило опыт разработки подходов к содержанию, структуре и организационно-методическим основам обучения истории, который нашел свое отражение как в действующих стандартах, программах и учебниках, так и в национальной модели школьного исторического образования в целом.

История как учебный предмет в общеобразовательной школе за годы независимости Украины значительно изменилась. Это вызвано становлением государства, формированием его политики, задачами переосмысления исторических фактов и событий, их очищения от фальсификаций и умалчивания. Сегодня происходит поиск новой модели исторического образования, которая должна обеспечить баланс основных отраслей исторического знания: истории политики, культуры, экономики, социальной и интеллектуальной истории. Поэтому исследование политики Украины в сфере образования и, в частности, школьного исторического образования, потребности переосмысления истории, создания нормативно-правовых принципов преподавания ее нового виденья, восприятия этого процесса обществом и поиск новой модели исторического образования имеет

весомую практическую и научную значимость.

После обретения Украиной государственной независимости начался процесс трансформации общества, в том числе и в культурно-образовательной сфере. Основными доминантами этого процесса стали задачи развития демократического правового государства, переход к гражданскому обществу, что и определило важные принципы гуманитарной сферы, включая историческое образование.

Так, в начале 90-х гг. прошлого века украинская школа столкнулась с проблемой полного отсутствия национальных программ и учебников по истории для средней школы. Этот вакуум вынужденно заполнялся трудами некоторых зарубежных авторов, наибольшей популярностью среди которых пользовался очерк истории Украины канадца Ореста Субтельного, переведенный с английского на украинский язык, хотя дидактически он и не мог считаться полноценным школьным учебником.

В процессе становления нового содержания исторического образования в Украине можно условно выделить **четыре этапа обновления учебных программ по истории:**

- 1) 1989–1991 гг.;
- 2) 1992–1996 гг.;
- 3) 1998–2005 гг.;
- 4) 2005 г. — и до сегодняшнего дня.

В 1989–1991 годах осуществлялась разработка учебной программы по истории в соответствии с идеями так называемого «нового политического мышления», «гласности», «перестройки» и «ориентации на общечеловеческие ценности».

В программе 1989 года учителям предлагалось решительно избавиться от догматизма, начетничества, консерватизма и широко внедрять диалог, дискуссии, совместное обсуждение острых современных проблем, с уважением относиться к мнению учащихся. Основными изменениями по сравнению с советским периодом были: 1) значительное увеличение количества исторических личностей, с которыми знакомились учащиеся, 2) более толерантные отношения к религии, 3) более осторожные оценки современного положения западных стран.

Стремление отделить историю от идеологии привели к признанию необходимости актуализации национальных ценностей и формированию содержания школьного курса истории Украины на концептуально новых методологических и исторических подходах.

Первая программа по истории 1992 года провозгласила отход от старых штампов и стереотипов, связанных с формационным подходом, к освещению исторического процесса и представления национальной истории как сложного процесса образования государства. В систему исторических знаний постепенно вводились новые содержательные компоненты, связанные с изучением персоналий, вопросов религии, этнической истории и этнической культуры.

Вводилась новая структура исторического образования, которая предусмат-

ривала параллельное изучение в средних и старших классах двух самостоятельных курсов: истории Украины и всемирной истории, и в 1992 году был предложен проект программы только для 6–8 классов, для остальных классов — тематическое планирование. Особое внимание в программе уделялось национально-освободительному движению, освещались также страницы национальной истории, которые ранее умалчивались.

Программа 1996 года по истории была создана новым коллективом авторов и базировалась на общепризнанных исторических периодах украинской истории. В ней устранялись некоторые проявления формационного подхода, представлялись новые оценки событий и их хронологические границы, добавлялись новые сюжеты, четко определялась отрицательная оценка коммунистического режима, подчеркивались основные вехи движения Украины к независимости. В целом же программа 1996 имела ряд серьезных недостатков: излишняя детализация, отсутствие перечня основных понятий и умений, критериев оценивания, общая недостаточно развивающая направленность, жесткая поурочная регламентация, не совсем корректные оценки и устаревшие термины и взгляды.

В новой редакции **программы 1998 года**, согласно объяснительной записке, выдвигались три основных содержательных приоритета: 1) изучение истории Украины (отводилось времени больше, чем на всемирную историю: 54,34%) 2) изучение истории XX века — то есть, акцент на современные проблемы, 3) особое внимание было уделено истории соседних стран и государств, которые имели исторически обусловленные связи с Украиной.

Также в программе последовательно вводился цивилизационный подход, выводились некоторые термины, характерные формационному подходу и классовые оценки. Были пересмотрены оценки и хронологические рамки некоторых исторических событий, введены новые культурологические понятия.

Относительно программы по всемирной истории были предложены следующие подходы: цивилизационный, культурологический и стадияльно-региональный. В содержании обеих программ (как всемирной истории, так и истории Украины) проводилась линия становления государственности, общественных реформ, больше внимания уделялось истории религий и их влияния в обществе.

В период 1998–2002 годов были разработаны проекты концепции школьного исторического образования, государственного стандарта образовательной сферы «Обществоведение» (1997 г., 2001 г.).

В 2004 году Кабинетом Министров Украины был утвержден Государственный стандарт базового и полного общего среднего образования. Это положило начало процессу стандартизации школьного исторического образования. Согласно базовому учебному плану, на образовательную сферу «Обществоведение» отводилось 770 часов в год, или 22 часа в неделю, что составляло 8,6% всего учебного времени. Это было больше на 73 часа (1,8%), чем предусматривалось типовым учебным планом 1998 года. Образовательная сфера «Обществоведение» реализовывалась через учебные предметы: всемирная история (6–11 классы), исто-

рия Украины (5–11 классы), правоведение (9–10 классы), основы экономики (11 класс), «Человек и мир» (12 класс), а также курс «Я и Украина» в начальной школе. В профильных классах старшей школы вводился курс основ философии. Практически эта структура изучения общественных предметов действует и ныне, с тем лишь изменением, что в начальной школе изучается пропедевтический курс «Я в мире».

Основными задачами образовательной сферы «Обществоведение» провозглашалась подготовка учащихся к взаимодействию с социальной средой, к самореализации их как личности в условиях многообразного мира через усвоение комплекса знаний, формирования необходимых компетентностей. В документе отмечалось, что содержательное наполнение базируется на украиноведческих началах, а сквозными линиями обществоведения являются: человек — человек; человек — общество; человек — природа. Были определены и основные задачи обучения истории в основной школе (5–9 классы): формирование знаний, умений и навыков по предмету, в старшей школе (10–12 классы) — создание условий для осознанной ориентации учащихся в современном мире.

В программах 2005 года более, чем в предыдущих вариантах, сфокусировано внимание на вопросах повседневности и культуры (жизнь и быт различных слоев населения в разные времена, вопросы национальной психологии и менталитета) и другие. В целом, эта программа основана на совершенно новых методических принципах. В каждом классе предусматривался вводный урок для ознакомления учащихся с особенностями этого курса, структурой и методическим аппаратом учебника, и другими источниками информации, критериями и принципами оценки. При изучении каждой темы дополнительно выделялось по одному часу для обобщения и тематического оценивания, а также резервное время в конце курса, что позволяло учителю более свободно чувствовать себя в отведенных для изучения курса временных рамках.

Реформирование содержания школьного исторического образования было связано с новыми методологическими подходами, которые сформировались в течение последнего десятилетия XX века в исторической науке, историософии, философии, педагогике.

Как насущная потребность в учебной литературе, так и отсутствие жесткой регламентации в этой области, открыли для украинских историков широкое поле в области **подготовки и издания дидактической исторической литературы**. Государство в лице Министерства образования и науки Украины отказалась от безальтернативного установления школьных учебников, определяя при этом содержание школьных учебных планов и программ, в том числе по истории, и оставив за собой функцию признания и легитимизации историко-дидактической литературы.

Украинские историки за последние 20 лет осуществили значительную работу по созданию **национальных учебников истории**. Можно говорить о подготовке третьего за годы независимости поколения учебников.

Несмотря на существование в Украине достаточно многочисленной критики школьных учебников по разным дисциплинам, нельзя не отметить, что за сравнительно короткий период существования украинского учебника по истории он прошел значительный эволюционный путь. Была уточнена периодизация исторических эпох, процессов и событий отечественной и всемирной истории, обновлен понятийный аппарат. Учебники нового поколения лучше концептуально выдержаны, в них сочетаются элементы цивилизационного, формационного, частично культурологического и антропологического подходов, излагается модернизационная концепция истории.

Современным украинским учебникам присущи переход от монодоктринального взгляда на историю к плюралистическому, стремление к определенному субъективизму, большая взвешенность исторических характеристик и оценок. Украинские учебники нового поколения ориентированы на избежание однозначно идеологизированных оценок, нередко приводятся альтернативные точки зрения на события.

Произошло переосмысление содержания школьных исторических курсов на основе внедрения достижений европейской исторической науки. В школьные курсы истории, наряду с политическими и экономическими аспектами общественной жизни, стали включаться социальные, культурные, аспекты, вопросы интеллектуального развития человечества. Возрос интерес к истории социальных групп: женщин, этнических меньшинств, детей.

Показательно, что среди авторов национальных учебников много авторитетных ученых-историков: академик, директор Института истории Украины НАНУ Валерий Смолий, профессора Валерий Степанков, Наталья Подаляк, Роман Лях, Надежда Темирова, Анна Швидько, Федор Турченко, Станислав Кульчицкий, Юрий Шаповал и др.

Итак, историческое образование переживает интенсивный процесс развития. Среди его особенностей — работа над качественным улучшением школьных курсов истории. Эти проблемы в течение последних десяти лет достаточно активно обсуждаются украинскими и зарубежными специалистами как на уровне академических дискуссий и публикаций, так и на уровне публицистики.

Трансформация исторического образования — это одна из ведущих составляющих модернизации украинского образования в соответствии с нуждами практики, развития современной науки, повышения политической культуры граждан.

В наше время есть все основания утверждать о существовании некоего разделения исторической науки на собственно научную историю и историю дидактическую, включенную в систему образования. Первая основывается в частности на доминировании особых методов исследования, понятийного аппарата, целью которого является постижение определенной научной истины, фактов и т. п. В отличие от другой истории — дидактической, построенной на устоявшихся

представлениях об историческом процессе, призванной формировать систему знаний о том или ином историческом событии, эпохе, персоналиях. Зачастую эти две истории сосуществуют, к сожалению, параллельно. Ибо дидактическая история в какой-то степени инертна и не всегда успевает за достижениями историков-исследователей. Исходя из вышеизложенного, стоит вопрос о всяческом сближении, интеграции научной и дидактической истории, то есть науки и образования. Формы этой интеграции могут быть самые разные, начиная от активного участия профессиональных историков в создании учебников до работы непосредственно с учителями.

В структуре Института истории Украины Национальной академии наук Украины создан сектор интеграции исторической науки и образования, на который возложена задача координации совместных проектов Института истории и Министерства образования и науки, молодежи и спорта. Главным направлением деятельности сектора является организация и проведение семинаров для заведующих методических кабинетов истории областных институтов последипломного педагогического образования. По нашему мнению, работа именно с этой аудиторией позволяет максимально сочетать возможности небольшого института по внедрению последних достижений академической исторической науки в образовательный процесс, ведь именно заведующие методкабинетами имеют непосредственный контакт с педагогическими кадрами.

Каждый из семинаров посвящен отдельной теме. Мы стараемся подбирать наиболее острые вопросы, затрагивающие разные периоды отечественной истории. В частности, уже проведены заседания, посвященные темам Украинской революции 1917–1921 гг., Великой Отечественной войны, событиям Полтавской и Конотопской битв и многим другим. На семинары в качестве докладчиков приглашаются ведущие историки, занимающиеся конкретным направлением выбранной проблематики, которые доводят до сведения представителей образовательной сферы новейшие результаты своих научных исследований.

Общение ученых и педагогов — непосредственных потребителей интеллектуальной продукции, оказывает плодотворное влияние на обе стороны. Для учителей это доступ к новейшей информации, для ученых-историков это уникальная возможность популяризации и апробации собственных идей, выводов, что дает простор для поиска новых тем, а также корректировки и усовершенствования существующих разработок.

В ноябре 2011 года был **утвержден Кабинетом Министров Украины новый Государственный стандарт базового и полного общего среднего образования**, в котором образовательная сфера «Обществоведение», как и ранее, представлена двумя компонентами: историческим и обществоведческим.

Целью обучения истории в общеобразовательной школе определено формирование у учащихся идентичности и чувства собственного достоинства в результате осмысления социального и нравственного опыта прошлых поколений, понимание истории и культуры Украины в контексте мирового исторического

процесса. **Целью обществоведческого компонента** является создание условий для развития личности компетентного, активного, ответственного гражданина Украины, члена европейского и мирового сообщества, который способен воспринимать и эффективно отвечать на современные индивидуальные и общественные вызовы и угрозы.

В новой программе 2012 года процессы, события и явления отечественной истории освещаются в контексте общеевропейской и мировой истории. Человек рассматривается как субъект и творец истории. Методология отбора содержания программного материала базируется на системе научных идей и понятий современной исторической науки, общечеловеческих ценностях украинского общества, современных психолого-педагогических требованиях к процессу обучения в школе. Усвоение учащимися учебного материала, предлагаемого данной программой, обеспечивает условия формирования ключевых и отраслевых компетенций, а также предметной исторической компетентности.

Содержание курсов в соответствии с содержательными линиями Государственного стандарта предусматривает **многоаспектность** изложения: изучение различных измерений истории: социального, экономического, политического, культурного, гендерного и т. д., а также **перспективность** — изучение истории с точки зрения разных субъектов исторического процесса. Особое внимание уделено вопросам истории идей и духовных сдвигов, социальной и повседневной жизни, взаимоотношениям, взаимовлияниям и диалоге культур разных народов.

Содержание всех курсов значительно разгружено путем отказа от детализации содержания отдельных тем, формирования более сбалансированной структуры учебных курсов, усиления общеобразовательной, общекультурной направленности учебного процесса, его мировоззренческой значимости. При этом отобраны наиболее характерные, ключевые события, явления, процессы соответствующих исторических эпох, представленные на примере отдельных стран и регионов. Предусмотрено соединение тематически углубленного и обзорного изучения с учетом возможностей синхронного преподавания двух взаимосвязанных курсов: истории Украины и всемирной истории.

Новые программы по истории обеспечивают **государственный компонент исторического образования**, обязательный для исполнения на территории всей страны. Необходимый региональный и краеведческий компоненты по истории родного края, истории и культуры национального меньшинства той или другой территории реализуются за счет вариативной составляющей учебного плана и учебно-методических возможностей каждой школы.

Программы и учебники обеспечивают **три уровня изучения истории**: уровень **стандарта**, **академический** уровень и **профильный**. Эти программы отличаются как глубиной, так и объемом изучаемого материала. Если уровень стандарта предусматривает на историю Украины 296 часов, то профильный — как минимум 490 часов, на всемирную историю соответственно — 210 и 385. Кроме того, вариативным компонентом учебного плана предусмотрены дополнительные ча-

сы на учебные предметы, которые используются педагогическими коллективами в соответствии с запросами и пожеланиями учащихся, в частности, на углубление знаний по истории.

Последовательность изучения курсов истории Украины и всемирной истории по классам:

Классы	Учебные предметы	Количество часов (уровень стандарта)
5	Введение в историю Украины	35
6	Всемирная история История Украины Интегрированный курс	70
7	Всемирная история История Украины	35 35
8	Всемирная история История Украины	35 52
9	Всемирная история История Украины	35 52
10	Всемирная история История Украины	35 35
11	Всемирная история История Украины	35 52
Всего	Всемирная история	210
5–11	История Украины	296

Формирование и реализация программ исторического образования обеспечивается **необходимыми ресурсами** (материально-техническими, кадровыми, научно-методическими, информационными и др.).

Подготовку историков в Украине осуществляет 42 высших учебных заведений, в основном, классические и педагогические университеты.

Контингент обучающихся (на начало 2012 года):

- в бакалаврате (4 года обучения) — 7930 чел.;
- на уровне специалиста (+1 год) — 1350 чел.;
- в магистратуре (+1–1,5 года) — 500 чел.

С целью выработки единой политики в системе социально-гуманитарной подготовки студенческой молодежи в ВУЗах Украины, изменения содержания и структуры учебных курсов, овладения студентами достижений мировой и отечественной культуры, общечеловеческими социально-моральными и эстетическими ценностями была разработана и утверждена **концепция преподавания гуманитарных и социально-политических дисциплин в высшей школе**. Изучение гуманитарных и социально-политических дисциплин и спецкурсов состав-

ляет для физико-математических, естественных и технических направлений — 24 кредита ЕСТ, для гуманитарных и социально-политических направлений — 36 кредитов ЕСТ.

Количество часов, отведенное на циклы гуманитарной подготовки в ВУЗах Украины, составляет — 1260 (Россия — 1260, Великобритания — 1660, США — 1344–1755). Для обеспечения социально-гуманитарного цикла дисциплин необходимой учебной литературой Министерством разработана и реализуется **программа «Университетская книга»**.

Всесомое место в системе непрерывного образования занимает **внешкольное образование**, которое имеет уникальный потенциал для формирования системы ценностей и духовных приоритетов подрастающего поколения. В рамках реализации поставленных задач, направленных на развитие гуманитарного образования, в Украине проводятся различные интеллектуальные соревнования государственного и международного уровня, в частности **олимпиады, конкурсы, турниры**.

С целью популяризации исторических знаний среди ученической молодежи для более глубокого познания всемирной истории, почтительного отношения к истории своей страны, мировым и национальным святыням, формирования поликультурного общества в этом году в Украине учреждено Международный ученический **конкурс юных историков «АИСТ»**.

В конкурсе могут участвовать школьники 5–11 классов общеобразовательных школ и ученики профессионально-технических учебных заведений Украины, а также школьники других государств.

Национальный этап конкурса в этом году состоялся в апреле во всех регионах Украины. В конкурсе участвовало свыше 70 тысяч украинских школьников, которые самостоятельно изъявили желание испытать свои знания по истории. Первыми партнерами конкурса на международном уровне стали школьники из Эстонии, заинтересовались новым историческим ученическим проектом педагоги г. Курска и г. Брянска (Россия).

В январе 2012 года по инициативе Представительств Россотрудничества в Украине, при поддержке Министерства образования и науки, молодежи и спорта Украины был объявлен конкурс — **«1812 год и Украина», историческая олимпиада**, посвященная Отечественной войне 1812 года.

На конкурс пришло более 600 творческих работ, и более 400 из них — работы старшеклассников. Были выделены 10 наиболее интересных работ. В качестве приза победители получили возможность принять участие в **Международном молодежном историческом форуме в Москве** (23–27 апреля 2012 г.) и Санкт-Петербурге (21–26 мая 2012 г.). К награждению представлено 75 работ, из них 20 участников получили право на поездку по историческим местам России (в июле–августе 2012 г.).

Одним из эффективных направлений внешкольного образования есть **туристическо-краеведческое**. Благодаря деятельности 105 центров (станций) туризма

и краеведения с 3,6 тыс. кружков удастся привлечь детей к активному изучению истории и культуры родного края, географических, этнографических, исторических объектов и явлений социальной жизни.

Во внешкольных учреждениях внедрены региональные программы по краеведению «Край моего детства», что предусматривает знакомство воспитанников с историей, архитектурой, промышленностью и культурой родного края. Воспитанники активно работают над выполнением заданий движения ученической молодежи Украины по сохранению и приумножению традиций народа «Моя земля — земля моих родителей». Также учащиеся берут активное участие в историко-этнографической экспедиции «Украина вышивана», туристско-краеведческой экспедиции «Узнай свою страну», историко-географической экспедиции «История городов и сел Украины».

Важным направлением в гуманитарной сфере является **международное сотрудничество, совместные мероприятия в рамках СНГ, с другими странами** (научные конференции, форумы, семинары, дискуссии), обмен образовательными и научными достижениями, библиотечными ресурсами.

Хочу отметить с благодарностью в адрес российских коллег о расширении сотрудничества между нашими странами в различных сферах общественной жизни и экономики, в том числе в научно-технической и образовательной сферах. Об этом свидетельствуют успешно проведенные Дни образования и науки Украины в Российской Федерации, Форум творческой интеллигенции стран-участников СНГ, проведенный в 2011 году и День образования и науки Российской Федерации в Украине, проведение которого запланировано на сентябрь/октябрь 2012 года.

Только в 2011 году в Украине проведено 92 совместные научные и научно-методические конференции, семинары и больше 150 студенческих конференций, олимпиад, выставок достижений университетского образования и науки.

Особенно успешно развивается сотрудничество между регионами обеих стран, имеющих общие границы, вековые традиции, контакты от родственных до региональных

22–23 сентября 2011 года в Киеве впервые за годы независимой Украины состоялся **Форум министров образования европейских стран** «Школа XXI столетия: Киевские инициативы», на котором одним из приоритетных направлений определено изучение истории «Общая история без разделительных линий». Участниками Форума принято финальное Киевское Коммюнике, одной из инициатив которого было учреждение и проведение **I Международной ученической олимпиады по истории**. Она состоится 17–22 сентября 2012 года в г. Киеве на базе Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.

К участию в этих соревнованиях приглашаются ученики общеобразовательных учебных заведений стран-членов Совета Европы. Олимпиада открыта для школьников всех национальностей в возрасте до 17 лет. От каждой страны приглашается команда в составе 3-х человек — двух учеников и руководителя ко-

манды. Языки проведения соревнований — украинский, русский, английский.

В наше время весьма полезны и **необходимы встречи и дискуссии между учеными соседних государств**, у которых переплетаются исторические судьбы и события, которые нередко по-разному трактуются. С целью предотвращения конфликтов, сближения подходов к оценке сложных и часто неоднозначных вопросов и событий в истории.

Положительным примером налаживания диалога по достижению исторического примирения хочу назвать **украинско-польский диалог**. Министерство образования и науки, молодежи и спорта на основе соглашения о сотрудничестве между Министерством образования Украины и Министерством национального образования Республики Польша ежегодно, начиная с 1996 года, проводит заседания украинско-польской комиссии экспертов по вопросам совершенствования содержания школьных учебников по истории и географии.

В соответствии с Соглашением о первоочередных мерах по развитию научно-образовательного сотрудничества на период 2010–2012 годов от 17 мая 2010 активизировалась работа академической **украинско-российской комиссии историков**. В июне 2011 года состоялось первое заседание украинской-российской комиссии историков по определению концепции создания **методического пособия для учителей Украины и России**, посвященного актуальным проблемам общей истории. На повестке дня стояли вопросы определения тем, модулей и разделов будущего пособия, а также состав авторского коллектива.

По результатам обсуждений было определено, что методическое пособие по истории будет состоять из модулей, которые охватывают историко-культурную тематику. По мнению участников заседания, при подготовке текстов основной должна стать идея совместных достижений. Первыми модулями были определены: «Культура Киевской Руси», «Повседневная жизнь советского человека (вторая половина XX ст.)», «Дела и дни людей «воинского чина»: повседневная жизнь русского дворянства и украинской шляхты в XVI — первой половине XVII вв.», «Как Украина и Россия колонизировали Дикое поле», «Значение Киево-Могилянской академии в развитии украинского и российского образования».

В современных условиях историческое образование направлено на формирование мировоззренческих позиций молодежи, созвучных требованиям времени, консолидации украинского общества, подготовку молодого человека к жизни в открытом мире, ориентированном на либеральные и демократические ценности, привитие уважения его собственной самобытности, стабильности и согласия в государстве через гармоничное сочетание индивидуальной и коллективной исторической памяти различных социальных групп и этнических сообществ.

Это требует от национальной системы образования подготовки человека, способного критически сопоставлять информацию из разных источников, понимать вызовы времени, действовать в ситуации, быстро меняющейся, реализовать себя в поликультурной и многоэтнической среде, руководствуясь общечеловеческими ценностями. Приобретение молодежью исторической компетентности явля-

ется действенным фактором формирования общественного сознания и гуманитарной политики государства. Поэтому переосмысление концептуальных основ школьного исторического образования выступает как одна из важнейших составляющих модернизации не только современной школы, но и общества в целом.

Рукопис

19. Удод О. «Спільний підручник: Очевидна загроза й неочевидна користь». Інтерв'ю газеті «День»

11 жовтня 2012 р.

Олександр Удод: «Скажу відверто, ми — творці російсько-українського посібника — хочемо вплинути на свідомість учителя історії»

В грудні 2010 року голова українського колективу авторів Олександр Удод в інтерв'ю «Дню» запевнив нас: спільного підручника історії України і Росії бути не може («День», №241—242, 30 грудня 2010 р.). Це він підтвердив у розмові з нами і цього разу, навіть додав, що «з точки зору історичної науки та освітньої практики це — нереально». Але майже через два роки став реальним вихід першого спільного посібника з історії для вчителів «Росія і Україна на перехрестях історії». Книжка складається з чотирьох розділів-модулів: «Культура Давньої Русі», «Російське дворянство і українська шляхта в повсякденні й соціально-політичному житті XV–XVII ст.», «Повсякдення радянської людини у другій половині XX століття», «Значення Києво-Могилянської академії у розвитку української та російської освіти». Презентували посібник в середині вересня в Києві. Але навіть якщо це посібник, а не підручник, наскільки він є безпечним для української освіти та науки? Чи будуть розглядатися спірні та болючі теми російсько-української історії? Яка взагалі мета цієї книжки? Навіщо вирішили апробувати посібник? Ведемо розмову з директором Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України Олександром УДОДОМ.

«Якщо історичний проект виходить за межі однієї держави, він обов'язково набуває політичного характеру...»

— Олександр Андрійовичу, більшість істориків, яких ми опитали щодо російсько-українського посібника, повідомили, що не мали змогу ознайомитися з ним, всі говорять про обмежений доступ, взагалі закритість цих процесів. У чому проблема?

— Цей проект слід розглядати насамперед як освітній. На другому плані як конкретно історичний і тільки потім — як політичний. Проект народжений у освітньому середовищі серед фахівців, які відповідають за історичну освіту в Росії та Україні. Не бачу тут закритих процесів. Робота над методичним посібником ще незавершена. Пройшло досить мало часу для того, щоб реалізувати цей масштабний проект. Вперше ідея створення такого посібника виникла у жовтні 2010 р. на засіданні Міжурядової комісії України й Росії з питань гуманітарної співпраці. Тоді було створено робочу групу з українських і російських істориків.

Перша розмова щодо того, як працювати над цим посібником, відбулася в грудні того ж року. Оскільки аналогового досвіду не існувало, нам треба було обговорити й затвердити методологічні засади. Потім було сплановано теми та сформовано авторські колективи. У червні 2012 р. у Санкт-Петербурзі було проведено конференцію спільно з іншими країнами-членами СНД, де говорили про проблеми гуманітарної освіти загалом та історичної зокрема. Саме там відбулася презентація однієї з тем, яку вже було розроблено. Тобто на роботу над першим етапом проекту було витрачено півтора року, а це мало. Наукова етика передбачає спілкування зі своїм візаві: над кожною темою працюють російський та український автор. У нас було проведено близько семи зустрічей, по кожній із них ми давали інформацію про те, як працюють українські та російські історики.

— Ви сказали, що цей проект слід розглядати як освітній, історичний і політичний. В чому полягає суть останнього?

— Якщо історичний проект виходить за межі однієї держави, він обов'язково набуває політичного характеру, тому що це співпраця істориків двох держав. Водночас, відсутність такої співпраці свідчить про напруження та нерозуміння у відносинах. Тому спільний російсько-український посібник — це наш внесок у розбудову сучасних цивілізованих добросусідських стосунків з Російською Федерацією. Я вбачаю політичний підтекст саме у цьому.

«Створення методичного посібника буде безперервним...»

— Під час презентації посібника було заявлено, що підготовлено лише консенсусні теми. Над спірними працюватимуть 2013 року. Тож які теми будуть наступними?

— Оскільки проект дуже великий, він є результатом багатомісячних переговорів ізмагань творчих ідей. У результаті, нам вдалося запропонувати (мені та голові російського колективу авторів, директору Інституту Всесвітньої історії Російської академії наук Олександрю Чубар'яну) спільну ідею. Ми не створювали велику чи малу книжку, яка б охопила системно весь курс історії України й Росії, а вдалися до дискретного підходу (ми його назвали модульним) конструювання цього проекту. Таким чином, було обрано та підготовлено певні теми, які стануть додатковим підготовчим матеріалом для вчителя.

Найдовше ми вели полеміку з російськими колегами, коли визначали теми модулів. Тоді народилася інша ідея з приводу технології творення цього проекту: ми її назвали «п'ять на п'ять». Тобто ми готуватимемо по п'ять модулів, щоб видавати результат нашої роботи порціями. У нас уже є кілька п'ятирок спільно затверджених модулів. Так свідомо заявляю, що ми обрали ті теми, які не викликають глибоких протиріч. Наприклад, було підготовлено тему культури Київської Русі, модуль щодо політично нейтрального теми повсякденного життя радянських людей в Україні та Росії у другій половині XX ст., також тема повсякденного життя російського дворянства та української шляхти у XV — першій половині

XVII ст. та інші. Вже відомо, що у другій п'ятірці у нас буде така тема як «Традиції університетської освіти в Україні і Росії» та інші.

Така логіка дій обумовлена дидактичною освітянською методикою: спочатку навчитися разом працювати, а потім можна буде взятися за складні теми. Ніхто на сьогодні не заявляв, що ми не будемо братися за тему Другої світової війни: Велика вітчизняна війна, руху опору... Це до закидів на кшталт «у книжці повністю відсутній період з 1600 по 1946 рр.» тощо. Коли ми перестанемо кидатися один на одного, почнемо поважати наші взаємні погляди, навчимося працювати, тоді візьмемося і за складні теми.

Наразі я не можу сказати, коли саме буде завершено цей проект. Під час останньої зустрічі з російськими колегами (14 вересня) ми домовилися, що проект створення методичного посібника буде безперервним, адже тем в нашій історії безліч. Коли ми дістанемося завершального етапу проекту, теми в окремі книжки буде вибудовано за лінійним принципом, тобто у хронологічній послідовності. Потім ці книжки ми видаватимемо для вчителів. Так буде зручніше працювати вчителям: із одним посібником — у 7 класі (Стародавня історія, Київська Русь), з іншим — у 8-му (Національно-визвольна війна).

— **Тобто загалом це має бути книжка, підручник?**

— Не треба плутати жанр назв, видань. Ми створюємо методичний посібник для вчителя історії з метою підвищення кваліфікації та поглиблення знань викладача. Ми не створюємо спільний підручник для школярів — за останні 20 років за такий проект ніхто не брався ні в Україні, ні в Росії. Ідеї створення такого підручника лунали від політиків, але не від істориків-фахівців: з точки зору історичної науки та освітньої практики це — нереально. Україна й Росія мають різні принципи побудови історичної освіти: у нас лінійна, у них — концентрична. Отже програми різні. Створити ж посібник для вчителя реально, до того ж, його читатиме доросла людина із сформованим світоглядом: посібник навряд чи викличе революційний чи контрреволюційний переворот у свідомості вчителя.

— **Якщо вчитель в Україні й Росії користуватиметься одним посібником, то це може формувати спільне викладання історії учням. Щодо цього якраз і лунають застереження експертів.**

— Скажу відверто: ми — творці проекту — хочемо вплинути на свідомість учителя історії. Через нього ми зможемо сформувати покоління громадян України й Росії, які розумітимуть історичне минуле своїх народів і поважатимуть законне право українців (росіян) дивитися на історію через призму своїх національних інтересів і свого менталітету, водночас розумітимуть, що росіяни (українці) мають право на власне бачення історії. Ми не повинні кидатися одне на одного з гострою риторикою чи радикальними засобами. Через учителя історії як головної фігури у формуванні історичного світогляду потрібно виховувати громадян на принципах толерантності і взаєморозуміння історичного минулого. Цей підхід відповідає не лише європейській, а й світовій практиці. Майстерність

полягає в тому, щоб історики змогли налагодити діалог, а вершиною цього є написання спільних історичних праць. Я вбачаю в цьому проєкті тільки користь.

**«У нас немає зафіксованих основ
політики національної пам'яті»**

— А загрози? В умовах, коли українська держава продовжує становлення в різних сферах, зокрема і в історичній науці, коли навіть немає усталеного викладання історії всередині країни (із приходом кожної нової влади курс історії у шкільних підручниках корегується), створення спільного історичного світогляду є небезпечним.

— Не з усім погоджуюся. Я, наприклад, колись писав статті про імперський стереотип у російській історіографії і справді підтверджую, що він існує. Треба зауважити, що як немає єдиної позиції в наших істориків, так само неоднозначне поняття «російська історична наука» в російських істориків. Там є різні інституції, історики різних ідеологічних поглядів. У сучасному світі не може бути єдиного монолітного історичного погляду (українського чи російського). Усі вони мають свої відмінності та внутрішні структури. Лік української історичної науки я веду від листопада 1987 р., коли пролунала знаменита доповідь Горбачова до 70-річчя Жовтневої революції. Вона дала поштовх до історичного переосмислення: українські історики почали писати з національних позицій. У нас повинен бути державний протекціонізм української історичної науки.

— Чи не занадто пізня дата — 1987 рік? На початку ХХ ст. про українську історію, наприклад, писав Михайло Грушевський.

— Українська історіографія має давні традиції. Грушевський — це початок ХХ ст., середина того ж століття — це українська радянська історіографія, яка також є етапом нашої історіографії. Паралельно розвивалася зарубіжна українська діаспорна історіографія. Це всі складники нашої історичної науки. Останні 25 років я називаю сучасним етапом української історіографії періоду незалежності, але почався він 1987-го. Тоді, до речі, і праці Грушевського стали доступними в Україні.

Повернімося до попереднього запитання щодо внесення корективів у підручники із зміною влади. Це регулюється не засобами історичної науки й освіти, а державною історичною політикою або політикою національної пам'яті. Сюди і треба скеровувати зусилля: науковців, політиків, ідеологів... У нас немає зафіксованих основ чи стрижневих моментів політики національної чи історичної пам'яті. Над цим потрібно працювати, починаючи, наприклад, від українського народного історичного календаря.

Посібник готують люди із європейським типом мислення. До речі, наш проєкт дістав схвалення директорату освіти Ради Європи: на експертизу давали методологічні підходи, структуру і деякі розділи. Наша робота відповідає нормальній європейській співпраці істориків кількох країн. Нині дехто ставить під сумнів саму ідею співпраці з росіянами на історичному полі. А чому ми, наприклад, не

говоримо про те, що українські й польські історики працюють разом уже понад 16 років? За результатами роботи українсько-польської комісії, було вдосконалено чимало підручників: вони стали толерантнішими, позбулися злоби.

— **Але ж немає спільних українсько-польських історичних посібників?**

— Із польськими істориками ми щороку збираємося по черзі в Україні й у Польщі: аналізуємо підручники, видані в Україні та Польщі протягом останнього року, узгоджуємо характеристики та рецензії цих підручників за допомогою спільного протоколу, який направляємо авторам підручників та організаторам історичної освіти. У результаті, не спотворюючи історичних фактів, у польських підручниках м'якше описано події на Волині 1943 року, у нас без етнічної фобії настроїв пишуть про національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. За аналогією співпраці з польськими істориками можна зробити висновки, що є користь від спільних проектів на «історичному фронті».

«Я б не сказав, що було важко знайти істориків у нашу групу»

— Спілкуючись із авторитетними істориками, зокрема з Інституту історії, довелося чути, що нелегко було знайти людей, які б погодилися увійти до українсько-російської робочої групи з підготовки посібника.

— Не гарно чинять ці історики. У нашій групі працюють не менш авторитетні історики: серед них немало представників нашого Інституту історії України, наприклад член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії НАН України Микола Котляр, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України Олексій Толочко та низка інших працівників. Я б не сказав, що було важко знайти істориків у нашу групу. Я знаю всіх істориків України — абсолютна більшість із них хотіла б працювати в цьому проекті.

— **Кажуть, що ідея спільного посібника належить росіянам...**

— Ні, ця ідея народилася в Києві, в Національному авіаційному університеті, як я вже зазначав під час засідання Міжурядової комісії України й Росії.

— Ваш колега — заступник директора Інституту історії НАНУ Геннадій Боряк — досить різко прокоментував ідею спільного посібника: «Єдиного погляду на історію немає й бути не може! Створення спільного посібника — це спроба знову повернути нас до єдиної держави без урахування національної ідентичності. Те, що співробітники інституту брали участь у написанні посібника, — їхній особистий вибір і особиста відповідальність». Як прокоментуєте?

— Я не бачу різкості, конфлікту чи протистояння в цих словах. Слава Богу, що людина може так сміливо висловитися, — це нове явище в нашій історичній науці. Це одна точка зору, я ж дотримуюся трохи іншого погляду. Як я вже писав на цю тему, поняття «спільна історія» — ненаукове, коректніше вживати термін «спільне проживання, наприклад, українців і росіян у межах єдиного державного

утворення». Адже історія — це не просто минуле, а його вивчення й розуміння. Сприйняття ж історії завжди відбувається через національну призму.

Друга позитивна теза у висловлюванні професора Боряка. Він працює в академічній інституції й не відчуває адміністративного тиску: відповідають його світоглядні позиції бажанню співпрацювати з російськими істориками — він може співпрацювати, не відповідають — не співпрацюватиме. Було б набагато гірше, якщо за командою директора інституту когось зобов'язували б співпрацювати з росіянами, а комусь забороняли б.

— **Чи не думали про те, що таким різноголоссям позицій можуть скористатися наші закордонні конкуренти?**

— Ні, як я вже казав, немає поняття єдиної історичної науки в Україні або Росії. Ми співпрацюємо з Інститутом усесвітньої історії Російської академії наук, хоч там є й Інститут російської історії.

— **Ви вже заявляли, що наступним кроком у цьому проекті буде апробація посібника, навіть було названо вищий навчальний заклад — Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди.**

— Так, апробація відбуватиметься в 2012–2013 рр. Ми проведемо робочу нараду з викладачами Переяслав-Хмельницького педуніверситету і вчителями історії та керівниками базових шкіл. Вони отримають перші модулі нашого посібника. Творення навчального видання не завершується після друку, має бути випробування на кількох уроках, тоді зможемо дістати зворотну реакцію. За результатами відгуків будемо вдосконалювати видання.

— **До речі, під час презентації міністр освіти й науки Дмитро Табачник запевнив, що посібник не має обов'язкового характеру.**

— Цей посібник — додатковий матеріал. Ми даємо його вчителю із проханням вивчити, попрацювати, провести кілька уроків за шкільними українськими програмами й дати нам відповідь: чи якісний посібник.

20. Удод О. «Дискусія про підручник історії — тема, яку порушуватимуть вічно». Інтерв'ю газеті «Урядовий кур'єр»

21 червня 2013 р.

Останні 20 років, як хвилі у бурхливому морі, то піднімаються, то затухають дискусії щодо підручника з історії. От і нещодавно в Інституті історії НАН провели «круглий стіл» на тему «Викладання больових точок історії України ХХ століття у школах». Про що йшлося, чому тема порушується вкотре, зрештою, чи з'ясовуються істини і як подібні конференції впливають на роботу в школі? На ці та інші запитання відповідає модератор «круглого столу», голова експертної ради Міністерства освіти і науки з історичних наук професор Олександр УДОД.

— **Олександр Андрійовичу, добре це чи погано, що нерідко одну й ту ж саму подію автори різних підручників трактують по-різному?**

— Пригадайте, єдиний підручник з історії вже був. І саме він побив усі рекорди за накладом — це Короткий курс історії ВКП(б). За часів Радянського Союзу, в 1938–1953 роках, він перевидавався 301 раз, 42,8 млн примірників його перекладено на 67 мов. Ви і список цих мов не складете.

Я понад 30 років працюю у сфері історичної освіти, знаю, як творилися підручники у радянські часи і як вони народжувалися на початку 1990-х років, знаю, яка ситуація в Європі. Маю сказати, що проблема підручника, насамперед підручника з історії, — це вічно актуальна тема. Останнім часом посилилася полеміка щодо статусу підручника, його змісту, особливо щодо історії України ХХ століття.

Сучасний український підручник характеризує саме варіативність. Підручники створено за стандартом, навчальною програмою і, відповідно до результатів конкурсного відбору, видаються 2–3 варіанти підручника з історії України чи всесвітньої історії для окремого класу.

— **Але ж це не вносило ясності при трактуванні окремих питань.**

— Гадаю, ідеальним варіантом стане публічна дискусія щодо контраверсійних питань, консенсус і позиція більшості, які трансформувалися б у зміст програм та підручників. Натомість нині є потреба постійно вести діалог: фахівці-історики — науковці — методисти — вчителі історії. «Круглий стіл» став ще однією сходинкою у взаєморозумінні для вироблення спільної освітньої стратегії.

Підручник нині не єдине джерело знань, за яким діти опановують програмний матеріал. Більш того, він за своєю консервативністю поступається іншим джерелам, сучаснішим (Вікіпедія, історичні сайти).

— **Але до того, що там пишеться, треба ставитись критично. Отже, школа має давати учням базу для осмислення сприйняття інформації.**

— Упевнений, що сучасні школярі добре знають історію, мають чіткі, сформовані уявлення. Доказом цього є результати ЗНО, наприклад, які публікуються у звітах Українського центру оцінювання якості освіти. Історію України часто обирають для ЗНО, і цей предмет постійно перебуває на 2–3-му місці серед десятка предметів у рейтингу.

— **Як цю проблему формували інші учасники дискусії?**

— Виховувати навички критичного мислення, але й дотримуватися нейтральних формулювань, — така позиція більшості.

Зокрема, не погоджується з тим, що на першому місці у підручнику з історії мають стояти фактографічні знання, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» Наталія Яковенко. Їх можна викласти й у фактографічній таблиці, вважає вона. На першому місці має бути, по-перше, виховання навичок критичного мислення, а по-друге — соціалізація, тобто ототожнення себе саме з цією історією.

Основною складовою підручника з історії України ХХ століття професор вважає гармонізацію історичних пам'ятей. Наголошуючи, що в академічній історії, а тим більше в підручниковій, не може існувати поняття правди і об'єктивності, Наталія Яковенко радить перейти від настановчого дискурсу до відкритого. Ми не вносимо у підручник оцінкових мотивів, окрім єдиного сюжету, наголошує вона.

Зважати й на те, що українське суспільство не є єдиним, пропонує автор програм та підручників, кандидат історичних наук Ігор Щупак.

Є різна історична пам'ять, а тому різне бачення історичних процесів, особливо тих, які відбувалися у ХХ столітті. До контраверсійних належать питання, пов'язані з історією визвольного руху, з війнами, геноцидами, етнічними чистками, масовими репресіями тощо. Тобто ті, які зачіпають значні групи населення. Це і Голодомор, і Голокост, і Волинська трагедія, і депортація кримських татар. Тож у сучасному підручнику якомога нейтрально має бути сформульовано сутність того чи того історичного явища та визначення понять.

— **Чи може один автор врахувати всі відтінки проблем?**

— Утворити авторські колективи та обрати модель підручника — так відповіли на запитання учасники «круглого столу». Підручник, який рекомендовано на загальнодержавному рівні, не має права писати одна людина, зазначала професор кафедри всесвітньої історії і методики навчання Київського університету імені Бориса Грінченка Оксана Салата. Вона впевнена, що підручник має створюватися як проект, до якого увійдуть науковці вищої школи та вчителі загальноосвітніх навчальних закладів. У написанні текстів важливо уникати суб'єктивної точки зору. Так, колективи авторів мають створювати і підручники, і посібники, й упорядковувати документи.

Професор Станіслав Кульчицький сказав, що дійшов такого висновку: лише вчитель разом з науковцем можуть створити справді сучасний підручник. Хоча б тому, що науковець далекий від спілкування з дітьми і не знає, як його фор-

мулювання можуть сприйматися. А вчитель це знає. Важливо створювати методичні посібники, адже для вчителів вони вкрай потрібні.

Скільки б ми не писали підручників, завжди їх будуть критикувати, додав він. І до цього треба ставитися нормально. Треба вдосконалювати програми. Навіть на основі однієї програми можна створювати абсолютно різні підручники.

На думку вчителя історії Олександра Гісема, є дві моделі підручника. Перша — путівник по інформації — це набір методичних прийомів, який дає змогу опанувати певну суму знань. Друга — коли є авторське бачення історичного процесу на певному відтинку часу. Він вважає, що ми маємо визначитися з моделлю підручника, натомість нині спостерігаємо тенденцію до схрещення цих моделей.

— Отже, факти викладаються у підручнику так, щоб допомогти учням самим розібратися у складних явищах?

— Ось як на це запитання відповідає старший дорадник Верховного комісара ООН у справах біженців у гарячих точках історик Богдан Нагайло: підручник як компас, а нині вже як GPS, повинен показати, звідки ми прийшли і де ми опинилися. Головне — це подати основу фактів, проте намагатися допомогти учням та студентам розібратися у складних явищах. Нині ми маємо брати до уваги нові реалії, зокрема соціальні медіа. Не забуваймо, що всі студенти, зокрема на Заході, читають Вікіпедію. Щоб написати будь-яку роботу, вони користуються цим ресурсом. Я вважаю, що історики не мають права дозволити аматорам, ентузіастам по-своєму писати історію на цьому ресурсі.

— Здебільшого історія тлумачиться фактами воєн. Але люди не лише воювали, творили революції, але й займалися буденними справами. Як через них донести правду минувшини?

— Історія повсякденності — як люди жили насправді — це не тільки інший погляд на історію, це інша, нова методологія історії. А тому прагнемо вивчати контраверсійні питання через історію повсякденності.

Через історію повсякденності можна навіть показати історію війни не з точки зору воєначальників, а як жила людина кожного дня в умовах війни: і на фронті, і в тилу. Якщо подивитися і співпережити з людьми всі 1418 днів і ночей Великої Вітчизняної війни, то всі люди зрозуміють: справді війна — це зло.

Розповім, як ми працювали над текстом підручника з історії для 5 класу. Серед тем, які розглядаються у підручнику, — питання про Києво-Печерську лавру, Успенський собор, який був зруйнований в роки війни. Не заглиблюючись у суперечливі подробиці, ми вирішили написати: «війна не пощадила навіть святині».

— Олександр Андрійовичу, можна погодитись із вами, що зустріч за «круглим столом» — лише сходінка у взаєморозумінні між істориками. Чи можна сказати, що ця дискусія окреслила певні рамки толерантності, за які професіоналу виходити не можна?

— Справді, толерантність — одна з передумов написання об'єктивного підручника історії. Коли автор це враховує, особисті емоції і пристрасті він підпорядковує науковому аналізу. Такий підхід має бути визначальним.

— **Як і в медицині, при написанні підручника автор має керуватись правилом «Не зашкодь!» Чи не так?**

— Звичайно. І цьому питанню учасники розмови приділили належну увагу. Наголошувалось, що автор має прищепити учням спільні національні цінності. Сприяти формуванню національної ідентичності, забезпечуючи толерантне ставлення до культурної різноманітності в державі.

Урядовий кур'єр. — 2013. — 21 червня.

21. Удод О. Відкритий лист головному редакторові щоденної всеукраїнської газети «День» Ларисі Івшиній

11 листопада 2013 р.

Шановна пані Ларисо!

Насамперед, дякуємо за увагу, яку редагований Вами поважний часопис приділив проблемі якості новостворених підручників. Уже сам по собі факт, що газета не пошкодувала надати для обговорення «гарячої» теми майже півшпальти випуску «Дня» за 25–26 жовтня ц. р., свідчить про її важливість та актуальність для читачів видання.

А судді хто?

Насправді сподівалися, що газета, яка з нагоди сімнадцятого дня народження устами відомого громадського діяча, письменника й дипломата Юрія Щербака названа «всеукраїнським учителем історії нашої землі...», буде максимально об'єктивна й неупереджена у висвітленні означеної теми. На превеликий жаль, чергова публікація в ЗМІ про так звані «помилки» принесла чергове і ще більше розчарування. Бо якщо вже «День» дозволяє собі друкувати таке поверхове «дослідження» проблеми створення нового покоління сучасних підручників, то від кого ж тоді із незаангажованих вітчизняних ЗМІ можна чекати професійного погляду й фахового аналізу нових освітніх продуктів? Більше того, обираючи «коментаторів», авторка публікації «Наробили помилок» за їх сприяння мала вказати «...найоптимальніший вихід із ситуації, що склалася». Що з того вийшло? Та нічого.

Повірте, ми ніяк не применшуємо компетентність трьох «фахівців» з теми підручників, а саме: провідного наукового співробітника Наукового центру аерокосмічних досліджень Землі Інституту геологічних наук НАН України, відомої у вузьких колах авторки та дослідниці книжок для дітей і директора невеличкого приватного видавництва з Тернополя. Їх думки з приводу також мають право на життя. Повірте — візьмемо до уваги. Ми їх почули. І вас почули також. Утім, якщо бути до кінця відвертими, щиро здивовані, чому таке шановне видання не запросило до полеміки справді фахових і авторитетних експертів. Що нового сказали читачам «Дня» панове Костюченко і Будний і пані Щербаченко? Нажахали новоствореними підручниками, котрі нібито спотворюють світогляд дитини, викликають недовіру до викладача (?) й зневагу до знань. На чому ґрунтуються такі глобальні висновки? Нова навчальна література надійшла до загальноосвітніх шкіл для учнів 1-х, 2-х та 5-х класів тільки в 2012 і 2013 роках. Як вона встигла за такий короткий проміжок часу наробити стільки шкоди? Прикро, але факт: голосливих критиканів, котрі здатні хіба що на продукування загальних фраз, у нас хоч греблю гати. Для якісного творення новітніх навчальних продуктів, їх аналізу потрібні інші підходи, фаховий аналіз, слушні конкретні поради. Яка користь новим підручникам від того, що два місяці поспіль журналісти десятків

газет і телеканалів товчуть воду в ступі, розпинаючи Міністерство освіти і науки України за сотні неіснуючих помилок?

Дуже сподіваємось, що цей лист не буде сприйнятий за спробу виправдатись та покаятись. Можливо, не «барское это дело», але пропонуємо Вам, пані Ларисо, як людині освіченій та наділеній редакторськими повноваженнями, ще раз уважно прочитати статтю «Наробили помилок» і невеличкий коментар пана Будного з тернопільського видавництва особно. Впевнені: Ви таки знайдете там декілька граматичних і стилістичних помилок. А ще відкрийте сторінку 13 цього ж номера «Дня» і прогляньте репліку «Історична забудькуватість». Про кого з науковців зі світовим ім'ям в ній ідеться — Тевельова чи все ж таки Юрія Шевельова? Хіба личить «усеукраїнському підручнику з історії нашої землі» робити такі друкарські помилки? Безумовно, ні! Розуміємо — особисто Вашої провини в цьому «ляпі» також нема. «Проколовся» комп'ютер під час набору тексту. Потім помилку проґавив коректор — і ось маєте те, що маєте. Може, за таку провину Ви викинете на смітник комп'ютер, звільните з роботи коректора і взагалі закриєте «День», бо газета перекрутила відоме прізвище? Звісно ні. Бо не варто з кожної незумисної друкарської помилки робити трагедію. Від помилок на шпальтах газет, як і на сторінках підручників, не можна застрахуватися полісом від нещасного випадку. Так званий людський фактор укупі з витівками комп'ютерної техніки здатні на будь-які сюрпризи.

Ми не ставили собі за мету інспектувати «День» на предмет помилок, яких вистачає, на жаль, і на його шпальтах. Ми не прагнемо обмінюватися з газетою кпинами і доводити, хто робить більше мовних огріхів — журналісти, автори підручників чи видавці останніх. Невдячна це справа. Поза сумнівом — ніхто з нас не має права частувати читачів, учнів, учителів, батьків і тощо помилками, незалежно від їх походження.

Але ми хочемо, щоб Ви нас також почули. Надрукувати чи ні (хай навіть не на півшпальти) нашу точку зору щодо проблеми створення нового покоління підручників для загальноосвітньої школи — вирішувати Вам. Власне, якщо «День» — це справді всеукраїнська трибуна, з котрої можна «продувати чесні й незаїжджені думки» (так вважає друг газети Сергій Солодкий з Інституту світової політики), то хотіли б використати свій шанс сказати людям правду? Хоча наперед знаємо — вона також не всім сподобається...

Чи легко бути автором підручника?

Відповідь однозначна — непросто. Спершу коротка інформація для непосвячених наукових співробітників, які вважають, що новий підручник за вказівкою зверху можна «поспіхом скроїти» і негайно видати. Створення підручників — результат багаторічної праці передовсім його автора(ів), а підготовка до їх появи на світ — дуже відповідальний, складний і тривалий процес. Ми завчасно просимо пробачення, якщо знайомство з «кухнею» народження підручників видасться комусь нецікавим читивом. Ця процедура справді проходить складний шлях, на якому нема ні романтики, ні детективної інтриги.

Зауважимо, що в Україні шкільні підручники не змінювалися протягом десяти років і за це Міністерство освіти і науки України критикували ще дужче, аніж тепер. І ось нарешті процес почався.

Появі сучасного покоління навчальної літератури передувала копітка робота над новими Державними стандартами та навчальними програмами. Це два основних нормативних документи, на які орієнтується автор майбутнього підручника, розробляючи власну концепцію. Навчальні програми проходили широке громадське обговорення. Робочими групами з їх укладання враховано численні зауваження і пропозиції. Це справді результат колективної праці науковців і вчителів-практиків, громадськості.

Для того, щоб залучити до розробки підручників кращих фахівців-науковців, методистів, учителів-практиків, було оголошено Всеукраїнський конкурс рукописів, у якому взяли участь чимало видавництв і кілька десятків авторів. Усі, хто мав бажання. У комплекті конкурсних матеріалів були авторська концепція, рукопис підручника, його оригінал-макет. До складу конкурсних комісій також запросили професіоналів. Міністерство освіти і науки України доклало максимум зусиль, щоб процес відбору найбільш якісних підручників був ефективним.

Рукописи, оригінал-макети підручників-переможців конкурсу пройшли дуже жорстке сито незалежних експертів, експертиз предметних комісій Науково-методичної ради з питань освіти, прискіпливий аналіз науковців Національної академії педагогічних наук і Національної академії наук України, широке громадсько-педагогічне обговорення. До останнього залучалися регіональні управління освіти, інститути післядипломної освіти педагогічних працівників, учительські колективи. Тільки після врахування авторами і видавництвами всіх пропозицій і зауважень відповідні підрозділи МОН України давали «добро» на друкування нового підручника з присвоєнням йому відповідного грифа.

Потім за справу взялись видавництва, яким автор(и) передають свої виключні майнові права ще до участі у Всеукраїнському конкурсі рукописів. Із цього моменту всю відповідальність за якість підручника бере на себе видавець. Друкарські помилки — це результат коректорського недогляду. Прикро, але вони є на сторінках новостворених навчальних продуктів. Та чи варто робити з цього трагедію і перебільшувати її масштаби? Чи є вже підстави говорити, що навчання за підручниками, написаними згідно з новими стандартами та програмами, призвели до зниження рівня освіти учнів 1-х, 2-х та 5-х класів? Ні, й ще раз ні. З цього приводу від батьків і вчителів, які працюють з дітьми за цими підручниками, на адресу Міністерства освіти і науки, Інституту інноваційних технологій і змісту освіти не надходило жодної офіційної скарги. Жахливі за своїм змістом і стилістикою безликі коментарі в соціальних мережах не можна брати до уваги і сприймати всерйоз хоча б тому, що їх можуть писати два-три ображених автори, чиї підручники зазнали поразки в результаті проведеного конкурсу рукописів. Це перше.

Другий важливий момент. Названі вище підручники, які потрапили під обстріл огульної, не завжди вмотивованої критики, проходять апробацію. Далі на

них чекає моніторинг. На цьому етапі, який триватиме 5 років, знову вивчаються всі зауваження, пропозиції, «виловлюються» та виправляються допущені технічні друкарські помилки, інші, якщо вони мають місце. Коштом видавництв або ж електронною поштою інформація про неточності буде розіслана в усі школи, які отримали нову навчальну літературу. Крім того, всі виявлені помилки вже названі й інформація про них є на офіційних сайтах видавництв. Ніхто задля «захисту честі мундира» не робить із цього таємниці.

Час збирати каміння

Безперечно, книжка — джерело знань. Шкільний підручник, як і будь-яка навчальна література, потребує дуже ретельного редагування. Із неприємної ситуації, що зараз в усіх на устах і має, дякуючи ЗМІ, статус скандальної, будуть зроблені серйозні висновки. Недогляд коректорів видавництв, яким автори довірили свої рукописи, обійшовся дуже дорого. Передусім авторам, які наразі змушені вислуховувати й читати на свою адресу незаслужені образи й докори. Лаври переможців обернулись на колючий дріт зневаги з боку преси та окремих «доброзичливців». Авторів, а з ними за компанію — Міносвіти і науки України, Інститут інноваційних технологій і змісту освіти картають за все гамузом: за надскладні завдання, малу присутність міської тематики в малюнках і текстах, надмір українознавчого матеріалу або ж навпаки — за недостатній патріотизм. Скільки критиків — стільки й думок, зауважень. Та чи можна створити ідеальний, універсальний підручник, панове? Чи вдасться бодай комусь задовольнити всі смаки й вимоги? Безумовно — цього треба прагнути. Відтак будьмо реалістами і давайте зупинимось у прагненні звести нанівець чужу копітку працю. Новостворені підручники стануть кращими від фахового конструктивного обговорення, оперативного виправлення недоречностей і друкарських помилок, а не від безкінечного навішування ярликів та пошуків цапів-відбувайлів.

Не забуваймо, що за кожним підручником стоїть провідник у його (підручника) світ — це вчитель. Більшість наших педагогів — професіонали. З їх допомогою учні, будьте в цьому певні, обов'язково навчатися і «критичного мислення, і творчого підходу до вирішення проблем, і здатності самостійно приймати рішення». Не треба також применшувати здібності сучасних дітей, котрі мало не з пелюшок починають освоювати комп'ютер та новітні гаджети. Якісна навчальна книжка, безперечно, відіграє важливу, але не головну роль в засвоєнні учнями знань. Особистість учителя, його професіоналізм, загальна атмосфера у класі, школі, підтримка батьків — усе має значення на цьому шляху. Тому заклики на кшталт «заборонити, вилучити, знищити» новостворені підручники як «шкідливу макулатуру» — від лукавого. Бо це не тільки велика інтелектуальна праця сотень людей, а й значні кошти платників податків, зокрема і нас із Вами.

І насамкінець. Час розставить усе на свої місця. Не помиляється тільки той, хто нічого не робить. Отож, пора збирати каміння.

Іменний покажчик*

Азаров Микола 179
Алексеева Галина 134
Анталовський В. 130
Антонович Володимир 22
Аркас Микола 53
Армані Джорджо 107, 108
Афанасьєв Юрій 16

Багалій Дмитро 16, 22
Базилевич Костянтин 20
Бандера Степан 152
Бандровський Олександр 148
Бардадин Катерина 112
Баханов Костянтин 62, 148
Бахтіна Ольга 58
Бердичевський Яків 97
Берест Олексій 121
Белоусов Сергій 7, 12, 13, 16, 27
Бистрянський Вадим 11
Білоножко Сергій 113
Бісмарк Отто фон 93, 105, 106
Блануца Андрій 82
Богачевська-Хом'як Марта 122, 123
Богун Іван 26
Богусевич Володимир 23
Бойко Іван 23, 30
Бойко Олександр 149
Болотников Іван 9
Болховітінов Микола 46
Бондар Вадим 82
Боряк Геннадій 199, 200
Брежнєв Леонід 36, 42, 97, 130, 142
Бубнов Андрій 9
Будний Богдан 205
Бураков Юрій 97, 98
Бухарін Микола 11
Бущик Лук'ян 18

Ванаг Микола 9, 10
Василенко Микола 22

Васильєв 18
Ватутін Микола 101
Векслер Самуїл 35
Вербицька Поліна 111
Верстюк Владислав 51, 76, 89
Виговський Іван 152
Винниченко Володимир 50
Віднянський Степан 51, 66
Власов Віталій 66, 135, 141, 148, 149
Воблій Костянтин 21
Воллебек Кнут 167

Галлагер Кармен 81
Галушко Кирило 20, 21, 31
Гапочка Павло 16
Герасимов Іван 115, 117
Гирич Ігор 62, 149
Гісем Олександр 203
Гітлер Адольф 97
Гоголь Микола 153, 171, 172
Голдквіст П. 124
Голобуцький Володимир 30
Головко Володимир 82
Голубцов Іван 20
Гонц Георгій 68
Горбачов Михайло 49
Горизонтов Леонід 135
Гребенкін Костянтин 11, 27
Греков Борис 9
Григоренко Петро 152
Гриневич Владислав 173, 174, 177
Грицак Ярослав 51, 68, 149
Грушевський Михайло 16, 22, 26, 27, 50, 53, 94, 198
Гудзенко Пантелеймон 44
Гузенкова Тамара 133, 134
Гуржій Іван 23, 30, 34, 39, 45
Гуржій Олександр 72, 117
Гуристримба Василь 11, 27

* Покажчик не охоплює власні назви та посилання. Деякі персоналії подано без ініціалів або так, як вони зафіксовані у цитатах.

- Гуслистий Кость 11, 12, 13, 16, 21, 22, 23, 27, 30
Гутенберг Йоганн 164
- Данилевська Оксана 135, 141
Даниленко Віктор 51, 65, 90
Данило Галицький 15, 26
Дашкевич Ярослав 57
Демиденко Василь 35
Дзюба Олена 82
Дільтей Вільгельм 143
Долуцький Ігор 136
Доманицький Василь 53
Доннемаер Кріста 113
Донської Григорій 58
Дорошенко Дмитро 53
Дрібниця Віталій 66
Дубас Олексій 105, 108–110
Дубінський Володимир 67
Дядиченко Вадим 13, 21, 23, 27, 29, 31, 32, 38
- Енгельс Фрідріх 8, 19
- Євтушенко Раїса 113
Єгоров Михайло 121
Єкельчик Сергій 15, 29
Ельцин Борис 136
Єрмоленко Олександр 23
Єфименко Олександра 22, 53
Єфіменко Геннадій 82
- Жданов Андрій 9–11
- Зарицький Я. 35
Зашкільняк Леонід 149
Звягільський Юхим 71, 120
Зинов'єв Михайло 20
Зякун Алла 64, 149
- Іваненко Валентин 87
Івшина Лариса 107–110, 205, 206
Ігор, кн. 14
Іловайський Дмитро 148
- Ільге Вільфрід 73, 118
- Калакура Ярослав 33, 145
Кальницький Михайло 107
- Кандиба Іван 129
Канигін Юрій 65
Кантарія Мелітон 121
Кармалюк Устим 30
Касименко Олександр 16, 22, 30, 34, 35
Касьянов Георгій 51, 53, 74, 76, 120, 149
Кіров Сергій 9–11
Клоков Всеволод 42
Ключевський Василь 148
Ковалевська Ольга 82
Коваль Михайло 51, 56, 57, 63, 66, 90
Ковальов Сергій 9
Ковпак Сидір 99, 101
Кожедуб Іван 30
Козік Павло 46
Колесник Ірина 51, 79
Колісник Микола 30
Комаров Юрій 113
Компанієць Іван 23
Кондуфор Юрій 33, 42
Константинов Сергій 133, 135
Корнеліссен Хрістоф 118
Корнійчук Олександр 128
Король Віктор 117
Корольов Борис 64
Корф Олександр 133
Косіор Станіслав 27
Космінський Євген 9,
Костомаров Микола 22, 151
Костюк Ірина 113
Костюченко Юрій 205
Котляр Микола 175, 199
Коцур Віктор 80
Коялович Михайло 22
Кравчук Леонід 109
Красняков Євген 70, 89
Кривоніс Максим 26
Крижанівський Олег 148
Крип'якевич Іван 22, 53
Кріїнс Хаберт 112
Ктитарев Сергій 23
Кудряченко Андрій 80
Куз'єв Василь 70, 89
Кузнецов Юрій 163, 165
Кузнецов Анатолій 108
Кузнецов Микола 101
Куліш Пантелеймон 22

Кульчицький Станіслав 42, 50–52, 54–59,
61–63, 65–68, 70–72, 77, 79–82, 89, 93,
95, 101, 105–109, 112, 117, 120, 125, 132,
134, 137, 143, 148, 149, 187, 202

Курас Іван 68

Кургіян Ерванд 46

Курносов Юрій 51, 55–57, 63

Кутузов Михайло 26

Кучер Володимир 117

Кучер Олександр 148

Кучерук Олександр 58

Кучма Леонід 109

Лавров Павло 30

Лазаревський Олександр 22

Лебедева Юлія 66

Ленін Володимир 8, 18, 19, 23, 47

Лещенко Микола 42

Лисенко Микола 32, 35, 39, 40, 43

Лисенко Олександр 72, 76, 80, 82, 117

Литвин Володимир 51, 71, 74–76, 82, 114,
122–130, 137, 182

Лихолат Андрій 29, 30, 42

Лось Федір 21–23, 27, 29, 31, 32, 38, 39, 44

Лук'яненко Левко 129

Лукін Микола 9

Лукінов Іван 50

Луцьків Василь 129

Любченко Панас 27

Лях Роман 51, 148, 187

Магочі Пол Роберт 123

Мазепа Іван 42, 93

Майборода Олександр 146, 148

Малаков Дмитро 107

Маланчук Валентин 36

Малаховський Віталій 70, 93, 99, 102

Малій Ольга 66, 67

Мануїльський Дмитро 22

Маркс Карл 8, 19

Марочко Василь 79

Марциновський Павло 135

Машталер Валентина 67

Медведев Дмитро 99

Мироненко Віктор 70, 93, 96, 97, 98, 99,
101, 102, 103

Мисан Віктор 113, 141, 148, 149

Мишко Дмитро 13, 41

Міненкова Т. 44

Моїсеєнкова Людмила 135

Мороз Петро 149

Морозов Павло 142

Нагайло Богдан 203

Некрич Олександр 130

Нідерле Любор 22

Ніколаєнко Станіслав 115, 141

Ніцше Фрідріх 95

Нора П'єр 72

Обермайєр Гуго 22

Оглоблин Олександр 14, 22, 26

Олександр II, імператор 133

Ольжич Олег 101

Орлова Галина 20

Ортегі-і-Гассет Хосе 108

Осмоловський Андрій 113

Павловський Гліб 136

Падалка Сергій 65

Палій Семен 26

Панкратова Ганна 9

Панченко Петро 51, 58, 63, 65, 66, 87, 133

Парасунько Онуфрій 23, 30

Парфіненко Анатолій 146

Перкун Віталій 82

Перчик Роза 13

Петренко Василь 35

Петровські Ніна 68

Петровський Микола 13, 14, 16, 19, 21, 26

Підлущкий Георгій 35

Піонтковський Сергій 9

Піхоя Рудольф 130

Платонов Сергій 148

Подалек Наталія 187

Покровський Михайло 8

Полонська-Василенко Наталія 14, 22, 53

Полянський Павло 111

Пометун Олена 175

Попов Микола 13

Посохов Сергій 146, 175

Премислер Ілля 27

Пресняков Олександр 22

Прилепішева Юлія 175

Проценко Л. 35
 Пугачов Омелян 9
 Пунський Віталій 35
 Путін Володимир 134, 136, 178, 179

Радек Карл 9, 11
 Разін Степан 9
 Реєнт Олександр 51, 66, 67, 71, 72, 79, 80, 117
 Рибалка Іван 30, 51, 54
 Рибалко Павло 30
 Ричка Володимир 51, 82
 Розен Йорн 118
 Рубач Михайло 23
 Рубльов Олександр 51, 66
 Рюзен Йорн 73

Савченко Віктор 123
 Савченко Олександра 61
 Сагайдачний Петро 26
 Салата Оксана 202
 Санцевич Анатолій 21, 35
 Сараджев Арташес 11
 Сарбей Віталій 32, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 44, 45, 51, 53, 56, 63–65, 148
 Сергієнко Григорій 32, 36, 41, 42, 44, 63, 65
 Сергійчук Володимир 117
 Серебряний Йосиф 23
 Сич Олександр 146
 Сікорський Ігор 137
 Сірко Іван 26
 Скаба Андрій 34
 Скоропадський Павло 57, 124
 Скрипник Микола 27
 Скубицький Трохим 11, 12, 27
 Славін Лазар 14, 21
 Слюсаренко Григорій 27
 Смолій Валерій 17, 32, 38, 41, 42, 44, 51, 53, 54, 56, 63, 65–68, 71, 74, 75, 77, 122, 146, 148, 174, 187
 Солдатенко Валерій 175
 Солодкий Сергій 206
 Сохань Павло 42, 44
 Спицький Василь 29, 31, 32, 38, 39
 Сталін Йосиф 8–11, 18, 19, 23, 25, 38, 116, 128, 142, 150, 153, 178
 Степанков Валерій 51, 65–67, 187
 Стецкевич Віталій 117

Стецюк Катерина 13, 23
 Стороженко Андрій 22
 Субтельний Орест 51, 53, 54, 122, 184
 Суворов (Резун) Віктор 95, 103
 Супруненко Микола 21, 27, 30
 Сургай Геннадій 39

Табачник Дмитро 178, 188
 Тарасов Борис 135
 Теліга Олена 101
 Темірова Надія 51, 148, 187
 Теплоухова Наталія 62, 65
 Терлецький Омелян 22
 Тимошенко Юлія 71, 114, 126, 140
 Тимченко Сергій 63, 65, 66, 87, 133
 Ткаченко Василь 175
 Ткаченко Микола 21
 Тойнбі Арнольд 94
 Толочко Олексій 175, 199
 Толочко Петро 175
 Трегубенко Микола 11, 27
 Тронько Петро 33
 Турченко Федір 51, 63, 65, 66, 71, 87, 98, 120, 133, 146, 148, 187

Удод Олександр 51, 61, 65, 68, 70, 72, 76, 77, 79–82, 87, 91, 93, 94, 97, 98, 100, 101, 103–107, 109, 112, 117, 118, 132, 140, 145, 152, 154, 162, 163, 169, 173, 181, 183, 195, 201, 205

Уховська Поліна 35
 Ушаков Олександр 133, 135

Філарет, патріарх 150
 Фішер Клаудія 68
 Фрайтаг Фріц 97
 Фукс Олександр 148

Хаєт, слідчий 12
 Харлампович Костянтин 22
 Хлябіч Ілля 29
 Хмельницький Богдан 15, 20, 26, 103, 199
 Хрустов Федір 29
 Хрущов Микита 18, 28, 35, 36, 128, 129, 142

Черняхівський Іван 30
 Чубар Влас 27
 Чубар'ян Олександр 173–175, 196

Шаповал Юрій 67, 105, 107–109, 117, 143, 187
Шарапа Віктор 46
Шафаревич Ігор 134
Швидько Ганна 51, 148, 187
Шевельєв Арнольд 44, 45
Шевельєв Юрій 206
Шевченко Андрій 109
Шевченко Віктор 67
Шевченко Тарас 30
Шевченко Федір 23, 30, 45, 53
Шекера Іван 35
Шелест Петро 36
Шептицький Андрей 150
Шерстюк Федір 21
Шестаков Андрій 10, 15
Шилов Юрій 64
Шовкопляс Іван 23
Шуст Роман 51
Шухевич Роман 150, 152, 180
Шьоттлер Петер 118

Щербак Юрій 205
Щербаченко Тетяна 205
Щербина Йосип 23
Щербицький Володимир 36, 49, 152, 180
Щупак Ігор 175, 202

Юркова Оксана 11, 14, 15, 26, 107
Юхновський Ігор 76
Юшков Серафим 21
Ющенко Віктор 71, 114, 126, 141

Яворницький Дмитро 22, 53
Яворський Матвій 16
Яковенко Наталія 149, 154, 162, 202
Янукович Віктор 177, 179
Ярославський Омелян 153
Ястребов Федір 12, 23, 27
Ясь Олексій 23

Наукове видання

Серія «Студії з інституціональної історії»

УДОД Олександр

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ДИДАКТИКА:

АКАДЕМІЧНИЙ ДИСКУРС

(До 80-річчя Інституту історії України)

Упорядкування документів і матеріалів, укладання покажчика — Наталка Пазюра

Комп'ютерна верстка — Світлана Блащук

Підписано до друку 20.10.2016 р. Формат 70х100/16

Ум. друк. арк. 15.00. Обл. вид. арк. 15.00

Наклад 300 прим. Зам. 23.2016

Поліграфічна д-ція Ін-ту історії України НАН України

01001, Київ, вул. М. Грушевського, 4